

Видавництво „ДНІПРО“.

(Одеса. Почтова скринька 270).

„Шлюб з примусу“. (Le mariage forcé). Комедія на одну дію Мольєра. Переклад з французької мови Володимир Самійленко. (Дозволено до вистави). Одеса, 1915. Ціна 15 коп.

„Мапа земель, де живе український народ“. Зладив Гр. Тисяченко. 2-е вид. Одеса, 1914. Ціна 10 коп.

„Мапа земель, де живе український народ“. Зладив Гр. Тисяченко. (переписний листок). 2-е вид. Одеса, 1914. Ціна 4 коп.

„Мапа земель, де живе український народ“. Зладив Гр. Тисяченко. (Куверти) Одеса, 1915. Ціна 1 1/2 коп.

Головний склад видавця:

„Українська Книгарня“ у Києві,
Безаковська ч. 8.

Нові п'єси:

1) „Сліпий“. П'єса на 5 дій Г. Ващенка. Скоротив для сцени, за дозволом автора, Володимир Буряк. Ц. 5 карб.

Одноактівки для театрів-мініатюр та аматорських гуртків по 2 карб.

2) „Лікаря“!! Жарт на 1 дію Шоплом-Алейхема.

3) „Лицарь індустрії“. Жарт на 1 дію Аркадія Аверченка.

4) „Ювілей антрепреньора“. Жарт на 1 дію Аркадія Аверченка.

5) „Четверо“. Жарт на 1 дію Аркадія Аверченка.

6) „Без ключа“. Жарт на 1 дію Аркадія Аверченка.

7) „Кінець любови“. Жарт на 1 дію Аркадія Аверченка.

8) „Терпи душа за тілеса“ (Мовчатиш). Ж. на 1 д. А. Аверчен.

9) „Брехня“. Ж. на 1 д. А. Аверчен.

Цenzуровані примірники можна випусувати тільки через видавництво „Дніпро“ (Одеса, Почтова скринька 270).

Незабаром поступ. на продаж.

Друкується й незабаром вийде

Підручник Акторові

Рациональні заходи про вироблення акторської техніки до міри артистичної у 2-х частинах з Малюнками.

Склад Юрій Мова.

Частина 1-ша: Загальний розгляд. Окремі чинники. Психологічний утвір образу. Ціна 60 коп.

Частина 2-га: Рух. Мова. Суцільне сполучення. Ціна 2 карб.

Приймається попередня передплата на обидві частини з пересилкою 2 карб.

Владивосток. Пушкинський театр. Юрій Мова.

ОСНОВА

Вісник письменства, науки і громадського життя.

1915—Серпень.

Кн. I.

ЗМІСТ:

В. Винниченко. Босяк. — Л. Орленко. Лиха свекруха. — Г. Чупринка. Поезії. — В. Леонтович. Гості і діти пана Андрія. — Н. Кибальчич. Не-людські діти. — О'Коннор-Вілінська. Три листи. — Ф. Матушевський Т. Шевченко. — М. Грінченко. На дружні могили. (Спомини). — О. Грушевський. З життя київського українського гуртка в 1870—1874 р.р. — С. Русова. Національні відносини в Бельгії. — С. Єфремов. Про те, що було й чого не було. — Бібліографія.

Одеса—1915.

Дозволено військовою цензурою.

3/а

17

В. Винниченко. Бояк. — Одеса: Южно-Русского Общ. Печатного Дѣла, 1917. — 17 с. — (Библиотека Южно-Русского Общ. Печатного Дѣла).

З Друкарні „Акц. Южно-Русского Общ. Печатного Дѣла“ в Одесі.

В. ВИННИЧЕНКО.

Б о я к.

Напівголий, розчавлений марними силкуваннями зберегти бадьорість в нерівній борні з спекою, я лежу на канапі й байдуже, в зневагою дивлюся в стелю. Шкура під волоссям, долоні рук, ніс, вуха, все тіло моє з голови до ніг вкрите потом. Власне, я навіть не зовсім певний, чи то тіло моє потіє, чи канапа, чи повітря, густе й гаряче, як дихання чаюючої товстої купчихи.

З вікна безперестанку шугає на мене ущільним духом асфальту, який варять там на вулиці в великому чорному казані. Я бачу синій з жовтим відтінком дим, що суне повз мої вікна і всею душею ненавижу його.

Але ось я легесенько здригуюсь і весь затихаю. Я боюсь поворухнутись, щоб не злякати старе, знайоме мені хвилювання, що тихенько підкрадається до мене. Я почувую, як воно на шпильках, обережно і ніжно підходить ззаду. Ось-ось обгорне мене всього і лукаворадісно засміється в душі.

Уже.

Я швидко спускаю ноги на підлогу, енергійно рукавом витираю піт з лица, озираюсь, міркую, прикладаю. Все як слід: старі чоботи, руда накидка, дві ситцеві сорочки. Трошки вагаюсь що до зубного порошку. К бісусу зубний порошок, на случай великої необхідности сіллю можна замінити. Найголовніше є: це паспорт, а все останнє — дурниця.

Хвилювання солодко, обіцяюче грає в мені.

На горі, за містом, я присідаю край дороги, скидаю чоботи і чупляю їх на палицю разом з торбинкою, в якій лежить хліб, сало, чай, цукор і сорочки. Потім зверх усього примадиковую блискучий, бляшаний чайничок. Кругла кепка надає мені вигляд пролетарія, який знає собі ціну і не дозволяє наступати собі на ноги.

Дбайливо склавши свою кирейку, я вмошую її на плечі таким способом, щоб палиця лежала на ній, не муляючи мені тіла. Після цього підвожусь, розминаю пальці ніг і, переконавшись у цілковитій волі своїй, з полегченням і незалежністю оглядаюся назад.

Внизу, як п'яний чоловік, неохайно і широко розлігшись, лежить город, оперезаний широким поясом річки. Димарі заводів та фабрик, неначе застромлені в землю велитенські сигари, ліниво куряться. Небо над ними сірувато-зелене, з сивими хмаринками, розкудовченими і задерними в один бік, ніби пасма волосся у заспаної людини. По-над жовтими, лисими берегами Дніпра ледве сунуться незграбні берлини. А за Дніпром степ, оповитий фіолетовим серпанком даліни. І поперед мене степ, рівний, гарячий, вільний і безмежно-вабливий.

Прощай, город. Прощайте, автомобілі, асфальти, хмари порошу, що тріщать цілі дні на зубах, дзвінки, кнопки, капелюшки, зубочистки. «Мое поважання».

Поправивши кепку на голові, зручніше примостивши торбинку, чоботи і чайник, я повертаюся спиною до міста і йду назустріч сухому, гарячому, степовому вітрові.

За спиною порожнім дзвоном побренькує чайник, підшви ніг пече нагрітим порохом дороги так, неначе я ступаю по вигорнутій з добре натопленої печі золі. Гарно.

В хлібах заклопотано, хапливо покотять коники, немов десятки малесеньких кравців шиють на кріхотних машинках. Так і хочеться їм гукнути: „Гей, Боже поможи, хлопці!“

Колоски, ті, що стоять поперед усіх, поважно, гостинно укланяються мені, привітно посміхаючись зеленими, настобурченими, як у фельдфебелів, усами.

А попереду все степ та степ, рідний, віючий спекою й життям, дорогий. Степ та далекий-далекій обрій, такий таємний, такий хвилюючий, такий повний незрозумілого, але солодкого болю і туги, ніби за ним лежить не яке небудь повітове містечко, а незнана, загублена людьми країна радості й спочинку.

І по всій круглій, обточеній лінії землі стоять маленькі, як зелені прищипки, старі, запорожські могили, мовчазні, сумні, всіма забуті свідки минулого.

Я йду не поспішаючи, покушуючи солодкуваті стебла жита, змурачюючись від сліпучого сонця. Далеко-далеко попереду темніє ярк і конячки по тім боці його видаються мишами, запряженими в малосенький возик.

Раптом несподіванно збоку, з-за якого небудь горба з'являються крила млинів. Любі млинки! Вони подібні до кузок, що поставали на

дві задні лапки, а чотири передні виставили перед собою, немов благаючи когось.

Ось звідкись летять дурноверхі сороки. Вони літають таким рухом, ніби підстрибують по сходах, а кричать криком, схожим на тріск зломленої палиці. За ними плавкою легко, аж приємно дивитись, упевнено, не моргнувши крилом, плывуть степові шуліки.

По дорозі клопотливо, злодійкувато нишпорять посмітюхи з гострими чубчиками, схожими на літеру А.

Небо бліде все більше та більше і здається, що ось-ось голосно скаже: «Ху», і втре спітніле лице якоюсь волохатою білою хмариною.

Сонце ж пече серйозно, скупчено, без посмішки жалю і співчуття.

Над вечір, не так уже бадьоро, як у день, помахуючи з мрійною повільністю торбинкою й чобітьми, які досить надокучливо постукують мене в бік, я звертаю до Дніпра. Баста, не хочу більше йти! Та чого ради я повинен йти неодмінно великим шляхом? Хіба степ не на всі чотири боки розбігається від центра, яким для його, без всякого сумніву, являюсь я?

Здалеку поблискує дідусь Дніпро. Приємно побачитись з ним тут, в степу після пекучих обіймів і поцілунків сонця. Таким спокоєм, розсудливістю, такою доброзичливою умиротворенністю віє від його. Лежиш собі на піску горілиць, упершись благодушно поклінуючими очима в зеленкувато-сірий обшир неба, і слухаєш буркотіння беззубих хвиль дідугана. Поблизу вогник потріскує, димком наганяє в лице, над вогнем чайничок висить, відбиваючи в блискучому боці червоне вечірне сонце над обрієм.

І от я вже, нарешті, на березі. Навкруги ні душі. Пісок чистий, ніжний, як тільце дитини. Вітер тут не сухий і пекучий, а м'який, вохкуватий, насичений духом сонця, води, осоки, листу, нагрітого піску.

Ні, воістину, є щось святе в цій пустельности тихих, жовтих, вкритих ріденькими кущиками лози берегів, в цьому безмежно-широкому, велично-спокійному, благостномудрому небові з довгастими, високо-високо піднесеними, малиновими хмаринками.

Кротко, любовно хлюпаються об беріг жовтуваті хвильки Дніпра. Червононосі чайки мовчки летять кудись на середину річки, безшумно розрізаючи повітря своїми загостреними, як сталеві пера, крилами. Ген-ген на тім боці сунуться вниз плоти, схожі на шахматні дошки, а на їх ворухатся маленькі фігурки людей.

Я набираю в чайник жовтобурої дніпрової води. Вода подібна до перестояного чаю, який треба тільки розігріти, щоб пити. Далі, не хапаючись і посвистуючи, розкладаю вогонь з сухого коріння осоко-рив, а з гілячок майструю триніжки, на які вішаю над вогнем чайник.

Після того, все так само без хапливості, яка абсолютно не гармонізує ні з лисим, сивим Дніпром, ні з велично-спокійним небом, розкладаю на хустці хліб, сало, чай, цукор, кишеньковий ніжик, сийний кухлик і тільки тоді, підклавши під голову накидку, розлягаюся на піску. Блаженство!

Ні, я рішуче тут ночую. Куди я маю поспішати? Правда, біля води багато комарів, ну, та від них вогонь і дим добре допомагають.

Я лежу довго і філософствую. Мені дуже хочеться зрозуміти, збагнути, чого мені так гарно. І по довгому міркуванню вивожу: найбільша втіха для нашого брата, людини, громадської істоти, є в тому, що йому не треба лукавити з природою, не треба брехати, боятися, стежити за собою и другими. І потім його право бути центром світо-твору не однімається ніякими другими центрами світотвору. (От че-рез що ми ще любимо бути на самоті з природою). Сонце, вода, по-вітря, місяць, дерева, чайки, пісок, все це для тебе, все це готове до твоїх послуг. І крім того готове без зазірання в очі й крово-жадного чекання „на чайок“. Води треба? Будь ласка! Дідуся і не по-морщитися, і не помітять, хоч бочку візьми в його. А який з маля-рив краще намалює оці високі, малинові хмаринки, від яких у душу впиваються тонкі, золотисті струни невирадної туги?

Чайник давно уже сердито щось бурмотить і раптом починає плюватися. Я визволяю його з обіймів огню і заварюю чай. Потім обкладаю чайник жаром і знову лягаю.

Чайки догадуються, що за бенкет має бути тут на піску і по-чинають частіше літати надь моєю головою, задрібно та жалібно кричучи. Старий Дніпро теж розуміє і привітно, зо співчуттям під-моргує мені своїми довгими, козацькими вусами-хвилями. Вілокорі, молоденькі осококорі зхвилювано, з дивуванням шепочуться наді мною. У них, мабуть, так само, як у мене, при погляді на рожеве сало і зелені з жовтими пасочками огірки виступає слина в роті.

А, от-то ж то бо й є, осококоронька, центр світотвору все ж таки не те, що ви. Ви не знаєте...

Тут я здивовано озираюся: до мене наближається якийсь другий центр світотвору. Звідки він узявся? Чудно.

На центрі світотвору була жовтобрудна кепка з видертою чи про-паленою посередині діркою, з якої, як пір'я, стирчало червонувато-чорне волосся. Червона і брудна до того, ніби нею мили підлогу, со-рочка була збоку розпанахана згори до низу і маяла, як поли піджака. Босі ноги, здавалось, були обтягнені не людською шкірою, а порепа-ною, не добре вимазаною дьохтем шкірою для чобіт. Сам центр сві-тотвору був присадкуватий, неначе збухлий, з величезними руками і понурим, зарослим колючою щотиною лицем.

Він прямував просто на вогонь без всякого вагання, без тіні нерішучості, байдуже поглядаючи на мене й ні на крихту не цікав-лячись мною. Одною рукою він піддержував перекинутий через плече подертий, з висмиканою брудною ватою піджак, а в другій ніс поважну ломачку.

Так, сумніву не було: це був один із тих центрів світотвору, яких природа так щедро розсипає побіля монополюк, на пристанях, базарах, обідраних, набухлих, сплячих удень поміж дровиняками лі-сних складів, обліплених, як стервятина, мухами і яких на грубій, буденній мові звуть—босяками.

Босяк підійшов до вогню, кинув на землю своє лахміття і не хапаючись сів. Потім зараз же притягнув близько до себе хустку з розложеною на ній їжою, взяв мій ніжик, подивився його і сховав собі в кишеню. Замість його з тої ж кишені виняв великого з жов-тим косяним держальцем складного ножа. Все так само не поспіша-ючись й не вагаючись, він одбатував великий шматок хліба, потім сала і став уминати, держучи ніж в одній руці і одрізаючи ним то скибочку сала то хліба. На мене він не дивився і робив усе з незадоволенням, сонно-задумливим поглядом, як чоловік, який прийшов до себе до-дому і, зайнятий своїми думками, не має ні охоти ні часу займатися сторонніми річами.

Гм. Цей чоловік почував себе далеко певніше центром світотвору, ніж я. Його навіть не дивувало й не цікавило моє мовчання,—так і повинно бути.

Але що він добре був голоден, цей збухлий центр, то це по-мітно було по тому, як він зубами хапав і видавав із власних рук хліб та сало, як судорожно мняв їх зубами і, не розжувавши як слід, ковтав з таким звуком, немов гикав. Перешкажати в таких обстави-нах людині я не хотів; одначе й безпричасним свідком зоставатись теж не дозволяло чуття власної гідності. Кашлянувши й тим нагадавши про своє існування, я ввічливо спитав:

— А це ж, дядюшка, як треба понімать. Га?

Босяк байдуже, неохоче глипнув у мій бік і хрпнув:

— Що?

— Я питаю, як це треба розпоряджатися чужим добром. Га?

Гість мовчки одгилів ще шматок хліба і сів зручніше, піднявши коліна врівень з підборіддям. Поклавши на коліна руки з хлібом і салом в кожній, він люто жував і понуро дивився на Дніпро.

— Хм. А це, товаришу, недікатно так робить...

„Товариш“ одгриз сала з таким звуком, ніби оддер шматок полотна і знов зажував. Щотина на щоках його вертілася і здавалось то був їжак, який непокоїно вмощувався на плечах чудного чоловіка.

— Чуєш, земляк? Що ж ти, брат, нічого не одвічаєш?

Мені все ж таки хотілося почути, що він думає з цього приводу і які його остаточні наміри. Рожеве сало, хліб і смачно жуючий рот босяка побільшували мою цікавість.

„Земляк“ з досадою повернув у мій бік товсте жуоче лице і подивився на мене злим і сердитим поглядом. Проквітнувши, він коротко и нетерпляче кинув:

— Пішов вон зюдова.

Признаюся: це було несподівано для мене.

— Як?

— Я тебе, як ягну... Пішов звідци, говорю.

Гість зовсім не жартував. На збухлім, зарослім лиці його, особливо в круглих, маленьких з обвислими мішечками під ними очах була така ненависть і гидливість, що сумніватись в серйозності його настрою не було ніяких підстав. Було таке вражіння, що він довго терпів мене, довго терпів усякі мерзоти і кривди від мене і нарешті терпець йому увірвався. Ще слово і мені буде погано.

— Так це мені треба іти звідци? Оце добра справа!

Чоловік якийсь мент мовчки пильно дивився просто в очі мені важким і немов роздумливим поглядом, неначе рішаючи, що зробити з цим остогидлим і нахабним парубком. Але постановивши, видно, не каляти собі рук чорт зна чим, помалу одвернувся й знов узявся за сало і хліб, водячи заспаними й недобрими очима по широкій, велично-мирній рівнині води. Що я міг кинутись на його, він очевидно й думки не допускав, певний чи в собі чи в моему страху перед ним.

Чайничок несподівано зашипів і почав випльовувати з носика воду в жар.

Я машинально схватився, щоб зняти його, але й гість раптово озирнувся в мій бік і наготовив ножа до оборони.

Я мимоволі засміявся.

— Ех, ти, голова. Чого злякався? Я чайник з вогню знять хотів.

Індивід подивився на чайник, на кухлик і ніби тільки тепер зрозумів, що можна напиться чаю. Нічого не відповідаючи, він перехи-

лився всім тілом до чайника і переставив його на свій бік. Потім налив у кухлик чаю і кинув туди дві грудочки цукру. Подумавши трохи, він, кинув ще дві і потім ще аж три. Все це він робив одною лівою рукою, а праву з ножем весь час держав на коліні. Одначе на мене не дивився і мав вираз все тої самої сонної и злої задуми. Взявши суху гиячку, він потер її об брудні свої штани, щоб зтерти клаптики кори на ній, і почав розмішувати чай у кухлику.

Ситуація ставала непевною, а то й навіть загадковою. Коли цей суб'єкт не дасть мені попоїсти, то доведеться чорт зна скільки плентатись до найближчого села. А з другого боку: лишити цю справу так було просто неприлично.

Я постановив поговорити серйозно й поважно: як би якийсь центр світотвору ні був певний в собі, він все ж таки іноді мусить посунутись трохи в бік і дати місце коло себе і другому центрові. Тим паче, коли це місце захопив він несправедливо і коли другий центр не такий уже хирлявий і безпорадний.

— Ну, земляк, — почав я — ти це кинь. Чуєш? Я з тобою за шматок хліба битись не хочу, а давай, брат, мирно повечереємо вдвох. Жарти жартами, а я, голубе, теж їсти хочу. Ти пий собі чай, їж собі на здоровля, я свариться не буду. Ну, тільки ж і мені дай трохи.

„Голуб“, не відповідаючи, узяв за ручку кухлик, підніс до рота і сьорбнув. І зараз же з злісною лайкою швидко поставив кухлик на землю, очевидно, опікшись.

— Та тобі якої... матері треба, сволоч? — з люттю повернувся він до мене.

— А ти, брат, не лайся, — зауважив я. Що ти опікся, так я не винен... Коли розум в голові є, так повинен розсудити, що кружка залізна, а чай гарячий. Значить — нада подождать. Ти сам звідки?

— Я тобі покажу, звідки я, ти у мене тут добалакаєшся...

Але, видно, мій тон, поза й постава всього тіла трохи здержували його. Він знов почав їсти. Здавалось, апетит у його був такий же безкрай, як той обшир води, що сунувся вниз, а паляниця і два фунти сала для його, як плоти, що ледве вже мріли на тім боці.

— Ну, то як же буде, земляк? Га? Даси чи ні?

Земляк замість одповіді, не хапаючись підтягнув між свої ноги хустку з їжою, поставив туди ж чайник та кухлик і перекосив до мене очі. Ніж він держав зовсім на-поготові.

— Ти ще довго будеш тут варнякати?—з понурим нетерпінням кинув він.—Гляди.

Ну, що ти робитимеш, з таким йолопом? Зоставалося: або кинутись на його і битись доти, доки один із центрів не буде доведений до стану миролюбивої кротости,—або піти мені звідси, покинувши про-

тивникові всі трофеї його перемоги, та шукать якогось села. А втім був ще й третій вихід: лягти собі збоку і, поєладаючись на приїдену шляхетність людської природи, чекати, поки в задухлім гостеві заговорить сумління. Коли апетит його буде задоволений, то жадність замовкне і голос сумління візьме.

— Ну, що ж? Доведеться мені без вечері спать лягати,—сказав я зітхнувши і ліг на своє місце.

Босяк їв довго, але не з'їв усього. Витерши пальці об полу своєї страшної сорочки, (при чому підняв її й показав жовте, як масло зібране над штанами в складки тіло), він узявся за чай, який уже давно прохолов. Я мимоволі посміхнувся, дивлячись, як він обережно витягував до кухлика свої сині, товсті та масні від сала губи, боячись опектись.

Випивши шклянку і, видно, більше не в силі пити, він зняв покришку з чайника і вилив чай на пісок.

Я аж підвівся.

— Та що ж ти робиш?—скрикнув я.—На що ж ти виливаєш? Я ж можу випить.

Гість уперше слабко посміхнувся. Але посмішка була така мила, що я серйозно подумав, чи не зустрічались ми, справді, коли-небудь і чи не зробив я йому якоїсь великої кривди, за котру він тепер і мститься. Але пика абсолютно була незнакома.

— А випив би? Га?—хрипко, з кострубатою іронією кинув гість, скося зиркнувши на мене.—Може, ще й з сахарцем?

Я знову ліг. Центр світотвору одпихнув у бік своєю босою чорносірою ногою чайник і розлігся, спершись на лікоть, як чоловік, котрий добре попоїв. Витягнувши з кишені пачку махорки і книжечку паперу, він помалу скрутив цигарку. Потім взяв голими пальцями з вогню жарину, закурив і, прижмуривши одне око з сонно-хмурим задоволенням затягнувся.

Покуривши трохи, він знов скося зиркнув на мене і знов блідо й неохоче посміхнувся. І, не говорячи ні слова, ліниво взяв декільки грудочок цукру і недбало кинув їх у річку. Грудочки булькнули, дали декільки кругів, хвилі підхопили круги і внесли їх униз. Мені видно було, як помалу пускались на дно в жовтій воді біленькі квадратики.

Босяк знов набрав у жменю цукру, затягнувся і, прижмуривши око, тим же лінивим, недбалим жестом одкинув їх у воду. А на товстих губах, на які звисали чорні з червоним відтінком вуса, не переставала грати зловтішна, глузлива й немов викликаюча посмішка.

Це вже було явне глузування. Можна ще було помириться з тим, що голодний, темний і грубий чоловік однімає в тебе їжу та їсть її. Можна було помириться навіть із тим, що він не хоче поділитись нею

з тобою—ж і хова собі остатки на завтра. Але, що він їх нищить, собі навіть на шкоду, з цим помириться було вже не так легко.

— На віщо ж ти таке свинство робиш, земляк? Га?—З докором спитав я.—Так же тільки свині роблять. Нажреться під дубом жолудів, та потім його ж корні й рие. Ех, ти! Ти думавш, я твого ножа злякався? Чоловіче добрий, та я таких, як ти, трьох зігну й вуха їм поодрізаю. Дозволив тобі жерти, бо бачу, що голодний зтомлений чоловік, свій брат, товариш, значить. А ти он як! Сам не береш і другому не даєш. На що ж ти тає? Совість у тебе хоч почувала коли-небудь?

На поганих хлопчиків з моральних оповідань такі слова завжди впливають дуже добре. Але на мого вони зробили трошки инче вражіння. Він, правда, перестав кидати цукор у воду, але зате почав мовчки, з чудною понурою зневагою дивитись мені просто в лице. Потім, не промовивши ні слова, нехапливо підвівся, витер об штани ніж, зручніше взяв його в руку і ступив до мене.

Трохи сутулуватий, з похиленою великою й тупою головою, з широченними грудьми і вузьким задом, він нагадував бугая.

— Ну, коли ти такий товариш і добряка, так давай сюди свої чоботи,—зробив він легкій, закликаючий жест ножем.

— Бач, я без чобіт... А як не даси здобрости...—(тут він трошки зупинився, немов милуючись цим словом)—так ми попробуем, хто з нас дужчий. Хто дужчий, того й чоботи. Добре?

І він роздушив на губах синю, зловісну посмішку. Я сам почув, що блідню. Справа почала набирати ідіотськи-серйозного характеру. Що вадило цьому непримиримому центрові пустельних місць встромити мені свого дурного ножа по саме держальце? Цітуй йому тоді моральні байки.

Дати чоботи? Але ж він самими чобітьми не обмежиться. Вже коли для втіхи свого ближнього кидає потрібний йому самому цукору воду, то він ні перед чим не зупиниться, щоб натішити цього ближнього, як слід. Надіятись на закладені в людині іскри Божі і гадати, що чоботи можуть бути межею його пристрастей—для цього я мав занадто мало даних.

Я мовчав і пильно, не рухаючись, дивився знизу вгору на гостя.

— Ну?—знов виразно кивнув він мені ножем.

— Це що ж виходить, грабувать мене будеш?—трошки натягнуто посміхаючись, спитав я, в той же час міркуючи, що краще: схопитись і раптовим натиском звалити його на землю; чи, не підводячись, вмить обняти його за ноги, шарпнуть і таким способом повалить?

— На віщо грабувать?—вишкирив він свої гнилі зуби.—Ти от про добрість свою щось там базікає. Товариш, мовляв. Ну, так от,

коли ти такий добрячий, так подаруй мені свої чоботи. У мене ноги больні, а у тебе он які—білі та здорові.

Я подивився на свої ноги, на його, подумав й подав йому чоботи. Добре, побачимо, що далі буде.

— Правда твоя... — згодився я.—На, получай чоботи. Тобі вони потрібніші.

Босяк узяв, на швидку оглядів їх і кинув назад себе до свого лахміття.

— Ну, а тепер пальто давай, чи що там у тебе... — промовив він з тою ж іронічною й сонною посмішкою.

Не міняючи пози, але постановивши хапати за ноги, я байдуже сказав:

— А пальта, брат, не дам...

— Не даси? А чому ж то так?

— Та от так. Не дам та й годі.

— Та чому ж ти не даси?

Розмова, видно, давала йому велику втіху, як чарка горілки перед закускою.

Я згадав про свою палицю і швидко схопив її,—все ж таки хоч яка-небудь зброя.

Гість весело й гуняво зареготав, але не кинувся на мене.

— От добрий чолов'яга. Ай, тай душевний, жалісливий... Ей ви, сволочі, сукни ссини!

І додавши ще серйознішу лайку, одвернувся й пішов на своє місце. Що примусило його притишити свої претензії—моя рішучість, палиця, діль його чи досягнене ним підтверження свого песимістичного погляду на людську добрість,—я зрозуміти не міг.

Сонце вже зайшло і тільки розпатлані хмари горіли рум'янцем, наче бились між собою та розчервонілись. Над рожевою блискучою поверхнею води, в якій отдавались фарби неба, поспішно зігзагами літали ластівки, немов хапались наловити до ночі мух. Навкруги стояла м'ягка тиша, яка тільки підкреслювалась хлюпанням хвиль та щебетанням ластівок.

Мій гість, видно, не збирався нікуди йти. Він ліг, підмостив під голову пакунок з їжою та чоботи і став тупо, пильно дивитись на мене. Лицо його було вже зпов понуро-сонне й немов задумане.

Їсти мені вже чомусь не хотілось.

Хвилі сумно хлюпались об беріг. Дніпро потемнів, засмучений і здивований. Он—яке петривке людське щастя. І до чого непокійні та невживчиві ці люди. Як мало у них мудрого спокою й як багато чудної й безпричинної ворожнечі одне до одного.

Так ми пролежали довго. Хмари на небі давно остигли, поробились сивими, хвилі потемніли, посиніли і той беріг зовсім зник, розплившись у темі. Зазуміли комарі коло вух і стали колоти в ноги. В глибокій синій височині почали потроху висипати зорі.

Я встав, розгорнув огонь і підкинув сухого коріння. Босяк не ворухився. Я подивився на його і мені здалося при світлі слабенького вогника, що очі гостя швидко заплющились.

Я присунувся з киреєю під дим і довго лежав так, дивлячись в небо. Раптом босяк заворухився, покректав і сів.

— Чи цілі гроші?—муркнув він ніби про себе.—А то добрячі люди у сні можуть обчистити добре...

І він витяг з кишені гаманець. Обережно розчинивши його, він почав рахувати гроші, ніби перевіряючи, чи всі там, чи не вкрав я їх у його в той час, як він дрімав. Що він ні трішки не сумнівався в цілості своїх грошей, про те й мови не могло бути, рахував же і показував їх тепер немов для того, щоб подразнитись і показати, що він абсолютно не боїться спати, маючи таку суму в кишені (він налічив до п'яти рублів і п'ятидесяти трьох копійок).

Після того він ще раз покурих і вдігся знову. Хутко почувлось його рівне, з хлюпанням в горлі дихання.

Я зробив подушку з піску, зверху поклав свої сорочки, накрився киреєю і тож почав дримати під заклопотане й незадоволене зуміння комарів, що настирливо силкувались пробратись до мене під накидку.

Коли я прокинувся, над Дніпром, як раз над тим місцем, де вчора ввечері пливли плоти, стояв червоний, великий місяць. Від його через весь Дніпро до самих ніг моїх тягнулася широка кривава смуга світла. Весь краєвид прибрав якийсь таємний, суворий і моторошний вигляд. Беріг змінився, неначе став крутішим; осокові поробились вищими й густішими, їх неначе цілий лістут виріс. Вода здавалась дуже темною, глибокою та густою, а по ній на гребінцях хвиль миготіли немов чийсь руки чи ноги.

Вогонь ледве жеврів. Я подивився на свого співночліжника. Він спав накривши голову піджаком, з під якого чулося густе й голосне хрюпіння, похоче на згук тупої пилки по дереву.

Я підклав гілячок у вогонь, прокашлявся, голосно позіхнув,—босяк не притих ні на мент. Лежав він боком і видно було при червонім світлі місяця широку роззявлену дірку кишені в штанах, де були гроші. Дурний чоловік: без всякої бійки можна було витягнути у його гроші і він навіть не почув би того. Я ліг на своє місце. Але спати не можна було: комарі літали цілим роєм круг голови і кусали

з таким сказом, неначе завзялись вигнати мене звідси. Я трохи не в самий вогонь ліг, але нічого не помогало.

Босяк же хропів ще смашніше. От варто би повчити цього нахабу: устать, потихеньку витягти гроші і закопати їх в пісок, тут же біля його. А вранці, коли кинеться до грошей й, не знайшовши, почне лютувати, прочитати йому підходящу нотацію і показати, де його гроші. От, мовляв, дурню, бачиш, як благородні люди поводяться. Він буде зворушений і піде собі з миром, несучи з собою ясний спомин про чесного й великодушного подорожнього.

Та й на пику його втішно було б подивитись після того, як він не знайшов би в кишені своїх капіталів. От у сказ прийшов би.

Я підвівся й ще раз подивився на скорцюлену, з підігнутими під себе коліньми постать гостя. Кишеня лукаво, спокусливо роззявилась і манила своєю діркою. Хиба спробувати?

Я потихеньку встав і підійшов до босяка. Різке, низьке хропіння чулося з під піджака. Піджак злегка то здіймався, то спадав, і здавалось, що то хвилі цього храпу його здімають.

Я постояв трохи, подивився на місяць, що зливано викарачив на мене свої круглі очі і рішив спробувати.

Нахилившись до босяка, що мирно хропів собі, я злегка торкнув його рукою в бік. Ні темп, ні сила його хропіння не змінилися. Добре. Тоді я обережно просунув руку в кишеню і почав намацувати пальцями гаманець, стараючись робити це, яко мога плавніше й м'ягче.

Але в руки все ліз якийсь папер, мабуть, пачка з тютюном. Затримуючи для чогось дихання, я зробив усилля і пошхнув руку трохи далі. Босяк, як здалося мені в ту ж хвилину, на один мент увірвав свій храп, але то, видно, так тільки здалось через велике напруження і шум в ушах від нахиленої пози. Нахаба хропів так само.

Нарешті, пальці налапали гладеньку металічну дужку гаманця і потягнули його до себе. Зачепивши його між двома пальцями, я помалу почав витягати руку.

І вмить вся купа тіла, що лежала переді мною й спокійно хропла, зразу підстрибула з ревом у гору. Я від несподіванки і з переляку хутко вихопив руку з гаманцем і в той же мент почув, що його не стало між пальцями. Одночасно в воду щось лягнуло. У мене мигнуло, що то лягнув гаманець. Але тільки мигнуло, бо думати було ніколи: босяк уже душив мене і ревів:

— А—а, сто бісів твоєї матері... Так ти так? Так ти так? Давай сюди гроші!

Я почув на своїй шії шорсткі дерев'яні пальці, що, як кліщами, душили мене. Шарпнувшись усім тілом убік, я скажено крутнув босяком і вирвався.

— Он де твої гроші, дурню,—з злістю крикнув я, одбігши вбік, показав на воду. Але в той же час став так, щоб бути на готові й не датись схопити себе. Босяк, мабуть, теж чув, як щось лягнуло в воду, де, справді, на сажинь від берега пливли ще у низ широкі круги.

— А—х, ти ж бісова душе...—рявкнув він і кинувся вперед. Я вмент наготовився, весь перехилившись йому назустріч. Але босяк кинувся не до мене, а туди, де спав. Я відразу ж зрозумів, що він шукав свого ножа. Я сам кинувся туди ж. Босяк зміркував мій намір і, озирнувшись, як бугай з похиленою головою прожогом посунувся на мене.

Счепившись і тісно, до болю в нігтях пальців уп'явшись один одному в тіло, тяжко хакаючи й аж стогнучи від люті, ми почали ламати одне одного, гнути, піднімати. Але сили були майже рівні. І вмить я чудом якимсь, не мозком, а всім тілом, мускулами згадав один спосіб борні, який колись, у юнацтві давав мені успіх,—здається, я дико крикнув при цьому,—і босяк уже лежав на землі. Надушивши одною рукою за горло і навалившись всім тілом на груди йому, я гарячково почав шукать кривавими очима по піску. З під піджака блищав кінчик ножа. Схопивши його і повернувши держальцем до себе, я краще взяв у руку і прохрипів над босяком, який судорожно, скажено вигинався підо мною:

— Ну? Що? Дивись (і я підняв руку з ножем над самим горлом його): один мах і заллешся юшкою.

Босяк затих і дивився прямо в лице мені вилупленими очима, на одному з яких червоно одблискував місяць. Рот був роззявлений і щелепи судорожно зо всієї сили душили на руку мені.

— Пус...сти...—нарешті прошипів він.

Я згадав про другий, мій ніж, і, не випускаючи босякової шії, витягнув його з кишені нахаби. Потім я встав, і одійшов у бік з ножем в руці.

Босяк повернувся на бік, одвернувшись од мене, і тяжко дихаючи, лежав не рухаючись, неначе зразу ж і знов заснувши. Я теж захакався, і в очах мені стояли червоні круги. Все тіло по малу визволялось від страшного напруження і слабло. Я одійшов до своєї киреї і ліг, держучи ніж у руці.

— Ну, щастя твоє, воряга,—раптом понуро просипів босяк таким голосом, наче в горло йому набралось піску.

— Сам, дурень, винен,—відповів я.—Чого накинувся? Я хотів тільки посміятись з тебе, щоб ти не був такий занозистий. Скільки там було?

Босяк нічого не відповів. Він почав шукати в кишені, неначе сподіваючись, що гаманець там. Але сподіванки не оправдалися,—в

кишені нічого, крім пачки з тютюном, не було. Зробивши цигарку, він разгорнув сірий попіл, припав до його всім лицем і став плямкати губами, стараючись закурити. Нарешті підвівся з червоною цяточкою на фоні лица і ліг на свій клунок головою.

— Скільки було грошей, я тебе питаю?—спитав я знов.

— Пішов вон, воряга.

— Я тобі кажу: скільки було там грошей?

— Що, може оддати хочеш?

— То мое діло. Скільки, кажи.

Босяк в червоній напівтмі хмикнув плямою свого лица.

— От чесний чоловік. Настоящий товариш. Сказано: добряка... І не зчувся, як гроші витяг. Ну, отдавай, товариш, там було десять рублів. Виймай, розплачуйся.

П'ять він набавив. От—таке ж подле творіння: я так і знав, що набавить. І от же міг спокійненько взяти собі ці гроші, коли б я їх дав йому, а ні на крихту не подумавши, чи має він яке право на їх. Те, що він одняв у мене чоботи, які коштували більше, ніж його десять (та й не десять, а всього п'ять, чи й того мабуть, менше) рублів, він цього не брав на увагу.

— Ну, що ж ти сидиш? Отдавай гроші,—знов заговорив він.— Закинув і давай.

Йй-богу, він, здається, починав вірити, що я справді віддам. Про чоботи йому а-ні гадки.

— Так, говориш, там було десять рублів?—понура й немов визнаючи за ним право вимагати, перепитав я.—А-ну, що то він скаже, цей нахаба?

— Да. Десять рублів і п'ятьдесят три копійки. Викладай січас мені.

Він ще не зовсім був певний, що я так «січас» і викладу, ще не добре розумів, через що я зроблю це, але що в його є якась сила вимагати їх у мене, це він уже чув по моему голосі, виноватому й хмуromу. Значить, треба було користуватись цим.

— Ну, давай, давай.

— Та де ж я тобі візьму їх? сказав я.—Нема в мене таких грошей. Я чоловік робочий,—що зароблю, те й проживу.

— А мені яке діло? Ти взяв мої гроші і отдай... Коли ти чесний чоловік.

Ага! От на чому він хотів утвердитись: на чесности. Ах, ти ж моя понура бестія,—а чоботи ж як?

Але про чоботи я не хотів ще говорити. Побачимо, до чого він може дійти, цей чесний нахаба.

— Я вернуть тобі твої гроші не відмовляюсь,—сказав я.—Тільки їх зараз нема в мене. Хочеш, я зароблю і оддам тобі?

— Е?—явно насмішкватим голосом обізвася він. В таке й його вже не вистарчило нахабства повірити.

Місяць за цей час підліз уже досить високо. Від утоми чи страху, що забрався так далеко, він позеленів і розтеряно дивився вниз круглими очима. Смуга світла теж позеленіла. Під нашими ногами одноманітно, ритмічно хлюпали хвилі. Ставало вохко і ноги горіли від укусів комарів. Пісок під руками був холодний і мокрий,—падала роса. Осокорі стояли нерухомо, неначе заснули під балачку двох людей. Босяк заворушився, помалу підвівся і почав скидати з себе сорочку. Потім чогось довго колупавсь коло пояса у себе, часами з ляском б'ючи на собі комарів, і нарешті зовсім роздягся. Я догадувався, що він хотів робить.

Місяць загравав зеленьво-червоними смужками на жовто-сірому тілі, особливо освітлюючи живіт, роздутий і на диво великий.

Не говорячи ні слова, босяк пішов до берега, одбиваючись од комарів і придивляючись до води. На березі він зупинився, зрівняв себе з тим місцем, де бився зо мною, одступив кроків на два вниз і тоді обережно ввійшов у воду. Перед ним з бульканням плигнуло декільки жаб, виринувши кроків за два в зеленкуватій смугі місячного світла і пливучи вниз за водою.

Босяк ліг у воду і почав шукати, водячи руками по дні й пересуваючись з місця на місце.

— Він туди далі впав,—не видержав я.

Але ворог мій немов не чув.

Він довго шукав і ближче, і далі, пірнав, сопів, хукав, пошепки матюкався, знов міряв очима місце, і знов пірнав, сидячи по-довгу в воді й пускаючи бульки. Але гаманця не знаходилося.

Небо стало сірїти. Мені нарешті зробилось так холодно, дивлячись на бовтання тіла в холодній воді, що я не міг уже більше цього терпіти.

— Годі, земляк! Кинь!—крикнув я йому.— Не найдеш все одно. Вилізай, оддам тобі твої гроші.

В гаманці у мене були тільки дрібні, останні я зашив у пояс штанів, маючи на думці зустрічі з подібними «земляками». Розпорювати пояс при босякові і через це скупчити його увагу на своїй особі, мені, розуміється, було незручно. Тому приходилось віддати йому все, що було в гаманці, себ-то по точному підрахункові два рублі і дві копійки. Я висипав усі монети на долоню і, підійшовши до води, простягнув їх босякові, що хмарно дивився на мене.

— На, бери! Всі свої гроші отдаю тобі. От! На й кошелек разом. Все, що маю. Бери!

Він узяв і міцно затиснув у руці гаманець, у який я висипав гроші. Вираз його посинілого, набурмосеного обличчя був понуро-непроникий. Руки його трусилися від холоду і пахло від його водою й жабуринням.

Одягаючись, він так дрижав, що не міг попасти в рукава сорочки. Але, коли я хотів допомогти йому, він одпихнув мене й вилаявся. Одначе від синіх губ його і танцюючих у різні боки колін на мене несло таким холодом, що я поспішно став розкладати вогонь.

— За тобою ще вісім рублів,—раптом, зовсім несподівано заявив босяк, сидячи перед своїм піджаком. Я озирнувся. Він дивився на мене упевненим і злим поглядом.

— Да, вісім рублів,—повторив він.— Поняв? Чого вилунив так очі?

— Ну?

— Ну, от тобі й ну. Подавай їх сюди.

— Та де ж я тобі їх візьму, чудац-чоловік? Сам же бачив, що до копійки оддав.

— Це мені без надобності. Одроби! А щоб мені ці деньги були.

Що за дивний поворот? Через що раптом така впевненість, такий тон? Він, очевидно, готов був іти за мною і ждять, поки я йому відроблю ці гроші.

— То-б-то як одробить? Заробить, та заробіток тобі оддать?

— Атож, атож.

Коліна його весь час здригувались від холоду, ноги посіріли від довгого купання, ніс блищав, але очі дивилися твердо, з свідомістю знайденого ґрунту під ногами.

— Добре,—сказав я.— Од своїх слів не одмовляюся. Значить, ти хочеш тепер іти зо мною?

— Еге-ж, з тобою.

— Чудесно.

Ситуація ставала надзвичайно цікавою.

Вогонь потріскує й стріляє в нас іскрами, що зараз же гаснуть. Ми мовчимо. Я маю винуватий і скупчений вигляд (ножа одначе ні на мент не випускаючи з рук).

Мене хилить до сну і страшенно хочеться лягти, укритись з головою і віддатись всім тілом солодкій слабості. Але я тільки на хвилину дозволяю собі заплющити важкі й теплі, як подушки, повіки. Від цього мені зараз же стає далеко тепліше, думки робляться над-

звичайно легкими, приемними й трохи фантастичними. Я думаю про те, що босяк схожий на мого приятеля-журналіста, що ми зараз підем з ним до Барановських і питимемо там холодну воду з кізилевим варенням. Правда, наперед візьмемо гаманець з десятьма рублями, котрий, як виявляється, лежить між спинкою канапи і сидінням. Я засуваю туди руку і двома пальцями силкуюсь схопити металічну дужку гаманця. Але спинка канапи тріщить і я падаю вниз головою.

Швидко розплющую очі й випрямляюся, трохи не впавши в огонь, що тріщить. Босяк спить, поклавши голову на коліна. Волосся мокрими кільцями звисають йому на ноги.

Я знов заплющую очі. Над головою в осокорах неупевнено й обережно попискує пташинка. Писк її надзвичайно приемно чути, але я цього не дозволяю собі і силкуюсь розплющити очі. І мені здається, що я вже розплющив їх, що встаю, набіраю в чайник води і ставлю його на вогонь. Пташка в цей час пурхає круг моєї голови і приемно цвірінкає. Потім вона потроху віддаляється, цвірінкання її стає глухішим та глухішим.

Коли я розплющую очі, сонце вже горить на небі. Дніпро—рожевий, молодий, свіжий, весело іскриться і широко блищить. По другий бік вогню сидить босяк і п'є чай. Волосся так кільцями й засохло йому на лобі, але обличчя вже не синє від холоду. Він зирка на мене, вхлюпує на пісок останки чаю з кухлика й, простягаючи його мені, строго говорять:

— На, пий чай. Треба йти. Не рано.

— Куди йти?—спочатку не розумію я.

— Куди? Забув уже? Гроші одроблять.

Ні в лиці, ні в голосі ні трошки іронії. Тон строгий, начальницький, не допускаючий зайвих балачок.

Мені стає весело, але я серйозно, мовчки беру кухлик і п'ю чай. Босяк лежить на боці, жмуриться на Дніпро, покурює й мовчить. Небо чисте-чисте, без єдиної хмариночки, рівного, зеленяво-блакитного кольору. Пісок одсвічує ніжною рожевістю, а трава та листя здаються матовими від роси. На тім боці Дніпра димиться легкий, сичюватий туман.

Але звідки ж все таки ця певність, строгість, ця свідомість свого права вимагати від мене чогось? Адже ніж у мене, сила на моїм боці, про це у його, напевне, нема ніяких сумнівів,—в чому ж річ?

Я раптом згадую, що босяк чудно-цільно подивився на мене тоді, як я дав йому всі свої гроші. Його це, мабуть, дуже вразило й наштовхнуло на такі міркування: чоловік оддає всі свої гроші, оддає тому, хто ограбував у його чоботи, але за те, що закинув гроші цього грабіжника. Значить, цей чоловік—чесний, або ж, другими словами, дур-

ний. Фізична сила на боці цього дурня, але розумний чоловік завжди дужчий і дурістю повинен користуватися.

Мені така роля видається несправедливою і я хочу в'яснити йому, що можна бути чесним, але зовсім не дурним. І тому говорю:

— А знаєш що, земляк: а відробляти тобі твої гроші мені наче б то й не слід. Га?

Земляк поверта в мій бік свою круглу голову і де-який час уважно й понуро дивиться на мене. Погляд у його до того тупий і злобний, що в мене з'являється сумнів у справедливості мого психологічного аналізу.

— А це ж як?—кидає він,

— Та так. Ти чоботи мої взяв?

— Ну?

— Ну, от і виходить, що ми—квит. Я твої гроші закинув у воду, а ти взяв у мене чоботи. Грошей у тебе було всього п'ять рублів, а чоботи стоять у три рази дорожче. От і маєш.

— А ти ж сам казав, що одробиш!

— Верни чоботи, одробию.

Він зручніше, усім тілом повертається до мене й знову дивиться, важко й неприємно-пильно.

— Та ж ти чоботи мені сам дав. По добрості. Я не однімав. Тепер він уже не посміхається іронічно, вимовляючи слово «добрість».

Ага, он як? Так, правильно, я сам простягнув їх йому.

— Верно?—питає він, не зводячи з мене очей.

— Та воно... може й верно...—нерішуче згожуюсь я.

— Ну от. Виходить, чоботи ти мені подарував. А грошей я тобі не дарував, ти їх витяг у мене в сні, украв, значить. А чесні люди так не роблять. Ну? Повинен ти їх мені оддати, чи ні?

Інчими словами: чесний ти чоловік чи ні?

Підривати у людини віру в чесність,—ні, я цього не хочу брати на себе. Я мовчу і думаю.

— Ну?—добивається він.

Я розумію, що він повинен хвилюватися: дурень я чи ні.

Але питання так поставлено, що я не хочу прийняти його в подібній формі. Дурість і чесність повинні бути розмежовані.

— Так, все це, брат, верно...—зітхаю я.—Але ж ти силою примусив мене «подарувати» тобі чоботи. Коли б я не дав, ти б мене й ножем штрикнув, а все ж таки взяв би їх. Верно?

— Нікада,—переконано й строго стріпує він головою.

Але тут я вже не можу здержатись і сміюся. Він же навіть не посміхається й хмуро-сонно позирає на мене.

— Ех, брат,—нарешті говорю я йому повчаючим тоном,—треба бути людиною, а не свиньєю. Узяв чоботи і буде з тебе. А ти ще гроші потребуєш. Та й знов і тут свиньєю виказуєшся: сам при мені націтав тільки п'ять рублів, а говориш десять. На віщо брешеш?

Ну, нарешті він таки побачить, що не з дурнем має діло.

Але він тим самим понуро-злим голосом відповідає:

— Сам брешеш, воряга. Десять було. А що сказав п'ять, так це для того, щоб ти не позаздрив та не кинувся на мене.

Ач як! Він, у кожному разі, був не дурень, умів як збрехать.

— І це правда? Не брешеш?

— Та брешу сам, сука. Думав, що з чесним чоловіком спати лягаю... Ну, та я тебе скрізь найду. Не оддаси добромъ, оддаси инакше...

Ага! Так? Система примусової моральності? Ти мусиш бути чесним зо мною, який тебе має сам грабувати. Коли ж по добрій волі не будеш моральним, то будеш инакше.

Власне, він нічого нового мені цим не сказав, я з дитячих літ це чую.

І все ж таки я й на таку чесність не згожуюсь.

— Он—як?—кажу я.—Ти лякаєш? Е, брат, не вийде діла, тобі ж гірше буде: возьму та й не оддам тобі грошей. Тільки я цього не зроблю. Я тобі оддам, але не з страху. Адже ніж у мене? Га?

Босьяк скося зирка на мене й мовчить.

— У мене? Кажі.

— Ну?

— Можу я, значить, тут же покочити з тобою, щоб одчепитися од тебе? От візьму «пришию» от тут тебе, засиплю піском та й уже. Можу чи ні?

Він мовчить, не ворухнеться, тільки скося поводить на мене запухлими, настороженими очима.

— Мовчиш? Ну, так от, брат, погрози свої кинь. А що я чесний чоловік, так це я тобі хочу неодмінно доказати. Ти чоботи ограбував у мене? Добре. Це твоє діло, ти за це одвічай. Я витяг у тебе гроші, я й верну тобі їх. По своїй добрій волі верну. Знаєш, що це таке по добрій волі бути чесним чоловіком? Ну?

Він так само мовчить, вичікуючи.

Я знаю, що зо всього сказаного мною йому важно, що надія на те, що йому дадуть гроші, ще не зовсім загублена для його. Це головне. А через що—то питання другорядне.

Але нічого, нехай. Як-ні-як, а наочний доказ чесності повинен на його вплинути.

Рішено: ми йдемо далі разом. В першому ж селі я стаю на якусь роботу і в поті лица відроблю закинені в Дніпро гроші. Тепер час робочий, пора сінокосів,—можуть і по карбованцю в день дати. Десять день—і благородне завдання виконане.

Я кажу про свою постановку босяку і починаю збиратись в дорогу. Його відношенням я не цікавлюсь, але бачу, як він, натягаючи на свої ноги мої чоботи, не то допитливо, не то з підозрінням поглядає на мене.

Ми йдемо спочатку по березі Дніпра, а потім звертаємо в степ на великий шлях. Сонце гріє в спину і вже пахне степом—чебриком, полинем, цвітом жита. В тіні хлібів ще лежить срібляста роса і приємно свіжить ноги. Коники невтомно стрикотять на своїх машинках: вгорі дзвенять жайворонки; тоненько, як на скрипочках, пищать і зумлять мухи, бжолки, жучки. Здається, якийсь велитенський оркестр настроює свої інструменти і ось-ось зараз велично, созвучно заграє щось урочисте й радісне.

Ми посуваємось мовчки, повільно. Правда, ми могли б, напевне, багато цікавого розказати один одному, але ми в таких обставинах, що мусимо мовчати. Мені хочеться часом заспівати, але понуре лице босяка вбиває це бажання. Чоботи надають йому поважності і він ніби сам це почуває. Коли б ще зашити дірку на кешці та роздерту сорочку, він міг би навіть імпонувати на селі. Але я в це мішатись не хочу, у мене є своя певна мета і я повинен насамперед її мати на увазі.

Однак поводження босяка мені здається все ж таки неясним. Коли, наприклад, я зупиняюсь, щоб вірвати колос або подивитись на далеку блискучу смужку Дніпра, він зараз же незадоволено й навіть строго покрикує на мене.

— Ну? Чого став?

Коли я сідаю спочивати, він не сідає, а стоїть біля мене, нетерпляче й хмуру поглядаючи навкруги. Це трохи не погожується з тими настроями його, які, на мою гадку, повинні б тепер володіти ним.

Але я мовчу.

В першому ж селі, в яке ми входимо, нас зустрічає неудача. На нас дивляться так пильно й підозріло, відповідають так мляво й неохоче, так байдуже відносяться до скажених нападів собак на нас, що ми хутко припиняєм свої спроби знайти що-небудь у цих чудних людей і виходимо знов у степ.

— Ні, брат,—кажу я босякові.—В селі нам навряд чи вдасться знайти роботу. Треба в город або на шахти йти.

Він набурмосено згожується зо мною. Між иншим, по дорозі він встигає зазирнути у «монополюку» і тепер у його в кишені пляшка горілки, яку він час від часу п'є як воду. Мене не частує.

Горілка піднімає його настрої,—рухи стають жвавішими, енергійнішими. Але енергія ця виявляється трошки однобоко.

Коли на дорозі нікого нема, він звертає в хліба і ступає по них, уперто, з сонно-злістним усміхом топчучи їх.

Побачивши попереду сіру посмітюшку, він піднімає свою ломаку й, понуро-серйозно націлившись, шпурляє в птичку. Не попавши, з серцем, мстливо лається,

От ми йдемо лугом. Край дороги пасуться мужицькі коні, спутані мотузьяними путами. Босяк помалу підходить до їх, ловить і розпутавши, сильно б'є ломакою по спинах. Коні, звичайно, зараз же біжать на гору в хліба, де їх піймають, а хазяїни їхні платитимуть за спаш.

На вітання стрічних людей він мовчить, або відповідає матюками, лякаючи й вражаючи їх.

Зо мною він все більше та більше строгий, нетерплячий і сердитий. Горілка немов розгорнула темну купу його душі і від неї йде задушливий, тяжкий дух.

Це неприємно і зтомлює. Мені сумно і подорож стає нудною.

А іноді раптом незрозуміла, щемляча жалість уколє в серце, хочеться сказати цьому нещасному щось таке, що хоч трохи повернуло б його душу до мене другим боком. Не може ж бути щоб у людини не було ясного, як не боку, то хоч цяточка, хоч малюсенької плямочки. Є ж, напевно, любов до кого-небудь або хоч спомин про неї? А ну, нехай він цю плямочкою поверне свою душу до світу.

І от я обережно, іноді навіть підробляючись під його тон, завожу розмову й задаю всякі питання. Але мої спроби тільки дужче розгортають запашну купу.

Мати? Ого! Коли б він знав її, коли б йому піймалась ця шлюха, він показав би їй, як підкидати своїх дітей у приюти.

Чи жонатий він? Жонатий, тільки не вінчаний: за три кошійки з своєю рогожкою. А то рраз в моррду і така тобі жінка, що перший сорт. На кий чорт жінка? Щоб тягалася з іншими псами? Вірних жінок нема й не було одвіку, всі—сволочі й дррані, тільки одна хитріща, а друга дурніща. Всяка жєнщина од природи—шлюха. На віщо-ж з одною звязуватись, коли можна сотні їх мати?

З окремих спеціальних слів, виразів, викликів я вивожу, що йому знайомі тюремні ґрати й злодійська мова. Звичайна ж його професія, здається: розгрузка берлин і, коли обставини дозволяють, усього, що погано лежить. Змалечку побував у лабетах хазяїв і звідти, мабуть, виніс основи свого милого світогляду.

Товариши, друзі? Ну, тут теж ні плямочки, ні пятачки. Сьогодні друзяка, а завтра за пляшку горілки ніж у бік.

В життю найголовніше—удача. Удалося тобі першому перерізати горло другові і захопити його місце,—твое щастя, живи і втішайся. Не удалось,—тягай лантухи на пристанях і спи під тином.

Він мені, розуміється, своїх цих поглядів не виявляє. Я сам їх вибудовую на підставі його відповідей, які складаються більше з лайок і насмішок з мене ж.

Нарешті, я потрохи скорочую свої розпитування і змовкаю. Він час від часу смочке з пляшки й, не закусуючи, спльовує на дорогу.

Щоб добратись до шахт, треба переїхати на другий бік Дніпра. Тут, при переправі у нас виходить сутичка з перевозчиком. Власне, не у нас, а в босяка.

Перевозчик—добродушний, балакучий, підсліпуватий дідусь із бувших лоцманів. Він охоче направляє мене, як доставитись до залізниці, як зайцем у товарному поїзді проїхати до станції Плетений Кіш, як від цього Плетеного Коша пройти на Салаївські рудники. Він все і всіх знає, силе числами років, верстов, карбованців, питаюче й ласкаво посміхається, хоч ні про що не розпитує. Словом, дідусь такий, з яким ніякої охоти битись чи сваритись не може виникнути. Крім усього, за перевоз бере по п'ятаку, махаючи за це веслами з півгодини.

Платити повинен босяк, бо всі гроші в його. Я на Дніпрі нагадую йому про це і він коротко й похмуро киває головою. На діда він весь час дивиться важким, глибоко-зневажливим поглядом і в розмову не вступає.

Коли човен з шарудінням вилізає носом на пісчаний беріг, босяк мовчки встає, вистрибує й чекає мене. Я теж вилізаю. Тоді гевал бере човен за ніс і дуже пхає його назад у воду. Дідусь у цей час стоїть і босякові видно, що він повинен від штовхана упасти, але це його не зупиняє. Дід, справді, падає на спину в човен, а човен, лишаючи за собою конусосхожий слід на блискучій тихій воді, з легким хлюпанням одпливає від берегу.

— Та що ж це ти робиш, свиня ти?—кричу я вражений.—Навіщо старого чоловіка обидив? Оддай йому зараз же гроші.

— А цього бажаєш?—показуючи ломаку, вишкіряється він, і, вважаючи питання скінченим, байдуже й важко прямує вгору по стежці. Беріг—не заселений, людей нема, заступитись нікому,—і він собі спокійний.

Я не знаю, що мені робити. Дивлюсь на човен і думаю, чи не вбився чоловік. Але ось боязко підводиться хирлява постать перевозчика, нервово хапає весла і хапливо, часто починає гребти до села.

Я помалу йду за босяком. Мені вже скучно, я відчуваю все більшу та більшу досаду на себе: навіщо я йду з ним чоловіком? Крім утоми та нудьги нічого більше він мені не дасть.

Він навіть не інтересний, я подібних до його багато покинув у городі серед своїх знайомих. Вони так само по дурному все життя тягають свої лантухи, так само грабують чоботи і так само спихають на дно човна дідусів, що перевозять їх через річку. Я пішов у степ, щоб спочинутися від них. Навіщо ж ізв'язався з цим?

Я постановляю розпрощатися з ним при першій же нагоді. Тут, у степу не треба про це говорити: може вийти знову бійка, нема ніякої необхідності вживати ножів та кулаків там, де можна питання розв'язати простіше й спокійніше. На станції я заявлю йому, що не маю бажання далі подорожувати з ним, побажаю йому всього найкращого і куплю білет за таку ціну, на яку в його не повинно вистарчити грошей. Та й годі.

Але коли я виразно уявляю собі, як саме роблю цю заяву, мені стає не то соромно, не то шкода цього суб'єкта. І я відчуваю, що не зможу так обійтись з ним.

Від цього втома, нудьга і досада ще дужче налягають на мене. Солоний піт, що весь час ріже мені очі, дратує мене; торбинка калатається на палиці у всі боки; накидка весь час те й робить, що зізнає з плеча; в підшви ніг боляче коле. Глупо все та й годі.

Чого ради я йду з якимсь нахабою й робитиму на його два тижні? Що я йому тим докажу? що одним дурнем більше на світі?

Ми довго так ідемо,—він попереду, я заду. Іноді він озирється, немов перевіряючи, чи не втік я. І тоді щотинисте, зле, з круглими, тупими очима лице його наганяє на мене трохи не містичне чуття. Мені здається, що я якоюсь фатальною, таємною силою зв'язаний з ним і з цього часу нема вже мені рятунку.

Я стріплююсь, сміюсь з себе, але втома, згага, голод знов настроюють мене песимістично.

На станції все проходить. Шматок хліба з салом, два кухлі води та холодок залі третього класа цілком одсвіжують мене.

Босяк сидить поруч зо мною і вовчими, чужими очима блимає на всіх. Він, видно, відчуває себе маленьким, самотним, затюканим.

Ні, я не можу його покинути. Він, крім того, так упевнений в своїй владі наді мною, чи в чомусь іншому, що в мене бракує рішучості обманити цю віру.

Та й чому б мені ще не побути з ним? Фігура в кожному разі інтересна й не зовсім звичайна. Треба тільки гарненько покопатися в

йому. А я все одно ж намірявся побувати на рудниках,—от і хай собі ця фігура плентається зо мною.

— Так їдемо разом, дяюшка, га?— кажу я до його бадьорим голосом.

Він з похмурим непорозумінням зиркає на мене: він ні на хвилину в цьому не сумнівався.

(Далі буде).

Л. ОРЛЕНКО.

Лиха свекруха.

Бувальщина *).

Недалеко від м. Кобиляка є невеличке село з таким яскравим українським прізвиськом, що місцеві урядники часом добре ламають свої голови над тим, як його власне треба йменувати в офіціальних російських актах. Колись-то, ще наприкінці XVII ст., козаки Кобиляцької сотні збудували там, на р. Ворсклі, водяні млини, і стали вони зватися горішніми, бо нижче по тій же річці, проти самого Кобиляка, були й другі млини, нижні. З часом коло млинів виріс хутір, а з його потім виникло й село з тією ж назвою: Горішні Млини, так само, як нижче Полтави над Ворсклом є село Нижні-Млини. Не знаю, ят тепер офіційно йменується село, про яке ми зняли річ. На географічних картах воно пишеться: Горішніє-Млины—форма етимологічно правдива, хоч трохи й чудна, бо нагадує анекдотичне „півень злетів з горіща“; а в одному офіційному виданні нам трапилась форма: Горошніє-Млины, се б то автор певно гадає, що по російськи се буде „гороховая мельница“.

От в сих-то Горішніх-Млинах, коли вони були ще невеликою осадюю, в половині XVIII ст., проживав „посполитий“ (се б то вільний селянин) Данило Дуб з жінкою і з жонатим сином. Про сумирну, лагідну вдачу сього Данила доволі свідчить хоч би й те, що він, мов той опереточний царь Менелай, був відомий в окрузі не стільки сам по собі, а більш як чоловік своєї жінки; навіть в судових актах його звичайно йменують „мужом баби Приськи Дубихи“, а його невістку— „бабиною невісткою“. Як видно, отся Приська була центральною фігурою в сім'ї Дубів, так що по-за нею мало й примітно було затурканого мужа й пришепелуватого сина Василя, хоч сей останній давно

*). З актів Полтавського полкового суда XVIII ст.

вже вийшов з парубочого віку і мав жінку. Баба Пріська зовсім не була літньою жінкою, а через те що вона „бабувала“, то всі звивали її „бабою“, і користуючись сим почесним званням, вона владно вмішувалась у всякі домові справи своїх пацієнток і з часом придбала собі між ними таку авторитетність, що вони покірливо слухались її порад, шанували і разом боялись її, а через те й чоловіки мусіли запобігати її ласки. В своїй сім'ї Пріська була справжнім деспотом і, як водиться, більш за всіх терпіла од неї нещасна невістка Настя, що тільки за рік перед тим привезена була з далекого села Біляків і віддана заміж за Василя Дубенка. Сей Василь був одинець у матері, і вона вже так його пестила та милувала, що він і в двадцять років зберіг дитинячий розум, ні в чім не виявляв власної волі і робив тільки те, що мати наказувала. Багато було клопоту Пріській, поки вона оженила свого мазуна. Сам він не був дотепний знайти собі пару; місцеві дівчата вважали його за дурника, глузували з його; а головне—боялись мати лиху свекруху в особі його матері. Прийшлося батькові везти сінка в чуже, далеке село і там в сім'ї далекого свого родича, малюра Кулика, посватати його пасербицю Настю, яка покірливо пішла за волею вітчима. Се була тиха, безвідмовна дівчина, що змалку росла сиротою і не зазнала ніяких радощів в сім'ї вітчима, який радий був збути її з рук. Лагідна, сумирна вдача молодої невістки, її покірливість, звичка до роботи і повна слухняність спочатку мовби то й задовольняли свекруху, але не минуло й року, як Пріська уже поїдом їла нещасну Настю і зненавиділа її не за що інше, як власне з її мовчазливу покірливість.

— Чого вона в тебе усе мовчить?— докоряла синові Пріська.— Уже ж я її лаю та банітую з ранку й до вечора, а вона хоч би тобі пару з вуст! Се вже певна ознака, що вона, зла віра, щось лихе на думці має. Хоч би ти її, сяку-таку, навчив говорити!

І безглуздий Василь починав инколи без усякої причини бити жінку, але вона тільки плакала гірко, а не могла, бо й не вміла одгризатись.

Становище Насті разом погіршало з того часу, як свекруха принадила до себе сусідку Мотрю Ткачиху, лехкодумну молодлицю, що піла гірку від старого чоловіка, та ще й п'яниця, а проте завжди була жвава, балакуча, охоча до жартів та веселощів. Попереду Пріська сама гудила Мотрю за її нестатечність, а то якось раптом її вподобала після такої оказії. Якось-то Мотря тяжко занедужала, і Пріську закликали доглядати хворої. Сидячи над нею тижнів зо два, Пріська тільки те й робила, що судила та гудила свою невістку, а Мотря жалілась на свого нелюба і якось-то призналась, що дівуючи була закохана в Василя, але таїлась з тим, бо служачи в наймах, не сміла й мріяти про таке щастя, щоб стати його дружиною.

— Господи!— вирвалось у неї при цьому.— Якби мені отакий чоловік, як ваш Василько, то я б не знала вже, як і годити свекрусі! Здається слідочки б її цілувала!

Отсе простодушне признання глибоко запало в душу Пріської. Принадно було їй, як матері, дізнатись, що не всі дівчата гордували її Васильком і, значить, ні для чого було привозити з далекого села осоружну Настю, коли й дома можна було знайти дівчину, яка за щастя вважала б звати її свекрухою. А хіба ж можна рівняти Настю, оту огидлу плаксію та мовчуху, з жвавою, балакучою, завжди привітною Мотрю? Ось хто був би до пари її Василькові, а не ота потороча Настя, що й досі не зуміла привабити до себе чоловіка і мов та сова наводить сум та смуток на добрих людей!

З того часу Пріська стала виявляти надзвичайну прихильність до Мотрі, трохи не щодня забігала до неї, або до себе закликала. Несподівано приголублена молодлиця немов розцвіла, як та квітка на сонці, і вже так широко ластилась та горнулась до Пріської, вносила до її хати стільки дзвінкого сміху та веселого щебетання, що навіть флегматичний Василь почав на неї задивлятися і охоче одповідав на її жарти та іграшки. А Пріська ще гірш почала гризти Настю і видимо силкувалась зародити в синові нехоть до неї, безперестано вихваляючи перед ним Мотрю. Наслідком отсих заходів було те, що Мотря з Василем, за прозволом матері, почали жити, як чоловік з жінкою.

Щира натура молодлиці незабаром стала нудитись фальшивим положенням і шукати способу, як би його позбавитись.

— Ой матінко, голубонько!— жалілась вона Пріській,— не можу я й дивитись уже на свого осоружного Остапа, а не те, що жити з ним. Порайте, ріднесенька, як би мені навіки його здихатись та знати вже одного Василечка!

— А що ж, дочко,— раяла Пріська,— треба Остапа з світу згубити, щоб він не в'язав твого молодого віку. Есть у Кобиляці баба Рудька; вона знає, яке до сього діла зілля потрібне. Піди до неї.

— А що ж з того буде, коли я згублю Остапа?— допитувалась Мотря.

— Що спіткає Остапа, те буде й з Настею, і тоді ви з Василем одружитесь, та й будемо вкупі жити.

Запезпечена такою обіцянкою, Мотря пішла до баби Рудьки, покляла перед нею дарунки—пряжу на плахту та два серпанки, і не кажучи одверто, чого їй власне треба, стала прохати ліків, щоб зуби не боліли.

— Кажуть, бабусю, вех¹⁾ добрий од зубів, а то ще й мишак²⁾ до зубів кладуть, та, горенько, не знаю, де того дива дістати,—хитрувала Мотря.

Розумна знахорка зразу догадалась, з якого рода пацієнткою має справу, й одмовила:

— Ні, дочко, вех не добрий од зубів, бо його вівця як лизне, то й здохне; а мишаку без достойних порук ніхто не продасть. Та й на що ж тобі вех або мишак, коли від зубів є інші ліки?

Тут Мотря зрозуміла, що хитруванням нічого не добуде, і одверто призналась, що їй потрібні не ліки од зубів, а таке зілля, щоб позбутись лихого чоловіка, який занастив її молодий вік.

Баба Рудька подумала, що за убогі дарунки, які принесла їй молодиця, не варт втручатись в небезпешну справу, за яку тодішній закон погрожував їй лютою карою — спаленням, через те вона рішучо одмовилась допомогти Мотрі в лихій її замірі і їй радила закинути й гадку про такий страшний вчинок.

Так і не вдалася спроба отруїти Остапа. Налякана знахоркою Мотря справді почала забувати про свій злочинний замір, аж тут в сім'ї Дубів трапилась несподівана загадкова пригода: зникла кудись Настя. Либонь на Спаса пішла до Кобиляка на торг та й додому не вернулась, і з того часу ніхто про неї не чув і не бачив. По правді, нікому було дошукуватись, куди справді поділась нещасна молодиця, усім чужа на селі, а Пріська перед кожним лементувала, що ось яка-така невістка покинула чоловіка і повіялась на слободи — учинок досить звичайний за тих часів. Може, сьому де-хто й не йняв віри, а проте — погломіли трохи на селі, тай й забули.

Разом з Настею зникла для Мотрі одна завада до здійснення її мрії — стати справжньою, шлюбною жонкою молодого Дубенка, і тим більш прикрою тепер здавалась їй друга завада, в особі старого Остапа, який з кожним днем ставав для неї все більш огидним та осоружним. А він, помічаючи те, все частійш заливав очі хмелем, ревнував Мотрю до Дубенка і бив її смертельним боєм. Терпіла Мотря таке собаче життя, поки й терпець урвався, і зважилась вона на одчайний учинок.

Цілий день 15-го жовтня Остап гуляв у когось на хрестинах і вернувся до дому пізно, коли Мотря вже спала. Ввалившись у хату, він, як був у свиті, так і повалився на під рядом з жінкою і зараз захріп. Мов від гадани Мотря одкинулась до стіни і раптом запалилась вогнем невимовної гидоти й ненависти до чоловіка. Мов божевільна

схопилась вона з полу, настіж відчинила хатні й сівешні двері, вхопила з під лави сокиру і з усієї сили вдарила обухом Остапа в груди, потрапляючи проти серця. Остап ізхопився на ноги і почав лаятись, але в ту ж мить повалився на долівку. Трясучись із ляку, Мотря раз і другий ударила його по голові, а далі сокира випала у неї з рук, і сама вона безсило схилилась на стіл. Опам'ятавшись, Мотря почувала, що Остап лежачи харчав. Моторошно їй стало слухати оте смертельне харчання, і вона раптом вилетіла з хати й побігла до Дубів. Там на той час уся сім'я сиділа за вечерею. Хапаючись та хвилюючись, Мотря переказала про все, що сталося, і радісно додала:

— Оттепер я вже цілком ваша! Давайте лиш волів одвезти Остапа до річки.

Пріська вже налагодилась казати синові, щоб запряг воли, але старий Дуб, що хмуρο сидів за столом, перебив її й прорік до Мотрі:

— Я волів не дам! Як сама чинила, так де хоч сама й ховай мужа.

І прорік це так рішучо, що навіть Пріська не посміла йому суперечити.

Мотря зрозуміла, що треба їй самій доводити справу до краю. Вона вернулась додому, зняла з мертвого Остапа закрівавлену свиту, лишивши його в одній „кошуді й портах“, звязала йому віжками ноги й поволокла труп через двір та огород до берега і втягла в річку. Управившись і прибравши все в хаті, Мотря побігла до Пріської почувати, бо дома боялась сама лишатись.

— Ну, матіночко,—хвалилась вона,—здається, все гаразд зробила і закрівавлену свиту в землю закопала.

— А чи поплив же Остап за водою?—питала Пріська.

— Ой ні, матіночко! Лежить коло бережечку, бо не сила моя була затигти на глибоке.

На світанню пішли вони обидві на Мотрину леваду, і Пріська побачила, що мрець справді лежав на обміллі, ледве вкритий водою. З її наказу Мотря побігла до Василя з проханням зрубати довгу ключину, щоб нею зручно було заволікти трупа далі од берега. Але й ключина не стала до помочі, бо за ніч труп затигло піском і хоч як обидві жінки напружувались, неможна було з берега зіпхнути його на глибоке. Тоді Мотря скочила в сусідську леваду, щоб взяти човна.

— А на що ти береш човен? — несподівано почувся голос господаря.

Мотря так і здеревеніла, але якось викрутилась:

— Та тут, не вам кажучи, скоїлась пригода: упустила я в воду аж чотири сувої полотна, та оце поїду шукати.

¹⁾ *Cicuta virosa*, отрутна рослина, що росте в болоті.

²⁾ *Arsenicum*.

Працюючи з човна, Мотря з великими труднощами таки відтягла трупа на глибоке і затопила його під корінням старої верби. За гіллям дерева та береговою лозою не можна було й помітити, над чим вона так довго марудилась, стоячи в човні.

Так і зник з світу Остап Ткаченко, і дивно, що в Горішніх-Млинах ніхто й не звернув особливої уваги на те, що його не стало на селі. За тих часів люде часто й надовго зникали, заходячи то на Запоріжжя, то на заробітки, то „на слободи“ (в теперешні Харківську та Вороніжську губ.), шукаючи кращої долі. Остап Ткаченко власне й був таким зайдою, прихідьком; він і в Горішніх-Млинах обсівся не дуже давно, не мав власного ґрунту і жив „підсусідком“ на ґрунті Кобиляцького сотника. Не було тут у його ні родичів, ні близьких приятелів, то й нікому було гаразд дошукуватись, чи правду каже Мотря, либонь її чоловік пішов у Прилуцький полк, звідки він родом, одбирати якусь спадщину. Де-хто з селян, що знали про її чужоложний звязок з Василем Дубенком, не діймали віри її теревеням і вгадували, що тут певно скоїлось велике злочинство, та авторитет Пріськи примушував їх таїти в собі отакі гадки.

Так проминула осінь і зима. Мотря покинула свою хату-пустку, перейшла до Дубів і одверто поводитись так, немов була справжньою їх невісткою. Треба було виждати якийсь час, для позору зробити якісь розвідки про Настю та Остапа, і коли не знайдець ся й сліду їх, то справити по них звичайні поминки та й звінчати Мотрею з Василем.

Але до сього справа не дійшла.

По весні 1750-го року, як тільки знесло кригу на Борсклі, коло млинів у Кобиляці вирнуло мертве тіло з пробитою головою. Як почули про се в Горішніх-Млинах, так все село й загомоніло, що то певно Остап Ткаченко повернув ся з спадщиною. Де які пішли до Кобиляка і на свої очі переконались і перед сотенним урядом посвідчили, що це їх односелець, а вбила його, мабуть, власна жінка за помічу свого кохуваника Василя Дубенка. Їх обох зараз звязали і привели до Кобиляка. Спершу вони не признавались, тоді їх повели до берега річки, де лежав труп, щоб справити звичайну в таких випадках експертизу. І тут, в присутності цілого міста, сталося традиційне диво, засвідчене такими словами урядового протоколу: «Коли ж її, Мотрею, з прелюбодієм Василем Дубенком до одного мертвого тіла мужа її приведено, то в приход їх у того тіла з лівого вуха різана я кров пошла». Таке диво вважалось тоді за такий незаперечний пересвід, що Мотря не стала й таїтись і тут же перед усім миром призналась, що це її гріх, а тільки Василь ні в чім їй не помагав.

Почалась слідча справа в Кобиляцькім сотеннім уряді під приводом тодішнього сотника Максима Яновича. Позваних було троє: Мотря Ткачиха, Пріська Дубиха, син її Василь. Попереду їх допитували «добровольно», а потім здавали на „муки“ (на сей раз шмагали різками), і була тоді така встанова, що коли злочинець і на „муках“ зтверджував те саме, що говорив «добровольно», то на тім і кінчався допит і такому покажчикові діймано було більш віри, ніж тому, хто не в одно брехав. Мотря щиро показувала про все, не криючись ні з чим не жалючи ні себе, ні інших. Над сподівання, й Пріська не таїлась.

— Що ж панове,—признавалась вона,—нігде правди діти: казала я Мотрі, що треба зглядити з світа Остапа, і коли це зробить, то обнадєжувала взяти її за свого сина, згубивши таким же способом невістку свою.

Сотник питав її далі:

— А відала ти о чинимом прелюбодіянні сина свого з оною смертноубийцею Мотрею?

— Каюсь, добродію, відала, тільки ж їх до того не призводила, а гадала покрити їх той гріх чесним шлюбом.

Василь Дубенко правив одно:

— Я про те вбивство не совітував з ними (Мотрею й матерію), а тільки з Мотрею чинив тілесний гріх. Тільки й моєї винности.

Місяців зо два тяглось це слідство, і тільки в травні злочинців повели до Полтави, в полковий суд, під „каравулом“ з чотирьох козаків. Але в дорозі Василь Дубенко якось спромігся втекти, і каравульні довели до Полтави тільки Пріську з Мотрею. Та й ті недовго посідали там „в секвестрі“: в половині серпня полтавський городничий Хведір Свердликів доніс полковому суду, що „баба Пріська і Мотря з протчими содержаними в секвестрї колодниками, гвалтом випершились, повтікали“. Таким чином в руках правосудия не лишилось нікого з обмовлених по справі про вбивство Остапа Ткаченка.

Звичайно, втікачів стали шукати. По всіх сотнях Полтавського полку і інших було розіслано „ордери“ з описом їх приміт; але з них одна тільки Мотря Ткачиха, та й то аж через рік, була піймана десь в Роменській сотні, а про інших не було й чутки. Згубивши надію хутко розшукати їх, Полтавський полковий суд надумався скінчити сю справу, хоч і не всі злочинці будуть присутні, і наказав Кобиляцькому сотникові прислати в суд ще й бабу Рудьку, у якої Мотря добувала отрути.

Справа відбулась 23 студня 1751-го року. Судьями були: полковий суддя Григорій Сахновський, полковий писар Григорій Багинський, полковий осаул Іван Сулема й двоє полкових хорунжих—Яків Козель-

ський і Василь Магденко. Часто в полковім суді засідав і сам полковник Андрій Горленко, але на цей раз його чомусь не було. В XVII ст. і на початку XVIII засідання полкових (і інших) судів завжди відбувались прилюдно, і присутні мали право приймати якусь участь навіть в судовім процесі: наприклад, часто вони прохали суддів зменшити кару злочинцям, коли вона їм здавалась занадто суворою, і суд, наперекір Статуту, задовольняв такі бажання. Але в половині XVIII ст. такий порядок, впливом центрального уряду, вже не існував; в тодішніх судових протоколах навіть не згадується й про те, чи була присутня в суді стороння публіка, як це бувало раніш.

Мотря Ткачиха й на суді широко признавалася до злого вчинку і своє признання ствердила й „св'ятыми“; про винність Пріськи та її сина приходилось судити з того, що було відомо з попереднього слідства, яке точилось в Кобиляцьким сотеннім уряді. Обміркувавши всі обставини справи і виписавши чимало артикулів з „Малоросійських прав“, а власне з Литовського Статута і книги „Порядок“, суд ухвалив такий декрет: „По силі оних прав, усі вищеписані злочинці: Мотря Ткачиха за смертне убийство мужа свого і за чужолозство з Василем Дубенком; баба Пріська—за те, що оную Мотрю до того совітом своїм привела і мужа її убитого тіло в воду топити помогала, а син її Василь Дубенко—за чужолозство, котрим повод учинен і до смертного убийства“, присуджуються до горлової кари, та ще й самої ганебної й жорстокої, яка призначена в Статуті за вбивство батька, матері, мужа або жони, а власне: „по ринку волочачи, кліщами тіло торгати“, а потім зашити кожного вкупі з собакою, кішкою, вужем і півнем в шкурятиний міх і втопити в глибокій місці річки або озера“. Цей декрет, як що він буде стверджений військовим генеральним судом, над Мотрею Ткачихою повинно виконати зараз, а над Пріською й Василем—коли їх буде вишукано, про що знову ухвалено розіслати „ордери“ по всіх полках і сотнях.

Треба пояснити, що до гетьмана Розумовського усякі вироки полкових або магістратських судів вважались за остаточні і не потребували вищої санкції; а сей гетьман завів такий порядок, щоб смертельні декрети тих судів переходили „на апробацію“ в генеральний військовий суд, який почасти змінював горлову кару на іншу, не таку жорстоку.

Варто зазначити ще й те, що приписаний Статутом складний і занадто химерний спосіб кари за вбивство батька-матері, або чоловіка чи жінки, в XVII-ст. зовсім не вживався в гетьманщині. Звичайно бувало так, що судді, виписавши в декреті артикул з Статута про утоплення злочинця в шкурятинному міху вкупі з цесом, вужем, кішкою й півнем, затим додавали: „А поневаж у нас того звичаю не за-

ховують, маєт злочинець по ринку волочен і кліщами торган, а на останку четвертуванням скараний бути“. Але в половині XVIII ст. такої заміни в декретах не помічаємо, з чого можна догадуватись, що ота химерна кара й справді виконувалась, хіба, може, генеральний суд змінював її як не на легшу, то на простішу, але й цього не можна напевно сказати, бо акти військового генерального суду загинули.

Допитували в полковім суді й бабу Рудьку. Вона докладно розказала про те, як Мотря приходила добувати в неї вежу або мишаку, а вона не тільки не дала їй ніякої отрути, а ще й з погрозою одмовляла її від лихого заміру.

— А чом же ти про той її замір не сповістила старшину?—спитав пан суддя.

— Не відала, добродію, що про такі речі треба повідомляти когось,—виправлялась Рудька.

— А признайся, бабо, як тебе застукали на спроснім учинку з Лучанським (з села Лучок) козаком Яковом Стасенком, як про це доносить Кобиляцький сотник?—спитав суддя.

Рудька засоромилась і мовчала.

По тодішньому порядку судового процесу, Рудька мусила присягою „одвестись“ од того, що не давала Мотрі отрути, до чого вона охоче бралась, але суд видав про неї такий вирок: „Понеже она баба Рудька також єсть подозрительною, зачим, не пускаючи її до дальшого одводу, признати винною в тім, що, знаючи про лихий замір Мотрі, нікому про оний не объявила, і за тоє в страх иншим учинити їй на ринку в Кобиляці публичное показаніє батогами, дати ударів п'ятдесят“.

Оставались ще підсудні по сій же справі. То були козаки: Орлянської сотні Іван Небіженко, Китайгородської—Яким Михайленко, Решетилівської—Мусій Микитенко і Полтавської—Іван Кобищан. Їх судили за те, що вони „спустили зпід караулу“ колодника Василя Дубенка, як вели його в травні 1750 року з Кобиляка до Полтави. Зараз після того, згідно з Литовським Статутом (розділ 4, арт. 31), їм дали піврічні паспорти задля розшукування втікача, але скільки вони не їздили по цілій гетьманщині, його й путь загинула. Тепер вони мусіли одвестись присягою в тім, що „оний колодник Дубенко без ради і фільги (попусту) їх і не через якую дружбу і заплату зпід їх смотрення утік“. Після такої присяги їх виправдали.

Нарешті суд хотів вияснити загадкову пригоду з Настею, коли і як вона без вісти зникла. Звернувши увагу на те, що „Пріська Дубиха з Мотрею Ткачихою совітували оную невістку умертвити таким же способом, яким і Мотря свого мужа умертвит“, полковий суд ще по весні 1750 р. наказав Кобиляцькому сотникові пильно дошукатись, ку-

ди зникла Настя. Сотник їздив в Горішні-Млини й питав Данила Дуба та його сусідів. Сусіди показали, що вони „означенную бабину невістку мало коли й бачили, хіба як товар в череду виганяла, і теж бачили, як в містечко Кобиляк на торг ішла, а більше й не бачили, і де поділась, не знають“. Свекор Настин Данило Дуб показав, що вона на Спаса як пішла у Кобиляк купувати харчі, та незнати де й поділась. В-осени того ж року їздив він з сином до с. Біляків, до її вітчима, але й там вона не бувала. Сотник Янович написав Хорольській сотенній старшині, щоб пильно допитались в Біляках, чи не знає хто чогось про Настю, і через місяць відобрав відповідь, що з того часу, як Настя пішла заміж, вона в Біляках не бувала „і де тепер обритається, ніхто з томошніх жителів не звістен“. Тепер полковий суд хотів сам розпитати Данила Дуба про його невістку і наказав сотникові Яновичу вислати його до Полтави, але сотник рапортував, що „за исходом старого Дуба Данила, прислати його не можливо, бо ні в Горішніх-Млинах, ні в Кобиляці його не иміється, і як з Горішніх-Млинів пішов невідомо куди, будет більш року“. Як видно, нещасний дід, лишившись зовсім самотою, пішов світ за очі і, може, заніс з собою трагічну тайну про свою невістку.

Обміркувавши усі оті справки, полковий суд постановив вирок: „І тако за тим дальшого слідства об оной невістці чинить нічим, того для оное зоставить“.

ГР. ЧУПРИНКА.

Остуда.

Згадуй милий,

Як шуміли

На горі

Осокорі,

Більш не будуть.

Віти вітри обсушили,

В жовтім листю мало сили,

А навкруг пахучі трави.

Цвіт окраси і оправи

Очі студють.

*

*

Згадуй милий,

Як горіли

Вечорі

Внизу, вгорі,—

Вже потухли;

Ясні зорі потемніли,

Літні квіти помарніли,

Білі ночі—зоряниці,

Буйні бурі—провідниці

Глухо вщухли.

*

*

В хорі груди

Дух остуди,

На чуття

Огонь буття—

Впав смертельно,

Потушив огні блискучі,
Пов'ялив квітки пахучі,
Що ростив я,
Що пестив я
Так ретельно.

Поезія.

Поезія,—настрій гучних вакханалій
І плюскіт вина,
Поезія—пахощі білих конвалій
І тиша сумна.
Поезія—світ в мальовничій уяві
І радісний дзвін,
Поезія—регіт і слюзи криваві
Молитва й проклін.
Поезія—солод палкого кохання
Й дух краси,
Поезія—буряний пал досягання,
Я й ти.

По звуку.

Чуеш ти в грюкоті лірики дзвін?
Чуеш ти в війську Бояна?
Болізно носить стогін—проклін...
Чується рана.
Чуеш ти, чуеш ти лірики крик?
Ні, не почувеш коханий...
Ти ще, мій милий, по звуку не звик
Вгадувать рани.

В. ЛЕОНТОВИЧ.

Гості і діти пана Андрія.

(З хроніки родини Гречок).

Роки йшли. Пан Андрій багатішав, а життя де далі,—хотів чи не хотів він,—непомітно затягало його між панське товариство, бо такі і не було для нього більше підходящого в його становищі. Вже й пан Іван був знайомий з сусідніми панами, та те знайомство було ще далеке, а в пана Андрія склалися вже ближчі звязки з сусіднім панством.

Чудно якось ставився пан Андрій до панів. З одного боку, хоч і почував він себе з своїми старосвітськими звичками, з своєю українською мовою, та зо своїм світоглядом, чужим серед їх, а такі чимсь його вабило панство до себе і хотілося, щоб рід Гречок був значним та пишним. А разом пан Андрій не любив і не поважав панства, не поважав панської пихи, нездатности до праці і тієї переводні грошей, що велася між панами. В додачу його дратувало підозріння, що може інші пани, вважаючи себе значнішими, по за очі пишються проти його.

Це підозріння часом зривало в йому потребу ще суворіше судити та глузувати з панських гріхів і разом ставитися проти панських звичаїв, та мов на зло пильніше додержувати у своїй хаті своїх старосвітських. А ощадність, що глибоко в'їлася в йому з предків, підтримувала його в цьому.

Отже довго намагався пан Андрій заховати в своїй хаті свої звичаї. Дітей його, поки вони не зросли,—в пана Андрія було двоє синів та троє дочок—ніхто з панів і не бачив. Пан Андрій не балував і не дуже чепурих їх, та не пускав і на очі гостям, коли ті приїздили. Гувернанток та бон у їх не було. Вони зростали ніби під материним доглядом, а власне, як Бог дав, бо Олімпіяді Остаповні за хазяйством ніколи було панькатися з дітьми і найчастіш, щоб вони не плуталися під ногами, вона справляла їх до книжки вчитися, та й заспокоювалася тим, що вони зникали з очей, і вже не додивлялася, чи й справді вони вчаться.

А діти бігли кудись у двір чи в садок, або, як була негода, товклися по кухнях, поки знов не набіжить, та не прожене мати, або пустували у своїх двох тісних кімнатах, аж там за порохом не було видно й світу. В додачу, хоч і не було гостей, їх не пускали ні до гостьової хати, щоб не повмазували і не потрощили меблів, а ні до батькової: щоб не заважали. Батько ж і зовсім не хотів робити собі клопоту з вихованням дітей. Вони бачили та чули його тільки за обідом, вечерею та іншою їжою та й то тоді тільки, коли не було чужих, або були такі прості гості, як Цапкуватий, від яких з їми не крилися. Але й тут, прислухаючись до батькової розмови, діти не важилися а ні забалакати до нього самі, а ні щось спитати в його.

Не часто обзивався пан Андрій і до Олімпіяди Остаповни, хіба за якоюсь господарською справою, та і вона не завжди зважувалася забалакати до його.

День-у-день вона зранку до вечора клопоталася в господарстві, а проте і не бачила зроду які то є 25 карбованців, бо ні на вбрання, ні на харчі пан Андрій ніколи не давав їй таких грошей. У гості до сусід пан Андрій довго їздив тільки сам без Олімпіяди Остаповни, а коли гості приїздили до їх, вона теж мало сиділа з ними навіть за обідом, бігаючи раз-у-раз доглядати, як виготовляються страви, та сама трактуючи гостей. По обіді ж Олімпіяда Остаповна повинна була іти до хазяйської половини та вже й не виходити, бо пан Андрій велів розставляти столи до карт і сам наносив з особливого льоху, ключ від якого тримав у себе, багато вин та наливки та й запрохував гостей посидати сюртуки.

Любив пан Андрій і випити і в карти гуляти і на це не шкодував грошей. Як розгуляється було, та вже під чаркою то й почне потіпати гостей теревенями, часом зачіпаючи їх самих та їхні панські вигадки й звичаї. Та тоді не було ще ні класової боротьби, а ні політичних партій і тому пан-Андрієві жарти нікого не зачіпали боляче, а гості ще й самі тішились з них, разом нишком посміхаючись з коверзувань чудасії-господаря.

Поки відбувалася гулянка, менші пан-Андрієві діти, цікаві дізнались, що там у батька за пани і що вони роблять, товпилися до дверей гостьової хати та розглядалися на гостей крізь щілину. Надивившись бігли вони до стайні дивуватися на чудні їм карети, коляси та ландо, якими поприїздили гості, та яких в батька не було, добре вимацували їх скрізь руками, залазили потім у середину, та гоїдалися гуцаючи на подушках, що часом з обачности до хазяйських дітей дозволяли робити їм, хоч не надовго, кучері.

— Е, злязте. Буде вже з вас,—здебільшого дуже скоро спиняли вони дітей.—Ви того не тямите, а так можна попсувати, а воно річ дорога...

Жаль було Греччинятам кидати забавку, та вони догадувалися, що мабуть кучері мають рацію, то й не ображались.

З ними та ще з гостьовими лакеями діти обзнайомлювалися скоро й починали розпитувати в їх, хто такі та як живуть їхні пани.

Слуги охоче і з де-яким покровительством розповідали дітям мішма правду з нісенітницею про своїх панів, про їхнє багатство, про те, „які роскоші в їх у горницях... та й скрізь“, як вони їздять до Петербургу та „аж у заґрянцю“. Другий вихвалявся, що його „пан коло самого царя служить“. „У нашого там мундир увесь золотий“, „наш із самим міністром ручкається.., та що там з міністром, нашого пана і німецький і шпанський царі знають... Як були ми за ґрянцією, —їй Богу, у гості до шпанського царя їздили“...

Слугам тішило їхню пику вихвалитися багатством та значністю своїх панів і вони не шкодували і прибрехнути де-що для більшої за-краси, та через те ніколи не казали нічого такого, що виявляло-б, що не все життя їхніх панів таке пишне, хоч одночасно охоче взивали їх і „жмикрутами“ і „скаредами“ та жалілися, що „вони з людей тягнуть, людей обіжають“.

А другого дні дітям часто доводилося почути ще зовсім інше про вчорашніх гостей. Пана Андрія часто наполягав важкий смуток, щось мов гризло за серце та дратувало. І в такому настрою його поривало брати на глум і висміювати все та всіх довкола. Він починав згадувати все що знав гидкого, все за віщо можна було б з їх глузувати, про сусідніх попів, попів городян, а часом здійсмав на глум і звичаї та порядки, які ведуться у світі... Це наче трохи заспокоювало його, гамувало гризоту. Йому треба було виговоритися, та, здається, було однаково, кому говорити, аби сказати все, що муляло, вільно до кінця. Отже він ще дужче вподобав, щоб в такі хвилі його слухав такий, хто не сперечатиметься і не встряватиме до розмови з своїм...

Найчастіше з такою мовою пан Андрій звертався до Цапкуватого, часом і перед дітьми, не вважаючи і трохи, чи прислухаються вони до розмови і як.

Але другого дні після гостей в пана Андрія з похмилля звичайно поболоувала голова і настрій гіршав. Вранці виходячи до сніданку він вже не в силі був стримуватися і зразу-ж починав перебірати когось, хто б тільки не нав'яз йому під той час на зубі, і найчастіше вчорашніх гостей.

Говорив він довго, гостро, з роздражненням, але не можна було вгадати, до кого саме, чи до цілої родини чи до нікого, а тільки на те, щоб загасити словом те, що його пекло.

Гострі батькові уваги про життя та людей справляли на дітей сильне вражіння. Вони з цікавістю прислухалися з потайня до батькових слів і кожен засвоював їх по своєму відповідно своїй вдачі.

В часи перед визволенням селян пан-Андрієве глузування з панів зробилося ще гостріше. Захвилювалися та заворушилися тоді пани, з'їздилися і один в одного і на ріжні повітові за губерські зібрання, заклопоталися незвиклими їм громадськими питаннями.

Були тоді між ними і такі, що щиро прихилилися до визволення селян, але більшість бідкалася, ремствували та дратувалися. Інчі узялися до заходів, як би легше відбутися те визволення, як що воно вже не мине.

Пан Андрій їздив на панські зібрання, вештався між панством, а повертаючись додому глузував однаково із прихильників і з ворогів волі.

— Раденький, що дурненький,—казав він про одного молодого сусіда—широго прихильника волі,—тільки руку до його кишені простягнуто, він і сам її мерщій виверта, ладен з мясом вирвати. То все пиха. Виставляється: подивіться, мовляв, ось я який... Та побачимо як він, коли та воля стане, викручуватиметься. Хазяїнувати не вміє, грошей беретти не вміє, не забарившись батьківщини збудеться. Добре-ж іще, як припустять десь до якогось превосходительства за секретаря коло дверей з портфельчиком стояти, а то, щоб не довелось ще тієї скитлити: пермете ан не даржан для бідного дворянина...

— А молодий Пересунько, так той, бачте, з земляками вже за панібрата: до шинку разом з тим ходє, до себе на бенькети запрохує та плете їм: „Батьки наші перед Вами винні... Я Вам усю землю віддам дурно і викупу зрікаюся“... Так я йому і віри поняв, щоб він ось тобі зразу висвятився. Трусується, вражий син, та з переляку і сам не тямить, яке слово пуска...

— От пані Шаревська,—несподівано починав реготати пан Андрій цим разом вже з ворогів волі. Ся давніше одно було каже „швидче в мене отгуг...“ на долоню показує—„волосся виросте, ніж та воля буде“, все було „од писання“ розказує, десь вона у писанії вичитала: „пани од Яхвета, мужики од Хама: так їм од Бога показано, щоб рабами бути“, тепер схудла, зсохла та одно лається, часом таки і не по дамському... Ото-б, як би хто прочув, прочуханки всипали-б...

— Генерал Хорошун, той, бідолоха, чисто захляв: мовчить, баньки злиняли, голову похнюпив, тільки вряди-годи зітхне сумно так: „обідив нас царь, обідив“, та ще: „Ох, і завіщо-ж, Господи“. А того і не спита і не здума, за віщо люде крепаками були.

— Усі ми сучі сини,—совсім несподівано додавав часом пан Андрій, замислившись, і голос та обличчя йому смутнішали, але і м'якшали. Бач,—сидимо собі тут, цигарки з легкого табаку покуряємо, курятинку, пундики вживаємо, наливочку п'ємо, а там, що робиться? Може десь діти з голоду пухнуть...

Та се був настрої і, хоч пан Андрій добре тямив, що і селяне і пани однієї породи, та не міг собі взяти у голову, як можна, паном будиши, проти панського права змагатися. Обіжати не можна, се так. В мене люде не обідрані, та, дякувати Богові, скільки живий і хлосту в мене нікому не сипали, хиба, як розсердять, колись може когось сам лягну... А що-ж маю робити, коли закон не доглянув та мені панське право дав. Я-ж не святий та знов і не дурень, щоб свого права зрікається. Хай кожен сам за себе дбає...

Отже, коли зайшла воля, пан Андрій не обіжався і не сердився. „Вона мені у хазяїстві й шкодить, та щож маю казати,—це таки по правді роблять“, казав він і разом спорився з посередником та з усіх сил намагався, щоб не поступатися селянам і крихтою понад те, скільки велів закон і тут таки висміював тих панів, які силкувалися не дати селянам і того, що велів закон.

— Великий пан, а хитрує в мужика видерти. Бач, націляється мужиків пісочком відбутися, та до посередника підимається, аж скавчить, а воно такому панові і не годилося-б.

— Де далі мусив пан Андрій все більше поступатися своїми звичками для панського товариства, а скоро після волі здивував усю околицю, заходившись будувати великі нові горниці.

— І що з ним загодялося, гомоніли та дивувалися у городі знаючі життя та думки пана Андрія. Скортіло таки панувати. Піддався панам.

— Та те, що робилося, було в усіх перед очима: цілісеньку зіму вожено до греччиного двору дерево і цеглу, цілісеньку зіму столярі виготовляли йому вікна, двері та піл, а по весні прийшла артіль і розпочала класти мури. Пан Андрій таки строївся...

Щож вдієш, з ким водишся, тому і потурати доводиться,—наче виправдувався пан Андрій... А тут ще дочка інститута кінча, почнуть люде їздити, треба-ж приймати, кривився він...

Дійсно пан Андрій довго досадував та вагався, поки розпочав строїтися і ввесь час, поки йшла будівля, був під двома настроями: з одного боку не хотів осоромитися—„вже коли по панському, так щоб добре“—і через те не жалів грошей на нові хати, а проте дошкуляла його і досада на себе за переводню грошей на примхи і він хотів хоч тим себе заспокоїти, що і примхи свої вдовольняє по хазяїські з розумом, не як инчі дурні пани.

Від сього найбільше втратив вигляд будинку, бо пан Андрій не тільки не зробив у йому ніяких архітектурних покрас, а ще, пошкодивши розвалити старі горниці, притулив до їх низьких та маленьких ха-

ток, ще нових вісім високих та великих, а через те уся будівля, зтулена з двох неоднакових частин, виглядала химерно. Та господаря се не вражало і він тішився, що добре вигадав:—нові хати про гостей будуть, а старі для себе здадуться.

Скінчивши будівлю, пан Андрій справив бучний бенкет та скликав на посвячення панів з цілого повіту. Але настрої в його і досі не вирівнявся. Як коли він тішився, криючись з тим сам від себе, що і в його горниці тепер на усю губу, що і він мав де витати гостей, може й краще, ніж де хто з сусід, як коли-ж, зразу ж після того, здіймав сам себе на глум за ці почування, сердивсь на себе і тоді поривало його зчинити якийсь вибрик...

І пан Андрій таки зхимерничав. Вже почали з'їздитися на посвячення гості, вже Олімпіяда Остапівна сиділа з кількома дамами у гостьовій хаті, а пан Андрій похажав з трьома поважними сусідами, розмовляючи про поважні речі, аж ось під'їхав новий гість, і пан Андрій покинув розмову, щоб його привітати. На дверях з'явився молодий панич у фракці, з циліндром, з перчаткою на лівій руці, зачесаний по модньому.

— „Чиста тобі синиця“, з роздражненням подумав пан Андрій, і щось його ніби шпигнуло. Але він зтримався і привітно витав гостя.

— А той, милуючись сам із себе, дбаючи пильно, щоб триматися саме так, як він, видимо вчився дома біля дзеркала, провадив рацію, якої теж певно вивчивсь добре:

— „Витаю Вас, високоповажний Андрію Івановичу, у новій господі Вашій і бажаю Вам та високоповажній родині Вашій зазнати у їй як найбільшого щастя. Та я не маю ще чести бути знаєми з найяснішою дружиною Вашою і прохаю Вас зробити мені честь представити мое глибоке шанування і мої найщиріші бажання...“

Від цієї казані пан Андрій остовпів на хвилину, але враз тіль усмішки перебігла йому по обличчю і, мов змушений імпетом, не даючи скінчити гостеві, він сказав голосно на усю хату:

— „А ви не знаєте моєї жінки... Ну то дивіться там“. Він показав рукою в куток, де сиділи дами: „котора там найпоганша, та й моя“.

Наче грім зполихнув у хаті. Промовець заметлявся — чисто втратив вироблений вигляд, а обличчя йому потяглося, інші гості теж остовпіли. Всі почували себе неприємно... А пан Андрій, мов нічого й не трапилось, узяв панича під руку і повів к Олімпіяді Остапівні, хоч та збентежена та вся червона од сорому ледве стямилася підвестися і не могла здумати, що і як казати гостеві на привітання.

А пан Андрій одразу повеселішав, так наче він заспокоїв себе сією вигадкою, зробився особливо привітним і до кінця празника не вгавав потішати гостей жартами.

Того-ж року старша пана Андрієва дочка скінчила інститута. Почали було і женихи заглядати, та пан Андрій скоро їх повідважував. Його ображала сама думка, що до його дочки залицяються і було неприємно помічати, коли вона бадьорилася і веселішала в товаристві паничів та веселіше ніж звичайно гомоніла до когось із їх. Авжеж дівці треба йти заміж, з тим уже нічого не вдієш, хоч воно і муляє... Та вже коли йтиме, хай би йшла не по охоті, без тієї дурної любові. Так щоб батьки засватали або що... бо з тієї любові ніколи добра не буває, тай бридко дивитися на закохану дівку. Мені, казав пан Андрій, і очі позападали-б, як би я бачив, що вона, прости Господи, мов та телиця перед паничами вихиляється.

От-же кожного разу, коли приїздили паничі пан Андрій почував неспокій та починав дратуватися і вже, коли не міг не приймати їх в себе, бо так не ведеться, ладнався заманити кожного з їх до свого кабінета та посадити за карти або розпочати й тягти з ним довгу і нудну обом розмову, так щоб той не зорнув.

Та дочка мала инчий настрої та думки. Ще в інституті марила вона про гарних паничів, про кохання і, заведено, про шлюб, та дуже нудилася тим життям, яке їй досталося дома. Через те, що вона нікого не бачила, на кого могла-б звернути свої мрії й кохання, те життя здавалося їй тяжким та безбарвним, а мрії про кохання чарували ще дужче. І де далі все з більшим хвилюванням та цікавістю придивлялась вона до кожного чоловіка, якого траплялось побачити хоч мигцем.

Так минув рік і нарешті сталося, що не маючи закохатися в кого инчого, закохалася вона в Хвилімона Трохимовича Цапкуватого, єдиного панича, з яким могла часто та безборонно бачитися і розмовляти. Бо як таки реально не поглядав пан Андрій на жіноче кохання, а на таке проте не сподівався.

Літній вже Цапкуватий, помітивши пильні погляди молоденької паночки, і собі розпалівся старечим коханням, розжеврюючи його думками про добрий посаг та инчі вигоди такого подружжя.

Сталося на тім, що відповідно звичаю пан Андрій одного дні почув освідчення своїй дочці.

Для такого случая Цапкуватий прибрався особливо старанно: зодяг нового сюртука, нового галстука, в петельку застромив квітку, щей набризкався якимись пахощами та натяг рукавички, чого, дарма на

Тижнів через двоє після пригоди заїхав до пана Андрія давній його знайомий пан Шпаковський, або, як по вулишному просто, скорочуючи прізвище, пан Шпак. Микола Миколаєвич Шпаковський зовсім відрізнявся від усього околишнього панства. Добрий господар, проворний та невсипущий, господарство він любив і клопотавсь біля його зранку до вечора. Разом з тим була се людина дуже веселої та привітної вдачі і хоч був він молодший од пана Андрія год на десять, та той поважав, а здається трохи і любив його, хоч і шуткував инколи з надто рухливої та швидкої його вдачі.

— Хазяїн, таки хазяїн і діло тямить,—казав пан Андрій,—а крутитися і менче можна-б. Як би так не швидив, може-б ще і заробляв більше—тай не переривався-б оттак...

Пан Андрій повів гостя в кабінет і дуже скоро після першого привітання промовив:

— А за дочку мою чули?

Щось гостре заблищало йому в очах.

— Чув,—тихо відповів гість і замовк.

Бачучи по вигляду пана Андрія, який він лихий на дочку, Шпаковський перебірав у голові, як би приступитися до пана Андрія, щоби вговорити та втихомирити його, щоб і собі смутку не завдавати, щоб і дочки бува не обидив. Та твердий чоловік пан Андрій, не легке се діло. Ще якого слова не вподоба, щоб не зробити ще і гірше необережним словом... І Шпаковський все не зважувався, не знаючи, як би почати мову.

А пан Андрій впився у його очима, аж пік.

— Знаєте, пан Микола, додав він за хвилию. Сьогодні той день, що я було докторові Цапкуватому посилаю гостинців: борошна там, масла, крупів, усячини з господарства. Та вже не вгадаю, що і робити. Бо, кажуть, оженився він на багатій, так щоб бува не обидивсь.

— Любий мій друже, не можна так, докірливо обізався Шпаковський. Простити треба.

Пан Андрій довго та пильно дивився на гостя. Здавалося і сам він не знає, чи розсердиться, чи ні, та що скаже. Нарешті тихо, але мов вирубаючи кожне слово з заліза, промовив:

— Ні, не поможеться, голубе. Серце не прощає... Ходімо вже краще я Вам своє господарство покажу...

Не-людські діти.

Мирон Степанів, вихованець Садовенків, що узятий був з приюту для підкинутих дітей за плату і лишався в їхній сем'ї й після строку, прийшов з москалів на побивку.

Два роки не був він дома і взагалі не бачив ніякого села, а воно йому аж що ночі снилося. Бувало, як присниться Дніпро синій та з зеленими островами, або своя хата з грушею біля порога і вербами на причілку, то увесь день ходив мов у тумані.

Прийшов до дому як раз, коли дерево вже одпвіло, а листя тільки розвилосся і було ще липке, тоненьке, яснозелене та пахуче. Гули жаби, кувала зозуля, співали діти, парубки, дівчата, солов'ї та жайворонки. Здавалося, ніби вся земля співала, навіть здавалося, мов і рослини подавали свій голос в гомоні инших голосів. Пахло цвітом акації, мнятою та васильками.

Мирон виходив у сад, що одложисто йшов на гору аж до рівного поля, і стояв та дивився, як гарно. Все було своє, рідне—і земля, і село, і люде, не так як у тому великому кам'яному місті, де все було чуже та наче вороже і немилосердне. Але коли він заходив у хату, йому робилося якось сумно, мов би він був тепер між своїми і разом мов між не-своїми. Один „брат“ без його оженився, другий збирався женитися. Всі міркували про свої справи і в тих міркуваннях він, „третій брат“, ніколи не згадувався, наче його зовсім не було. Вся сім'я любила його, але була границя по між ними, така границя, якої не буває між справді рідними. Свій, та не рідний.

Поки не йшов у москалі, поки „брати“ були ще парубками, сієї ріжницьі якось не відчувалося і Мирон прийшов з тими ж почуттями до всіх і всього, як і раніше. Того ж таки дня брати, Василь та Павло, посварилися за якусь дурницю, але так обидва розлютувалися, що було аж страшно їх слухати. Батько гримнув на їх, але вони стали одгризатися і він, щоб не розпалювати їх ще дужче, мусів був замовчати. Згодом, як все втишилося, він звернувся до Мирона.

— А знаєш, що у нас тепер в хаті коїться? Павло, бач, дума женитися, та от ніяк не погодиться з Василем. Було таки ми порішили, що на старому дворіщі поставимо хату та комору і то буде Василеві,

а цей двір Павлові, бо тут хоч і є клуня та сараї, так все ж се старе...

— Старе, чи ні, а все, що треба для хазяйства тут є,— сердито обізався Василь.

— Помалу справишся...

— Так то ж буде моя справа, а не ваша; Павлові ви даєте все готовеньке.

— Я більше тут робив. Ти собі по наймах гроші заробляв,— сказав Павло.

— Я заробляв і гроші клав у хазяйство.

— Багато ти клав.

— А то мало. Пам'ятаєш, он і Мирон знає, як я дав п'ятьдесят карбованців на коня.

— Що вже й здох.

— Ну, так щож. Та хоч і здох, а своє одробив.

— Чия правда, Мироне?

— Та ви вже самі собі правди добірайте,— різко, навіть для самого себе несподівано, відказав той і вийшов з хати.

Він сам робив на сьому хазяйстві, а як служив, то клав у його зароблені гроші, але тепер нікому й не спадало на думку, що він може мати в йому якесь право. Правда, він робив і гроші давав не на те, щоб мати свою частину — такої думки не було, а на те, щоб заслужити собі рідних, котрих йому не дала доля. Найстрашніше було зостатись без ніякого роду, зовсім самому, тому все б на світі зробив, аби були рідні...

Другого дня батько та брати пішли в поле, а він зостався поратися та майструвати. Але після вчорашньої розмови похолодало на серці, наче в саду від північного вітру, і не хотілося упадати біля хазяйства так, як колись.

Зробивши кілька грабель, він узяв косу, щоб іти вкостити в саду трави коневі, коли почув в сусідньому дворі:

— Тетяна приїхала. Тетяна приїхала!

Мирон глянув туди і побачив там двох дівчат, що бігли на зустріч якійсь панночці. Дівчата очевидячки були сусідові — він їх ніколи не бачив, бо вони купили ту хату вже без його і перейшли з другого села, а про панночку подумав, що то певне торішня дачниця, чи що.

Дівчата почали її пригортати та цілувати, наче рідну. Вона видно, була теж дуже рада.

— Яка ти чудна в цій одежі. Ну, чисто ж, чисто панянка. Як і ходити у цій спідниці,—голосно скрикували дівчата.

— Та в городі там всі так ходять,—відказала дівчина, сама оглядаючи свою струнку тоненьку постать, обтягнуту модною сірою сукнею.—А тут мені одразу якось чудно стало, мов це і не я... Не та, що колись була...

— Ось надінеш мою одежу. Еге?

— Та ще й зараз надіну. Зараз роззуюся і боса по траві в сад піду... Роскіш.

— Ох, не так тепер у нас, Тетяночко, як було... нема матері,— сказала старша сусідова дівчина і голос у неї зірвався.

— Ти вже плакати, Марусю?

— Та мені...

— От, ти вже й плачеш.

— Та вона у нас що дня плаче. Отсе побачить яку мисочку, от вже й: „Цю мисочку мати любили. А ту он мати купили, а отсе так мати казали, а так вони робили“...—незадоволено і грубо обізвалася менша сестра Оришка.

Увійшли в хату, стукнули дверима і дівочі голоси затихли.

Мирон пішов у сад, накосив трави, набрав і поніс стежкою вздовж сусідського саду. Коли проходив поуз їхню хату, з неї вибігли дівчата і та, нова, схожа на панянку, була вже в сорочці та рясній недовгій спідниці, а на шиї червоніло намисто і навіть здалеку було видно, що воно їй личить, та що вона дуже гарна.

— Боже як хороше, сестрички! Завтра встану до схід сонця та побіжу на гору... Скрізь буде ро-о-сяно, а над Дніпром... Хто це такий, дівчаточки?

— Сусідський москаль.

Дівчина обережно роздивилася.

Мирон був високий та ставний і такий схожий на панича, що у місті його часто вважали за салдата з інтелігентів, а проста робота йому якось дуже не личила, хоч він її й любив.

— На панича схожий,—постановила Тетяна.

— Може панич і є, бо він з приютських,—сказала Оришка.

Тетяна зараз оглянулася знову на Мирона, але просто, без соромливості, наче на родича, бо сама була приютська і, значить, як він, належала до тієї самої сім'ї, що не має ні батька, ні матері, ні згадок про їх—зроду до віку всім іншим людям чужа.

Дуже швидко Мирон та Тетяна познайомилися. Одразу ж почали розмовляти так, мов давно знали один одного. Вони обоє любили село і втішалися ним після довгої розлуки, окрім того обоє були письменні, чимало читали і могли говорити про книжки. Це останнє, еднаючи їх, віддаляло і мов ставило вище від інших людей. Мирон любив говорити про книжки на самоті, Тетяна при людях.

Обом було приємне їхнє знайомство, а надто Миронові, що саме почув себе таким одрізненим в своїй сім'ї. Тетяні було не так, як йому, бо батьки не розрізняють так своїх та приютських дівчат, як розрізняють своїх та приютських хлопців. І свої, і приймачки служать, самі на себе заробляють, їм батьківська хата тільки до часу своя — поки заміж. Тому Тетяні не така була мила розмова з Мироном, як принадний він сам і вона перша почала ставитися до його так, як ті, між якими може бути коханья.

Мирон стояв біля хати і дивився на хмарини, що такі легенькі та пухкі, наче зупинилися на яро-синьому небі.

— Думаєш, дощ буде,—спитав Василь, підходячи та й собі дивлючись на небо.— Ні, не буде.

— То він так ніби на хмари розглядається, щоб ти не знав, куди він зазирає...—сказав Павло ідучи за ним.

— У сусідський город. Еге?

— А то ж.

— Ну що ж, як одслужить та вернеться, то може й посватає. Вона вже давно служить і гроші має.

— Отсе думаю піти до церкви...—ухилився від жартів Мирон і пішов у хату причепуритися.

Тетяна теж збиралася до церкви. Маруся одімкнула свою скриню і почала вибирати найкраще, щоб прибрати сестру-подругу. Хотілося, щоб та була гарна, але разом з тим хотілося похвалитись перед людьми своєю одежою. Самій не було охоти прибиратися тай не дуже випадало, бо півроку назад умерла мати. Вибравши одягу, вона витягла червоні кісники і пишний вінок.

— Надіть мені вінок...—вимовила вона, розправляючи квітки... Раптом сльози затуманили їй очі.

— Дала аж нівтора карбованці за його, а ні разу й не наділа. Як купила, мати через два тижні вмерла... А я давно замірялася його купити, так хотілося, так хотілося... а носити чи й доведеться... Хоч ти, Тетяно, надінь...

— Та як що тебе весною оддаватимуть, то справді не зносиш,—зауважила Тетяна.

— Мені буде,—сказала Орешка.—Отсе підеш по сонці, коли б не злиняв.

Маруся дивилася на вінок і їй хотілось заплакати. Шкода було, що не надівала і не надіне, хіба тоді перед кінцем дівочої волі, якою й не користувалася. Здавалося, мов у вінку вона мала зазнати, дівуючи, того невідомого осяяного щастя, що здалеку блищить кожній моло-

дій істоті, блищить вкрите золото-блакитним туманом весняного ранку і що кудись дівається, коли день розжене той туман.

Тетяна йшла до церкви така гарна, що за нею усі оглядалися.

— Така, як панянка,—казали молодиці, що по дві або по три йшли дорогою.

— Та може й панська дитина... От у Степанців тоже ж чисто панянка. Он дивіться, Садовенків приютський йде.

— Цей до парі тій дівці, що пішла.

— Подивіться, вони мов аж схожі...

— Мироне, чи не сестра тобі буде та дівка, що пішла у вінку, —жартами обізвалася молодиця з лихими і лукавими, але гарними очима.

— Ні, не сестра,—одрізав він.

— А знаєш?—глумливо знов спитала вона.

— Чого його чіплятися до тих, хто йде дорогою. Я вас займаю?

Він швидче пішов далі і дивився перед собою на струнку постать, що легенько йшла попереду. Йому здавалося, ніби він отсе почув якусь дуже погану новину, аж самому дивно було... Але коли справді сестра... Хіба цього не може бути? Така ж висока і чорнява... Та хіба мало на світі високих і чорнявих, а не рідних.

Але не схотілося йти між люде і він повернувши у вуличку, попрямував до дому.

— О, ти ж у церкву йшов?—здивувалася мати.

— Голова заболіла, то й вернувся.

Він пішов у сад під яблуню і ліг. Йому було так погано, мов справді що дуже боліло.

Що б тільки не дав, аби дізнатися, хто його батьки. У його, як і в Тетяни, однаково, нічого не було знайдено, чим би можна було одрізнити їх від інших дітей. Ні хрестика, ні одмітної одєжинки, ні записки, словом нічого такого, по чім мати, підкидаючи, думала колись одшукати дитину. Підкинуто було трохи не голих, ледве загорнутих у шматки нового коленкору.

Миронові часто уявлялись постаті молоденьких переляканих наймичок, або вродливих панночок, або затяганих непутящих жінок і він тоді намагався вгадати, котра йому матір. Вони ніколи не уявлялись йому не молодими, а такими, якими були тоді, коли в останнє держали його на руках.

Завсіди, навіть коли ще зовсім малим він бував у Києві, то придивлявся до всіх жінок та паній, мов би міг вгадати свою матір, коли б зустрів. Колись, як їхали парохомом, на чардак вийшла вродлива та пишна пані і, опинившись біля хлопця, заговорила до його, потім дала грошину на ласощі. Молодиці теж охочі вгадувати матерів, стали говорити між собою, коли пані пішла у низ.

— Чи не мати? Мов би похожа на Мирона. Та чисто, як він. Очі такі, і брови...

Мирон в ту ж мить полюбив незнайому паню, так полюбив, що пригорнувся б до неї, ніза що б у світі не покинув. Через який час пані знову вийшла на чардак, але вже не підходила до хлопця і ні разу не глянула на його, бо певне забула, що бавилася з ним.

Він не зводив з неї здивованих та зажурених очей, потім закрився і став дуже плакати.

Пані їхала кудись далі. Коли довелося йти з пароходу, Мирон все оглядався, чи не йде вона за ним, так, що ледве не задушився у натовпі, бо опинився далеко від „матері“. З берега він подивився на пристань. Пані там не було. Глянув на пароход і побачив її на чардаку. Вона стояла і дивилася на другий берег і на червону від вечірнього сонця воду.

Чарівна мрія скінчилася. Але в смутні хвилини вона знову пригадувалася і хотілося йти кудись шукати матері...

Тетяна, як тільки прийшла з церкви, зараз побігла в сад і гукнула:

— Мироне!

Мирон лежав ниць і, почувши її голос, не ворухнувся, бо не знав, як йому говорити з нею. Він упевняв сам себе, що все буде як було, але чув, що не може дивитися на неї, як дивився, і говорити до неї, як говорив.

— Мироне, ви спите?

Він не озивався. Вона вирвала кілька китиць акації і кинула на його, влучивши як раз у голову. Від несподіванки він здригнувся і підвівся.

— Таки розбудила. Добре спалося?

Вона була прегарна в червоному вінку, з під якого вибивалося хвилясто-чорне волосся. Її постать дуже мальовнича на тлі зеленого віття, над котрим цілий рій великих цариків, літаючи, невпинно виблискував своїми срібними крильцями.

Мирон помалу, наче хорий, підвівся, взяв квітки та, ніби пильно розглядаючи їх, підійшов до дівчини.

— Чи не голова болить?

— А то ж...

— Ви аж побіліли.

Він раптом підняв голову і жадібно придивився до Тетяни, чи схожі.

Аж трудно стало стояти, так здалося, що схожі. Хоч не однієї матері...

Тетяна почервоніла від того погляду, але не зрозуміла його. Чула тільки, що так не дивиться парубок на дівчину, котра йому гарна, і це їй стало неприємно.

— А що, як ми з вами брат та сестра?— глухо вимовив він.

— Брат та сестра?— спитала вряжена дівчина і поблідла.— Чого ви так подумали?

— А хіба сього не може бути? Як знати.

— О, Боже мій. Ні, не може бути!

Вона так злякалася, що аж затрусилася і на мить почуття страшного гріха обхопило її. Ні слова не сказавши, вона одразу повернула і побігла в хату, наче там був хтось, що міг захистити її від страшного.

— Матінко, що таке...— скрикнула Маруся, побачивши її.

— Нічого...

— А чого ж ти злякалася?

— О, нічого. Не займай мене.

— Де ти була?

— Ось геть!

— Та кажи бо.

Тоді жах почав усухати і стало аж чудно, що вона була так злякалася: чого було подумати, ніби брат та сестра.

— Побачила в саду гадюку, от що,— сказала вона вже майже зовсім спокійно.

— Ой, де ж ти її бачила?

— Та може воно мені тільки здалося. Щось зашелестіло у траві, а я й злякалася. Може й курча було та й годі,— вигадувала Тетяна, зовсім розважена.

Днів три Мирон намагався не зустрітися з нею, але ніколи йому ще так не хотілося бачити її, як ці дні.

Він часто нишком брав дзеркало і дивився, чи схожий на Тетяну. Де далі, то все більше здавалося, що схожий, і від цього ставало так тяжко, що світ робився немилий.

Іноді він виходив на гору і дивився. Навколо було так лагідно, так гарно, що здавалося неможливим, ніби може існувати щось грішне, щось тяжко поплутане і повне муки. Часом він проходив близьенько біля сусідського саду, але не бачив Тетяни, а вона дивилася на його з вікна, та не зважувалась вийти, бо не знала, який він буде.

Нарешті, йому подумалося, що може вона кого уподобала, тим до його й не виходить. Ця думка так припекла серце, що він забув свої химерні сумніви і власне в цей час закохався у Тетяну.

Став скрізь її виглядати, поки вони зустрілися. Коли він тільки глянув на неї, то зараз йому схотілося пригорнути її. Ніколи він ще не почував такого дужого бажання. Це його самого так вразило, що він ледве міг говорити.

Того вечора вони ні разу не згадали про свої страшні сумніви і розійшлися широко закоханими. Але дома його обхопило каяття та мука.

— Не буду більше, не буду,—думав він, але чув на плечах гарячі руки Тетяни, і сон до самого світання не брав його.

Вона радісна вернулася до дому і тільки вже як лягла, серце став точити неспокій. То вона перехристилася і цим наче одхилила від себе гріх, в якому була невинна: по чім вона може знати, чиї вони діти.

Дні минали для Мирона наче в гарячці. Цілий день він мучився і казав собі, що не піде до Тетяни, коли ж зтемнювалось, йшов у сад, а потім усю ніч не спав від каяття. Він ніколи й не натякав дівчині про свою муку, бо боявся, що й вона почує теж саме, та не буде виходити до його. Розумів, що так гріх, але не мав сили подолати самого себе і потім завсігди сподівався, що сього дня йде в останнє, а завтра буде сила поговорити з Тетяною і скінчити все.

У неділю він разом із іншими вертався від берега, де було витягнуто утопленого, і селяне ходили пізнавати. Його ніхто не пізнав, то був якийсь чужий, виснажений, обідраний чоловік, що певне своєю волею вкоротив своє злиденне життя.

Мирон йшов за гуртком дівчат, де була й Тетяна, але йому було так погано па серці, що не хотілося на неї дивитися. Шкода було того чоловіка, що, всім чужий, лежав на березі по між колодами, наче нічия втоплена тварина, і здавалося, що йому самому буде такий кінець.

Дівчата спиналися біля якоїсь хати, інші люде теж стали й собі, поділившись на гуртки.

— Погано було мені дивитися на його. Страшно, — наче дитина сказала Тетяна, чуючи, що так їй личить.

В цю мить у неї було гарно на серці, бо Мирон стояв поблизу, а інші парубки з утіхою поглядали на неї і їхні погляди надавали їй такого бадьорного та веселого настрою, що навіть хотілося відповідати на їх. Не втерпіла і так глянула на кількох, що вони приступили ближче.

Мирон це примітив і не так вразився, як здивувався, що можна кохаючи, відповідати на залицяння інших.

— От я ні за що не скоротила б собі життя, — голосно скрикнула вона, жадаючи звертати на себе увагу і подобатись... — Ні за що! От у нас була одна покоївка, отруїлася, та її одрятували... Як я перелякалася тоді... — Вона повернулася і глянула на чужих парубків очима повними принади.

Мирона наче хто вдарив і він, ні слова не кажучи, повернув до дому. Йому було гидко, бо Тетяна стала схожа на всіх тих городянських покоївок, що самі всіх зачіпають. Вона здалася тепер і не такою вродливою, мов від тих зальотних поглядів злиняла її врода. Від цих думок і почувань йому стало не тяжче, а легше, мов би хто віддаляв від його гріх, з яким він досі не мав сили змагатися.

У вечері знову стало тягти в сад, але згадав зальотні погляди і парубків, котрих вона зупинила, тай zostався в хаті.

Тетяна бачила, як неприємно було Миронові те, що вона принажувала парубків і, думаючи, що це тільки ревності, після яких вона буде для його ще чарівнішою, наче сп'яніла від влади. Вона жартувала з парубками, а надто з одним багатирським сином і навіть часом забувалася про Мирона.

У вечері, як звичайно, вийшла в сад до його, та не застала і дуже розгнівалася.

Коли вони у перше після сього зустрілися, то це було совсім випадково, на вулиці. Здалеку побачивши його, вона рішила і не глянути та йшла, гордо дивлючись просто перед собою, що аж очам стало боляче. Та коли вже порівнялись, очі самі собою спустилися, личко зачервонілося від великого бажання, щоб Мирон зупинив її. Щоб сховати своє хвилювання, вона підняла обидві руки ніби то поправити хустку. Рукави спустилися і перед Мироном забілили голі по лікоть руки. Він не хотів дивитися на Тетяну, але цей рух звернув на себе його очі. На її лівій руці біля ліктя була темна цяточка. Така була й у Мирона, тільки на правій.

Обурення та гнів, що розпалилися від ревності, одразу затихли і він знову наче опинився перед безоднею. Хотілося зупинити Тетяну, як сестру. Оглянувся, вона вже підходила до своїх воріт і голова в неї була похилена.

Того ж вечора вона вийшла на вулицю, і Яків Солока, той самий багатирський син, з котрим жартувала йдучи з берега від утопленого, почав дуже упадати біля неї. Він був дуже здоровий парубок, з упертими карими очима та важким підборіддям; був дуже нахабний, безсормний і лихий. Парубки та дівчата боялись його. Для Тетяниного самолюбства було дуже приємно, що він вибрав її, приємніше ніж упаданне „приютського“, хоч би й найкращого. Вона і трошки не покохала Якова, але він збудив найгірші інстинкти і нею опанувала думка довести його до того, щоб він її посватав. Щоб подобатись йому і переважити інших дівчат, вона стала надівати городську одягу, співати городських пісень, закидати мудрих слів, котрих і сама не гаразд розуміла, і не цуралася поганих жартів, бо їх дуже любив багатирський син.

Мирон здалеку бачив її в рожевих та червоних блузках і йому здавалося, що то вже якась інша, одна з тих, що горнулися до його у місті, і котрих він охоче обминав. Знайома та рідна Тетяна, що здавалася дитиною зеленого саду, дитиною самої уквітчаної любові йому землі, зникла, наче квітка одвілася з весною.

Зпочатку уста горіли від жадоби її цілувати, але він намагався схолодити кохання думою про непевність їхнього поводження. Тоді стало їй шкода, що вона може піти за того лихого парубка і бути на віки нещасною.

— Слухайте, Тетяно...— озвався він до неї, коли вони одного разу зустрілися на вулиці біля своїх дворів.

Вона зупинилася і серце затремтіло від радості, бо почуло, який він їй любий та як їй хотілося бачити його.

— Тетяно, Вам Яків не до пари... лихий він,— сказав Мирон, сподіваючись, що він це говорить, як брат до сестри.

Тетяна аж сійнула очима, але відповіла ніби легковажно і навіть трохи зухвало:

— Я не збираюся його сватати...

— Я не жартую, то й ви не жартуйте,— вимовив він, чуючи, що то йому тільки здавалось, ніби він до неї говорить, як до сестри, і ніби йому її шкода тільки, як сестру.

Тетяна мовчки дивилася на його, і він був такий гарний та чепурний, що їй хотілося пригорнутися до його. Але почувши, що хтось іде, оглянулася і побачила Якова.

— Бувайте здорові,— кинула вона Миронові і не швидкою, гордовитою ходою увійшла в свій двір.

Яків дійшов до Мирона і дивлючись на його лихими очима, зупинився.

— Ти, Мироне, до цієї дівки і не обзивайся.

— Тобі яке діло.

— А так кажу і не обзивайся. Моя буде—не твоя.

— Я з тобою й говорити не хочу. Як командувати узявся...

— Чи бач який пишний. Хто тебе на світ привів, чи не королівна яка? Хіба ти такий, як усі людські діти! Я знаю, чий я син, а ти...

Тут Яків побачив по очах Мирона, що небезпечно далі так говорити і рушив, але через кілька кроків зупинився і уразливо сказав:

— І не зводь на неї очей, бо й сам ти не знаєш, хто ти і хто вона. Може ж вас одна мати породила. Я, будши попом, ніколи б не вінчав приютського з приютською, бо хто ж вас знає, чи не рідні...

Яків пішов далі, співаючи:

Такий тепер світ настав,

Що брат сестри не пізнав...

Але йшов дуже швидко.

— Про віщо ви вчора говорили з Яковом?—спитала Тетяна.

Вона бачила, що всі пішли з їхньої хати і прибігла позичать якоїсь макітри, так хотілося зустрітись з Мироном.

— Ви прийшли питати про це?

— Ні, я за макітрою... та отсе тітки Одарки нема... Мироне... чого ви сердиті на мене?...

У її очах, що дивилися так, ніби покірливо, була чарівна принада, аж сліпила... Але ще більше сліпило те, що вона справді була похожа на Мирона, бо такий покірливий і сумний вираз бачив він у своїх очах, коли часом заглядав у дзеркало.

Сестра. Напевно сестра!

Він похилив голову, мов скам'янілий.

— Мироне, які ви чудні.

У снігах стукнули двері.

— Мироне, вийдіть сьогодні у сад. Чуєте?—з поспіхом прошепотіла Тетяна і коли увійшла мати, безвинно попрохала позичити сапи.

Узяла сапу, прийшла до дому і поставивши її під хатою, сіла вишивати. Хотілось, щоб швидче вже був вечір. Радісно ставало, як думала про побачення і трошки неприємно, що довелося самій сказати, щоб вийшов. Ох, неприємно. Ну, та того ж ніхто не чув.

Мирон увесь день і вечір думав одно та одно, що в сад він не піде. Ліг у сараї, але не міг улежати й вийшов та сів на колодах. У саду близенько тьохкав соловей; від Дніпра гули жаби та озивалося всяке птаство. Пахло росяною вогкою рослиною та бузиновим цвітом. На острові рибалки розпалили огнище і червоне півпрозоре полум'я горіло так рівно у тихому повітрі, що здавалося непорушним. Навколо його було темно і здавалося самотно, мов то серед людей горіла людська душа від тяжкої, незтерпимої муки. Хотілося, щоб швидче догорів той огонь, щоб не був таким самотним та журливим посеред весняної природи, в пору коли все, що може жити, хоче жить.

Мирон оглянувся на сад і побачив по між вишнями білий рукав Тетяни, що помаленьку йшла на гору до груші.

Він почув таку ненависть до своєї невідомої матері, якої ще ніколи ні до кого не почував, і разом такий одчай, мов опинився серед огню, не маючи виходу.

Він божевільно кохав Тетяну і не міг від неї одцуратися, але не міг одружитися з нею, бо не був певний, що вона не сестра йому. Зараз мов щось його уперто впевняло, що вони рідні...

Він несамохіть вдивлявся у темну гушавину саду, за якою зникли білі рукави. Пройшов який час, вони знову забілили ближче та ближче, вздовж хати проти білої стіни промайнула темна струнка постать і зникла. Двері тихесенько одчинилися і зачинилися.

Чому не пішов до неї? Тільки б подивився, тільки б почув її голос, хоч на одну хвилиночку. Через два дні вже треба вертатись у те далеке прокляте місто, між чужі люде... А тут Яків посватає і візьме Тетяну...

Самому не можна її сватати, не можна навіть і думати про неї, як про коханку, бо хто ж запевнить, що вона не сестра.

А як її забути, або як полюбити по иньшому?

Знову ненависть до невідомої матери обхопила його.

Він устав і пішов на гору, наче сподівався втекти сам від себе. З гори подивився навколо, на мовчазні пахущі ниви, на широкий Дніпр і на село, що невиразно купилось під горою. У ліворуч густою юрбою чорніли на кладовищі хрести і там здавалося навіки тихо.

Мирон чогось згадав, що перед тим, як він ішов до дому, в полку застрелився салдат і тільки з тої причини, що офіцер награв на його.

Чи дуже то страшно вмірати? А хіба не страшно жити. Не страшно кохати дівчину і думати, що вона сестра. Коли заподіяти собі смерть—гріх, то хіба не гірший—кохатися з сестрою?

Мирон сам не примічав, що дуже швидко йшов униз, наче от зараз мав визволитися своєї муки.

Увійшов у хату, потихеньку, щоб ніхто не почув, зняв рушницю, вийшов і не думаючи, що він робить, знаючи тільки, що це визволення, застрелився під грушою в саду.

В. О'КОННОР-ВІЛНЬСЬКА.

ТРИ ЛИСТИ.

Лист І.

Глибокоповажана Мар'яно Павловно!

(ще раз:—яке чудове ймення!)

Між нашою останньою розмовою і цією хвилиною лежить цілий тиждень часу і тисяча верстов. Але „ni l'espace, ni le temps ne sont rien, quand...“ спиняюсь, щоб не розгнівати Вас. О, ця чудова розмова! Я досі під чарами того лагідного вечера. Бачу осяяний неясним світлом ставок і зелені береги; чую, як плескається щось коло кладки під вербою; яскраво почуваю, як повертаємося ми і йдемо по широкій алеї до дому, бо там повинні вже чекати коні; як мимохідь затримую я свої кроки, щоб вигадати ще кілька хвилин, і як боляче було мені нарешті одірвати свій погляд од Вашої постаті і перевести його на дорогу.

Я і тепер не одступаюся од свого: життя є арихметичне завдання, а не якась солодка чи жорстока непрониклива таїна. Ми володіємо світом, а не нами керують якісь невідомі нам сили. Я вірю в людський розум і науку, а не в Ваш божественний лад... І разом з тим мені так доподоби те, що Ви говорите, власне те, як Ви говорите, що я багато віддав-би за можливість дивитися на Ваше натхненне лице і слухати Ваші слова. Але мушу керуватись розумом, який наворачтає мене, не гаючи часу, працювати над наукою, щоб бути озброєним до корисного життя у громадянстві.

В громадянстві вся можливість щасливої будучини.

Ми, студентство, ґрунтуємо нове життя нашого краю. Ми маємо велике призначення, на нас лежить велика відповідальність.

Повернувшись од Вас до університету, я якраз нагодився до студентської забастовки, яка скінчилась тільки учора.

Ми вимагаємо уваги і пошани до наших людських прав; ми не згожуємося коритись деспотизму та безглузду наших професорів-обскурантів. Вони забувають, що ми старші за них на ціле покоління. Почули б вони наші промови і мою між иншим. О, ми їх сколихнули, сих буржуїв-чиновників, що засілились в своїх м'яких кресельцях...

Вибачте, я заговорив студентським жаргоном, якого я не прихильник. Лишаю його підліткам,—першовкурникам. Але це свідчить про мій

захват моментом і може сприятиме тим хоч трохи моїй реабілітації в Ваших строгих і прекрасних очах.

Як-би настав такий день, щоб похитнувся мій безмежний інтерес до Вашої особи, я сказав-би собі: *pergat mundus...*

Всіми думками і чуттями Ваш

Н. В.

Лист II.

(по трьох роках).

Дика качка з свіжопросольним огірком дійсно не погана річ і має своє право на існування. Як-би люде ставилися до неї цілком індивідуентно, то ми не були-б тепер на височині нашої культури. Не варт, моя люба Мар'яно Павловно, так озброюватися проти звичайних і цілком нестрашних річей. Людина є людина зо всіми її хибами і вимогами і не треба лицемірно зрікатися самого себе. Все одно—не допоможе.

Ми тварини вищого порядку з поширено розвиненим розумом, здатним до творчости. То наш привілей над иншим світом. Будемо служити своїй високому призначенню.

В тому напрямі я старанно обробляю тепер свою дисертацію і маю надію незабаром обороняти її. Просимо покірно ушанувати нас своєю присутністю...

Перехожу до біжучих подій життя.

Учора мене запрохано на жур-фікс до директора і я прийняв запросяни: не чемно було-б з мого боку не озватись на таку ознаку уваги. Крім того я високо ціную енергію, розум і непохитну волю нашого директора. Це людина, якій призначено володарювати. Такого не залякаєш. Такі поводити потрібні длл юрби, найпаче для молоді.

„І я в новий одягся фрак“.

Мене одрекомендували трьом панночкам, директорським дочкам. Вони не гарні, але всі прекрасно виховані.

Ми грали з старшою у чотири руки „Норму“. Бачу Вашу гримаску; але не всім-же грати так, як Ви.

Зате директорька дочка була далеко уважніша і прихильніша до мене, ніж мій далекий і завжди старий друг, якому, усе-таки, я шлю у далечинь свої найкращі почуття.

Н. В.

Лист III.

(по двох роках).

Діло було не зовсім так, як переказано у газетах, а хоч-би й так, то треба уміти розібрати речі в усьому їх складі.

Перше, що я заступав директора, який захворів на той час. Мені надано було віри, я не міг знехтувати її. Становище було дуже гостре. Я виходив до студентів двічі; я говорив з ними. У перший раз вони не дали скінчити мені промови, а в друге, при першій появі, зустріли мене галасом і свистками. Я примушений був звернутися до крайнього засобу: вони самі примусили мене до того.

І навіть тепер, по справі (і Вашому прикрому листі), я не жалкую, що чинив так, хоча не бажав тих наслідків, які сталися. Дійсно, наші погляди, Мар'яно Павловно, пішли ріжними шляхами.

Ви не хочете рахуватись з життям, а все ще обертаєтесь у закутому крузі Ваших ідеалів і мрій. Нам-же належить не марити, а чинити.

Ганна Олексіївна передала мені од свого батька повну апробацію моїм розпорядженням. Молодь повинна мати пошану до своїх керманців. Без дисципліни нема ладу.

Студенти багато беруть на себе. Їх діло учитися і готуватись до корисної роботи, а не судити не їм належні питання.

Я багато міг-би сказати з цього приводу для пояснення своїх поглядів, але бачу, що слова мої битимуться об скелю.

З великим жалем мушу констатувати, що ми перестали розуміти один одного.

Готовий до послуг Ваших.

Н. В.

Т. Шевченко.

I. Життєвий шлях поета.

Біографія Шевченка являється цілком винятковим з'явищем, яке не вкладається в звичайні біографічні рамки. В життю Шевченка все в високій мірі випадкове, майже несподіване, і, коли хочете, казково-безглузде. Але в основі всеї сеї випадковості, нелогічності і казкової фантастичності лежали суто-реальні обставини, соками яких кріпацьке право живилося, підтримувалося, і в яких знаходило собі оборону й охорону. Майже все життя Шевченка, за винятком останніх років, протекло в епоху найвищого розцвіту абсолютизму і кріпацтва в Росії.

Життєвий шлях геніяльного поета, мимо своєї незвичайності, був недовгий і надзвичайно тернистий. Селянський, кріпацький хлопець, круглий сирота, що з малечку випив гірку чару сирітства і перейшов тяжку школу в п'яного деспота—дяка, піддаючися невідомій і несвідомій силі своїх художніх здібностей, робиться на якийсь час справжнім скитальником. Шукаючи відповідних умовин для розвитку свого таланту, незвичайний хлопець по своїй власній ініціативі обходив цілий ряд сільських „малярів“, аж поки не опинився в свого поміщика,—спочатку за кухарчука, а опісля—гайдучка. Кріпацтво відриває нещасного хлопця від прегарної, хоча й сумної, рідної країни, і закидає в чужий край—в Литву і Польщу. Самотний, серед чужої чужини, без одної близької, рідної душі і підтримки, хлопець за свою велику жадобу до малювання терпить кари від свого пана. Після даремної боротьби з художніми здібностями свого кріпака-лакея, рабовластитель нарешті догадується використати ті здібности в своїм власнім інтересі. Через рішинець, що вийшов од поміщика, молодий Шевченко дістається до Варшави до дійсного художника Лямпі. Здібности, що так яскраво виявилися у хлопця, коли не виводять, то, принаймні, наближають його до певного шляху. Проте, се тільки так здається. Страшна дійсність в образі кріпацтва не тільки може в одну хвилину відкинути людину від дороги, що недалечко вже малчать, але скалічити і навіть знищити її. І дійсно, за короткий час ми бачимо молодого Шевченка в Петербурзі, у „майстра малярського цеху“ Шириєва, як ученика, що бігає по вулицях столиці в бруднім халаті, і розмальовує стелі та паркани. І тут він, в столиці, так само як і у Варшаві, напівголодний, напіводягнутий, без підтримки, без теплого слова, чужий всім і самотний. Могло статися, що на тому й скінчилася б кар'єра кріпака-майлара, коли б в душі його не тайлася невідома сила, яка тягла його до чогось

вищого, як просте малярство. Сила ся примушує хлопця крадькома від хазяїна бігати в літний сад, щоби малювати з натури на шматочках паперу контури статуй, що прикрашають сад столиці. Випадкова зустріч з земляком і собратом по походженню, художником Сошенком, відкриває перед талановитим юнаком край зависи, за якою скривався чарівний казковий світ мистецтва і знання, і до якого з такою силою тягнуло його призвання.

Юнак зачарований, він в нестямі від безмірної радості.

Але переступити через поріг святого храму мистецтва він не сміє: на нім лежать кайдани рабства; вони невидимі, але сильніші од видимих,—їх власть простягається не тільки на тіло, але і на розум, на душу кріпака. Правда, не так то давно бували случаї що кріпаки, носячи кайдани рабства, одержували по волі своїх панів вищу освіту, художню й наукову, творили художні річи, що обезсмертили їх імена; такими були: Тропинин, Кипренський, Боронихин, Семенов та інші. Правда й те, що кріпацтво не увільняло їх навіть на становищі „професора“ від караючої руки поміщика. Професорі і кріпацькі знаменитості навіть в могилу сходили биті і понижувані в своїм людським достоїнстві, або не можучи знести моральних мук, кінчали життя самоубійством. Дбайлива власть, що завсіди пильно стояла на сторожі інтересів всіх станів своєї держави і взагалі стримувала „необузданное стремление молодых людей из низших сословий к высшему образованию“, дізнавшись про такі трагічні випадки, цілком перегородила кріпакові доступ до науки й просвіти.

Але завдяки зусиллям гуманних і просвічених людей, що близько прийняли до серця гірку долю талановитого кріпака, кайдани рабства розбиваються, і Шевченко по 14 роках скитальницького життя, повного всякої нужди, фізичних і моральних мук, після життя серед страшних обставин, під тягарем яких багато тисяч навіть сильних натур трапили свій людський образ, переступає через поріг хоромів і входить у казковий для нього світ мистецтва, знання і вищих розумових і моральних інтересів сучасного суспільства, серед якого були особи, що тішилися європейською славою. Дійсно, чи ж не являється останній факт епізодом, вирваним з чарівної казки: молодий кріпак, що чи не вчора шой по визволився від кайданів рабства і скинув з себе брудний халат майлара парканів і стель, заледве грамотний, нині обертається в ученика вищого художнього закладу в державі і особистого близького друга знаменитого Брюлова.

Щоб увявити собі і оцінити все значіння сеї дивної зміни кріпацького хлопця і дружби великого художника з будучим нашим великим поетом, треба пригадати, яким авреолом величчя й слави був оточений в той час Брюлов. В блиску й сяйві слави по намальованню „Руйнування Помпеї“ він повернувся вже з Італії, де йому уряджали пишні учти, а по повороті його в Росію знайомости з ним шукали члени найвищих сфер, а сучасники титулювали його царським іменем „Карла Великого“.

Таким побитом одна прирожденна здібність, що пробудилася у Шевченка з дитячих літ, і з могутньою силою тягла його в незнаний світ мистецтва, довгими і тернистими шляхами, привела його, нарешті, до нього. Юнак опинився серед обставин, про які ледве чи приходи-

лося йому коли-небудь мріяти. З цього моменту розпочинається цілком новий період в життю Шевченка, в його дальшій розвитку і діяльності і в тому життєвому шляху, по якому доля захотіла його вести.

Природа була в вищій мірі щедра для кріпацького, селянського хлопця. Вона обдарувала його глибоко-артистичною, мистецькою вдачею. Шевченко, як відомо, обдарований музикальністю, палко любив і глибоко розумів музику і сам умів прегарно співати.

Але найголовнішими талантами, що визначили життєвий шлях і долю Шевченка, були талант художника і геній поета.

Присутність першого Шевченко скорше почув в своїй душі, як другого, тому що умови для пробудження його значно простіші й лекші.

Геній поетичної творчості, що довго таївся в душі Шевченка, через відсутність сприяючих умов для свого пробудження, був сильнішим од художнього таланту, і сей останній відіграв у відношенні до першого більш помічну ролю, зупинившись через тяжкі удари долі на півдорозі свого розвитку. Зате помічна роля, яку відіграв талант художника, без міри велика: сей талант був провідною зіркою, що вивела селянського хлопця з тьми кріпацтва на шлях волі; він відкрив Шевченкові шлях до тих кінцевих умовин, при допомозі яких в душі кріпака раба міг пробитися приспаний поетичний геній, що ошлія уступив останньому місце для того, щоб геній поетичної творчості вів колишнього кріпака далі по дорозі розвою його духовних сил і привів у храм слави і безсмертя.

За невеликий період часу молодий художник виконує величезну роботу думки і стає на рівні з ідеями віку, не дивлячись на великі порожні місця в своїй загальній освіті. На тім шаблі розвою натхненні поетичні настрої, що находили й раніше на селянського хлопця, одержують змогу вбратися у відповідні форми, і відразу примушують його сучасників признати в нім дійсного поета.

Минає всього кілька років, і муза підіймає натхненну думку поета на таку височінь, з якої він стає видним освіченому російському і українському суспільству. Піднісши над рівнем сучасності, поет починає своїм натхненням словом „палити серця людей“ і серед своїх земляків стає пророком і провідником.

Коло нього організується в формі братства конспіраційна громада ідеалістично настроєних молодих людей, що думали посвятити свої сили боротьбі за особисту і суспільну волю, віддати своє життя на послугу рідній землі, яку вони так щиро любили, та її народові, щоби бачити його свободним і щасливим у вільнім союзі братніх народів.

Але попереду ніж братство молодих ентузіастів змогло сформуваватися і приступити до роботи для здійснення накресленої програми, його, наслідком доносу зрадника, розгромлюють державні влади. Члени братства підлягають карам.

Найтяжчі з них падають на голову нашого нещасного поета.

Буря, що пройшла над головою Шевченка в період вищого розцвіту поетичної творчості, вириває його зо світа мистецтва й поезії, до якого він дійшов таким тяжким, тернистим шляхом, відриває від так горячо любленої рідної землі і товаришів, і кидає в пустельний, дикий й убогий край, як салдата. Вона не тільки закриває всі шляхи

й засоби для дальшої діяльності й розвитку Шевченка, як художника і поета, але ставить його в такі умовини, при яких неможливе задоволення насущних потреб інтелігентної людини. Вона віддає його в руки повільної смерті, духовної і фізичної.

Десять найкращих років життя, коли людина дає найбільше з того, що вона може дати, поет проводить в боротьбі між життям і смертю.

Але зусиллями друзів він визволяється.

Поворот Шевченка із заслання на час згладжує тяжкі вражіння страшної салдатчини. Щирі і загальні об'яви радості друзів і численних поклонників музи українського поета, його скромний поворот обертають часами чи не в тріумфальний похід. Шаноба Шевченка людьми ріжних станів, клас і професій вперше дають страдницькій душі поета моральне задоволення, являючися признанням його заслуг, як поета і громадянина. Поет чуває себе щасливим і повним сил для дальшого служення рідній землі і народові.

Громадський рух, що прокинувся перед визволенням крепаків, окриляє сю свідомість своїх сил надіями на можливість і плодотворність такого служення.

Але сили в поета підірвані; життя розбите, а надії на швидке скасування кайданів рабства і на соціальне і політичне визволення народа сходять на повну безнадійність, що доводить поета до розпуки. Не дивлячись на авреол слави, на численний кружок товаришів і знайомих, поет чуває страшенну самотність і нерозуміння його окруженням.

І підірваних сил на боротьбу з фізичною смертю вистарчає ледве на три роки.

Поет, що до 24 року життя провадив уперту боротьбу за волю своєї власної особистості й її людське достоїнство, а потім підніс свій голос за визволення рідної землі і всього людства, що зміг об'єднати під піднятим прапором ліпшу частину сучасної йому української суспільности, умирає на світанню розпочатого в Росії історичного процесу визволення людей від фізичного і духовного рабства.

Українському борцеві і пророкові визволення, як біблійному Мойсееві, доля посилає смерть коло самої обіцяної землі, щоб увільнити його страдницьке серце від нових мук при болячій процесі народження волі.

До 47 років Шевченко робить свій незвичайний життєвий шлях від убогої селянської хати до світлих галерій академії хидожеств, від сумної долі кріпака-невільника до храму слави й безсмертя.

II. Шевченко в історичній обстанові.

Письменник і його творчість набувають належите освітлення і з'ясування при двох умовах: як що ми маємо повну біографію письменника і як що зроблено докладний аналіз його творів. Що до Шевченка та його творчості, то вони ще тільки ждуть своїх дослідників. Перші спроби дати начерк життя і характеристику творчості великого поета з'являються більш ніж через 20 літ по його смерті; до того ж часу біографію Шевченка переказували устно. Соучасники й приятелі

поета дуже мало подбали об тім, щоб у свій час зібрати матеріяли для біографії Шевченка і охоронити їх від загибелі. Але повноті біографії Шевченка заважала не тільки недбайливість до памяти великого поета його сучасників та друзів: після 1847 р., як за життя поетового, так і по смерті його, поспіль аж до нашого часу на імені Шевченка завжди лежало тавро неблагонадійности. Атмосфера неблагонадійности, що оточала поетове ім'я була причиною того, що сучасники його нищили видимі знаки своїх звязків з Шевченком, мовчали, хоч і багато де-чого знали про нього, інші ж хоч і признавалися до поета, проте занадто мало дбали про те, щоб із багатих скарбів, які вони мали, лишити по собі достойну спадщину потомкам. Тим то в біографії поета так багато прогалин в дуже важливих питаннях за цілі періоди його життя.

Що ж до аналізу творів Шевченка, то в сій сфері зроблено ще менше. Докладний аналіз творів Шевченка був неможливий поперед усього тому, що до самого останнього часу ми не мали повного й критично установленого тексту творів великого Кобзаря. Дуже довгий час до поезії Шевченка, яка завжди проходила через горен самої строгої цензури, можна було підходити з критичною міркою навіть з боку естетичного тільки дуже обережно і умовно; розглядати її оцінювати твори Шевченка на ґрунті політичних та суспільних поглядів, симпатій, настроїв та ідеалів поета було цілком неможливо. Тому то вся література про Шевченка, не вважаючи на її видиме багатство, тільки почасти з'ясовує нам особу поета і схематично намічає головні риси його творчости в звязку з його життям і сучасною епохою. І тільки останніми часами, коли появилася українська преса, під впливом якої знявся дужчий культурно-громадський рух, а потім настали ювілейні роки смерті й народження великого поета, де-що було зроблено, як в збиранню й освітленню біографічного матеріялу про Шевченка, так і в розкритті головніших елементів його поетичної творчости. Найважливішим придбанням останніх літ, безперечно, треба вважати працю небіжчика В. Доманицького, що дав громадянству більш-менш повний текст „Кобзаря“, зробивши критичну перевірку його. Невважаючи однак на се, ще й тепер трудно дати начерк життя й творчости Шевченка. У своїй автобіографії поет колись писав: „Моя власна доля, як що тільки показати її в правдивому світлі, повинна б навести не тільки простака, але й тих, в кого сей простака пробуває в повній залежности,—на глибокі міркування, користні для одної й другої сторони. Історія мого життя—се частка історії моєї отчизни“.

В згаданих словах поетових сам поет дав нам не тільки рямки, але тло й фарби для прийдешньої його біографії. Життя й праця Шевченка міцно звязані з загально-російськими умовами життя. Се й робить рямки, зазначені самим поетом для його біографії і характеристики його творчости, дуже широкими, а фарби—дуже складними.

Як геній, поет багато де в чому йшов попереду своїх сучасників й свого віку; проте поспіль з сим—він був дитиною свого часу. Загальний розвій його ума і поетичного таланту відбувався при певній історичній обстанові, на ґрунті сучасних політичних, суспільно-побутових культурних умов; урядова система, під впливом якої складалося і проходило політичне, соціально-економічне та культурне жит-

тя країни й громадянства, становище науки та просвіти, громадські й літературні ідейні течії та напрямки, що висовували наперед і освітлювали різні питання та завдання сучасного і зазначали ідеали прийдешнього і т. и., повинні були накласти свій знак на поета, його світогляд й творчість.

Завданням сеї нашої праці являється спроба дати начерк самими загальними рисами тієї величезної картини історичної обстанови, на ґрунті якої пробудилася і відбувалася творча праця поетова, за-для того, щоб з'ясувати внутрішній звязок між творчістю Шевченка та обстановою, що його оточала.

За часів Шевченка життя України було цілком введено в річище загально-державного життя Росії. На лівобережній Україні козацтво було вже скасовано; селянство цілком зубожіло економічно, перетворилося на крпаків колишньої козацької старшини, яку вписано до „благородного російського дворянства“. Між поверненим у крпакство народом і обдарованим привілеями шляхетськими станом лежала глибока прірва, яка утворилася через корінну зміну відносин юридичних і соціально-економічних. Новітнє „благородное сословіє“ не забарилось так глибоко перейнятися духом нового для його стану суспільства і його класовими інтересами, що потомки його не дали, як в другому поколінню, себ-то як раз в той час, коли Шевченко, як він сам казав, „приходив до розуміння свого минулого“, забули всі традиції рідної історії.

Вчорашня козацька старшина ухватилася за свої правові привілеї обома руками і зо всеї сили намагалася оджемуватися від народа і спекатися принак з-околя своїх крвних звязків з ним, якими були поперед усього „простонародня мова“, одежа, побут і т. и.

А через те, що джерело і матеріяльного добробуту і привілейованого громадсько-правового стану української шляхти було в руках уряду, шляхта при кожній слушній нагоді демонстративно свідчила перед лицем вищої влади своє почуття глибокої відданости до неї і палкого патріотизму до спільної батьківщини. З сего, поруч зо зневажливим, високомірним і жорстоким відношенням до крпаків, походила характеристична лояльність, крайній сервілізм, запобігання і старання яко мога скоріше вислужитися, добитися чинів і орденів. Лівобічна шляхта зарекомендувала себе що до рідного краю і народу з такого негарного боку, що навіть кн. Репнін, як „малоросійській генерал-губернатор“, підкреслив перед Миколою I в 1831 році сю рису малоруського дворянства, сказавши, що „українські селяне поневолені інтригами придворних і української старшини, які пожертвували щастям рідного краю за для своєї користі“. В сих словах знаходимо вказівку на ту рису високородної верстви, на яку Шевченко поклав тавро своїм відомим їдким віршом:

За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте...

Поневолення крпаків в лівобічній Україні, по свідоктву сучасників, було значно сильніше, як в Московщині. „По всім оповіданням і спостереженням,—пише Ю. Самарин в кінці 40-х років,—селяне пробувають в найгіршому стані. Крпакство на Україні дійшло до повної

свідомости своїх сил і виявляється зо страшною самопевністю. Там панує саме страшне едання безсердечности і безладдя в панському господарстві. Вимоги дідичів і знущання розбестили народ“.

Удар, якого завдали історичній Гетьманщині, поклав край не тільки політичному, але й духовному самостійному існуванню її. Зріст і розвиток української культури і громадськости на національних підвалинах цілком спинилися.

Правобічна Україна під час народження Шевченка уявляла ще більш сумну картину. Бурхлива доба більше як столітньої героїчної боротьби народа давно минулася. Загасли останні іскри останніх цілком неорганізованих вибухів народного руху в формі гайдамачини. Прилучення правобічної України до Росії викликало було серед селянства надії на ослаблення залежности од польського панства, та поліпшення свого юридичного й економічного становища.

Але надії ці були марні. Петербурзький уряд тільки скористувався рухом, що тягся скільки років, од унії до православія, але що до юридичної й економічної залежности українського „хлопа“ від польського пана, то в сфері сих відносин трапилося щось зовсім протилежне до пробудження надій. Російський уряд не тільки не став на бік поневоленої української людности в її боротьбі за національність, юридичну й економічну незалежність, але навпаки сильно підтримав польську шляхту, встановлюючи, обороняючи та здійснюючи її права посідання. Польща, що через свій шляхетсько-феодальний лад довела до потворних форм соціально-економічне й політично-юридичне поневолення народа, разом із тим не в силі була дати потрібну державну оборону інтересів пануючої верстви через анархію, яка постійно в ній панувала. Через се кожний шляхтич мусів сам дбати про організацію, оборону і здійснення своїх прав. І от тут допомога російської державної влади прийшла саме вчасно: вона не тільки лишила у всій цілості витворені на правобічній Україні юридичні й соціально-економічні відносини, але ще й дала їм свою охорону й оборону. А ці відносини, як про їх каже в своїй нескінченій автобіографії проф. В. Антонович, були такі: вся територія правобічної України була в руках скількох десятків польських магнатів і придворних, що прибули сюди після прилучення України. Се була верхня верства людности, яка мала всі права. За нею стояло католицьке духовенство, що мало й за нової державної влади величезний вплив серед великоземельних кругів і тримало в своїх руках дрібнішу неосвічену шляхту, в складі якої були дрібні „державці“, та дуже численна верства так званих офіціалів, себ-то шляхтичів, що були на службі по величезних лятифундіях під назвою управителів, комісарів, економів и т. и. Великі магнати українські жили не в маєтках, а пробували здебільшого за кордоном або у Варшаві. Через се поневолена людність була цілком в руках некультурної, розпустної й жорстокої двірської шляхти, зневажливий погляд якої на кріпацьке „схизматичне бидло“ не стримували навіть ті шматочки західно-європейських гуманістичних ідей, котрих набирався за кордоном вище шляхетство.

Прилучення правобічної України до Росії викликало ще більше поглиблення того провалля, що й без того залягло тут між вищою і нижчою соціальними верствами населення. Се провалля утворили тут,

окрім суспільно-правових і класово-економічних контрастів, ще й національне та релігійне питання: поміщик був тут втіленням не тільки юридичної безправности й соціальної кривди, але національного та релігійного гніту. Окрім того, прилучення правобічної України до Росії викликало серед дрібної місцевої шляхти змагання, аналогічне до руху на лівобічній Україні серед колишньої козацької старшини,—доводити своє благородне походження. На правобічній Україні з'явилося багато дрібної шляхти, що в одну душу намагалась владнати своє життя відповідно до своїх великопанських претензій, а се також мало найтяжче відбиватися на становищу кріпаків. І не треба забувати, що система кріпацтва ще в польсько-литовській державі визначалася доладністю й логічністю. Тут кріпак був виключно об'єктом приватно-правних відносин; ні держава до кріпака, ні кріпак до держави—одно одного зовсім не торкалися. Кріпак не мав ніяких політичних і громадських прав, представником і володарем їх був поміщик. З погляду сеї строго-логічної системи термін „бидло“ в устах поляка-шляхтича мав буквально значіння, а не метафоричне.

У Великоросії й на лівобічній Україні потворні явища кріпацтва до деякої міри з'якушувались і мали часом стримуючу силу почасти в свідомости національної та релігійної єдности пана з с своїми кріпаками, почасти в демократичних ідеях в міру їх поширення. Натурально, що з тих двох сил більшу потужність доводиться признати в останній, бо вона рбила вилом у мурі інституту рабства. Але польсько-шляхетське суспільство менше всього піддавалось впливові сього наймогутнішого чинника нової історії—ідей демократизму. Та, окрім того, увага його скупчилася в ті часи на питаннях політики, а не соціальних відносин. Демократичні ідеї торкнулися тільки невеликого гуртка польсько-української молоді, що поклала своєю літературною діяльністю початок так званої польсько-української школи.

В часи юнацтва Шевченка Україна з усією Росією разом була під впливом режиму миколаївської епохи. Сей режим знайшов вираз у відомій трійчастій формулі: православіє, самодержавність і народність.

В літературі вже дано досить повне пояснення значіння сеї формули і впливу її на державу і суспільство. Теоретичні основи урядової системи і вживання їх на практиці у всіх сферах державно-суспільного життя дають невичерпаний матеріал для найбільше темних сторін історії Росії.

На підвалинах сеї ідеології стояла система практичної, зовнішньої і внутрішньої політики. В 30—40-х роках Росія відіграла значну роль в касуванні конституційних рухів і підтриманню абсолютизма в Європі. А ще й до того—вона підтримувала Турцію й Австрію, що гнобили словянські народи, за оборонця яких Росія себе вважала.

В сфері внутрішньої політики державно-громадські відносини укладено було схематично просто й неумудро: Росію не тільки мали за величезну „вотчину“, складену з цілої низки дрібних „вотчин“, але й на ділі вона була такою. В основу такої будови покладено було много-мільонову масу безправного кріпацького люду, над нею стояла купка рабовласників, а по над усім сим—абсолютна влада, що все обіймала і все позначала і відбувала свої функції за допомогою складної й величезної бюрократичної машинерії. В залізних руках сеї машини були

всі нитки керування величезною країною з її людністю, незвичайно різноманітною в національних, економічних і релігійних особливостях. До інтелектуальних і моральних потреб країни уряд ставився не тільки з підозрінням, але навіть і з незахованою ворожнечою. До науки й освіти могли доступитися лиш вищі верстви суспільства тай то, по змозі, в обмежених розмірах. Вища університетська наука, скасування якої почалось в другій половині царювання Олександра I, билась в залізних лещетах. З неї вигонили все живе, що могло збудити критичну думку. Ще в гіршому стані була середня й нижча освіта, і освіті простого народу уряд цілком свідомо ставив перешкоди. Він мав за свій безпосередній державний обов'язок стримувати „необузданное стремление молодых людей из низших сословий к высшему образованию, изъемлющему их из первобытного состояния без пользы для государства“.

Становище літератури було не краще. Органів, що відбивали в собі інтелектуальні й моральні змагання й течії суспільства, не кажучи вже про політичні, майже не було. Єдине, що уряд іноді допускав, були органи чисто—літературні, та й то з вельми обмеженою сферою відання, і під найпильнішим доглядом загальної й спеціальних цензур, число яких було більше двох десятків.

В громадському життю самодержавно-бюрократичний механізм за своєю собі право встановлювати й направляти всю цілокупність чисто-життєвих побутових відносин, щоб звести всіх і все до одного рівеня, до одного знаменателя. Громадська думка, громадська ініціатива, навіть в дрібних справах, не мали місця, і за спроби відхилитись від показаної течії набік на громадянство впадали суворі кари. Проте слід зауважити, що за тих часів і суспільства, як позакласової групи, об'єднаної спільними ідеями на ґрунті змагання до певної мети, власне й не було. Дворянство завжди обдароване ласкою уряду, все від нього маючи і від нього залежучи, за нечисленними винятками, відповідало його класовим і кастовим інтересам і бажанням.

Тогочасна преса, що була на послугах в уряді, розвивала й ширила ідеї офіційної системи і складала на честь її панегірики. Стара́ння панегіри́стів урядової системи було таке велике, ще вони підносили, як „мудрі заходи“ уряду, навіть поневолення селян. І суспільство легко й вільно піддавалось сям впливам, бо в його політичних і громадських переконаннях панував найбільший хаос. Панування урядової системи було таке велике, що під її владою були навіть ті елементи громадянства, котрі були лабораторією російської громадської думки 30—40-х років, поклавши початок західництву й словянофільству.

III. Шевченко і громадські літературні прямування.

Систематична боротьба абсолютизму з суспільством, що почала провадитися з початку XIX в. в Західній Європі і в Росії, повстала з того, що абсолютизм почув справжню небезпеку для себе в тому подиві визвольного руху, який перекотився через європейський континент. XIX в. в історії розвитку суспільних ідей вважається за вік переважно демократичних ідеалів і в такому значінню він, безперечно,

переїде й до нащадків наших, бо в XIX в. розквітли и здобули науково-суспільне обґрунтування, так само як і художню обробку, а поспіль з сям і як найширше росповсюдження, ідеї демократизму. Під знаком сих ідей почало розвиватися політичне і суспільне життя націй державних і-що особливо важно для нас—життя націй недержавних, „мужицьких“. Під впливом ідей демократизму сі пригнічені і, як здавалося, засуджені нації не тільки з політичного, а і з культурного боку—на видиму смерть, почали пробуджуватися, оживати і виходити на шлях самосвідомости і самовизначення.

В сьому процесі воскресення пригнічених і живцем похованих плебейських націй, українська нація займає не останнє місце. Початок пробудженню її поклав батько нової української літератури—І. Котляревський, але справжнім воскресителем її був Т. Шевченко. Муза натхненної творчости великого поета зазвучала в найтяжчі часи лихоліття минулого віку, проте вона розбудила український народ і вернула йому життя.

В той час, коли Т. Шевченко опинився серед оточення, що привело його до розуміння сумної російської дійсности, російська інтелігенція володіла вже деяким ідейним багатством, а до того ще мала в попередньому поколінню навіть спробу боротьби—що правда, дуже короткої і нещасливої—за визвольні ідеї, але в той же самий час в політичних і суспільних поглядах сеї інтелігенції панував великий хаос. Ідеї французьких енциклопедистів про натуральні права особи, ідеї великої французької революції, що проголосила права людини і громадянина і геть одсунула на другий бік інтереси сеї ж самої людини, яко реальної особи; ідеї масонства, що вимагало удосконалення реальної особи і мало на меті таким способом привести суспільство до морального переродження і визволення; політичні та соціальні ідеї не що давно розгромлених декабристів; ідеї романтизму й романтичної філософії Шелінга, Фіхте й Гегеля; нарешті—ідеї утопічного соціалізму і перших початків реалізму,—ось в загальних рисах та переплутана мішанина ідейних течій, ареною яких було інтелігентне російське суспільство на початку другої чверти XIX в. Що-ж стосується власне до соціально-політичної свідомости інтелігенції, то вона значно посунулася назад, як що рівняти її до свідомости попереднього покоління. Декабристи в сфері політичній були республіканцями-федералістами; в сфері соціальній—прихильниками скасування станів і звязаних з ними привилеїв і встановлення рівности; на політичну реформу вони дивилися як на перехідний шабель до реформ соціально-правних. Пестель, що стояв на чолі південного товариства декабристів, яке в своїх межах мало українські губернії, добре розумів що „главное стремление,—як він сам писав,—нынѣшняго вѣка состоит в борьбѣ между массами народными и аристократіями всякого рода, как на богатствѣ, так и на правах наследственных основанными“. Він розумів також, що осередок ваги соціальних реформ лежить у визволенню селян з кріпацтва і в наділі їх землею: „необходимо,—казав він,—землю отдать крестьянам и тогда цѣль будет достигнута“.

Розгром інтелігенції і жорстока реакція, що по ньому настала і утворила офіційну теорію народности, направлену на цілковите пригнічення особи і громадянства безмежним авторитетом влади, що підтримувався з одного боку грубою фізичною силою, а з другого— удосконаленням моральним інквізиторством, хоч і не подужали вирвати з корінням ідей декабристів, проте придавили роботу громадянської думки на ціле десятиліття і обірвані нитки придаленого руху на довгий час повисли в повітрі. Розбуджена думка російської інтелігенції, підхопивши ці нитки, попереду ніж звязати ці нитки з насущними справами та питаннями дійсности, мусила блукати ціле десятиліття по лабіринті ріжнотанітних ідей, переходючи од питань естетики до питань етики, а од етики—до питань сутометафізичної філософії аж до тих пір, поки з філософічних високостей ця думка не спустилася на землю, не стала на ґрунт реальної дійсности та не знайшла синтеза, щоб звязати ідеї романтизму з життєвим реалізмом, дійти до ідеї про рацію історичного процесу, про ролю людини і громади в історії та про їх відносини до держави і навпаки. Громадській думці трудно було знайти вихід з цього лабіринту ідей, як через свою молодість, так і через тяжкі умовини для свого розвитку під гнітом урядової системи. Через втрату звязків з живим життям і дійсністю нерозуміння громадськості було таке велике, що той самий Белінський, який в початку 30-х років в своїй юнацькій драмі картав кріпацтво, в конці того ж таки десятиліття навчає громадянство про моральне самоудосконалення особи, як про спосіб переродження суспільства і під впливом філософії Гегеля схиляється перед дійсністю, кажучи, що в ній (дійсности) „неможна нічого огудити або зруйнувати“. Мало того, в приміренню з дійсністю у всіх відносинах і у всіх сферах життя—він бачить—„велику задачу нашого часу“ і тому то в низці своїх статей не тільки пояснює, але виправдує безправство, деспотизм, усяке політичне і соціально-економічне зло.

Підчас такого ідейного розбрату серед російської інтелігенції Шевченко опинився у столиці, яка, до речі тут буде сказати, не була в той час центром розумового життя країни. Натурально, що петербурзьке громадянство, серед якого обертався Шевченко, неспроможно було дати поетові справдешній громадянський розвиток, довести його до розуміння політично-суспільних відносин, указати на певні ідеали і намітити шляхи для досягнення їх. Проте Шевченко повинен бути вдячний за те, що столиця дала йому в сю пору його життя. Гурток петербурзької інтелігенції, що взяла на себе піклування про долю генія України, насамперед поклав підвалину, на якій опісля розвинувся загальний гуманістичний, а почасти й політичний світогляд співця України; далі, за допомогою освічених Українців (Гребінки, Григоровича) він дав природньому почуттю глибокої любові Шевченка до його прекрасної отчизни перший і дужий імпульс, од якого це інстинктовне і потенціальне почуття обернулося в свідому, палку й діяльну любов до України. Нарешті, тут уперше Шевченко познайомився з російською літературою.

Що до стану української літератури до Шевченка, то ми обмежимося лиш скількома увагами, щоб накреслити звязок між попереднім періодом її й літературною діяльністю Шевченка, котрий стоїть

на межі, що відділяє початковий період українського літературного й громадського відродження від нового його періоду, початок якому поклав великий український Кобзарь.

Українська муза, що забрехала устами Котляревського на границі XVIII—XIX століть і поклала перший наріжний камінь в основу українського національного відродження,—хоч і був великий успіх „Енеїди“ й „Наталки Полтавки“,—не зробила одначе одразу помітного літературного руху в українськiм громадянстві. Причину сього явища легко пояснити, згадавши загальний образ стану українського суспільства на лівобічній Україні і те, в який бік звернуто було його увагу. Про польсько-українське суспільство на правобічній Україні нема що, звичайно, й казати, бо воно й з огляду на його польську культуру, характер класово-громадських традицій та інтереси часу, було ще більше чуже українській літературі та відродженню. Через це дуже можливо, що музі Котляревського судилося ще довго грати ролю самотнього голосу в пустині, коли б у Харькові не відкрився університет. Закладений, щоб скоріше прилучити благородну верству до російської культури, харківський університет послужив велику службу справі українського відродження. Після „Енеїди“ Котляревського він був безперечно, другий великим каменем, покладеним у підвалини сього відродження. Бувши посередником в освідмлюванні українського громадянства про західно-європейську науку й літературу, він збудив наукові й літературні сили серед слобідської й лівобічної української інтелігенції; а літературно-суспільний і філософічний романтизм і потім ідеї слов'янського відродження, поглибили й зміцнили інтерес до колишніх випадкових етнографічних та історичних дослідів і замінили інстинктовну любов до рідного краю більш свідомим почуттям любові до нього, його минулого, до народної поезії, а відси вже й до народу. На ґрунті етнографічних та історичних дослідів України з'являється ціла низка імен: Цертелева, Лукашевича, Гулака-Артемовського, Павловського, Срезневського, Бантиша-Каменського, Максимовича, Бодянского, Костомарова та інших.

В українській літературі після великого антракту, після „Енеїди“ Котляревського з'являються імена Гулака-Артемовського, Боровиковського, Гребінки, Квітки, Іська Материнки, Єремії Галки, Тополі, Метлинського та інших. Окрім того, українське літературне пробудження позначилося й на загально-російській літературі: в журналах друкується белетристика з сюжетами з українського життя і цілий ряд авторів,—Наріжний, Сомов, Байський, Квітка, Гоголь, що пишуть на українські теми.

Що таке була українська література в дошевченківській період? Відніша що-до кількості й якості од сусідніх літератур, російської та польської, вона разом з тим і по змісту і по літературних формах уявляла немалу цінність. В ній, з Котляревського починаючи, ясно пробивалася одна думка,—про народ, і проповідь гуманного до нього відношення, одне почуття глибокої любові до України. Але хоч такі були достоїнства молоді літератури, творчість українською мовою весь час стягала на себе насмішки, як коли, то невинно-добродушні, а коли, то й дуже уїдливі, розвивалася в атмосфері балачок про виразне замирання української мови й народної творчості та про те, чи по-

трібне існування сеї „мужичої“ мови. Вчені й аматори етнографії й історії, на підставі теоретичних міркувань, відповідали на питання притакуючи. Але в міру поглиблення української інтелігенції у збирання пам'яток старовини й невичерпаних багатств народньої творчості та вивчення народнього життя й світогляду до позитивної відповіді на питання приводило само життя, факт існування багатоміліонової маси народу з його історією, сучасним побутом, інтелектуальними й моральними інтересами та змаганнями. Зрозумівши се, українська інтелігенція повинна була піднятися на вищий щабель національно-громадської свідомості,—свого тісного зв'язку з народом і бажання жити з ним спільним життям, спільними інтересами, а насамперед—говорити з народом і про народ його рідною мовою. А через те, що український народ, що був носителем спиною в своїм розвитку української історії, культури й народности, про яку так багато тоді говорили, був кріпаком, то сею обставиною мали наперед позначитися зміст і характер української літератури: вона повинна була бути протонародньою, відбивати народне життя, обороняти його інтереси, і більше всього—його особу й її людську гідність. Поставлене самим життям завдання,—як хоча була молода, слабосила, хоч які були зовнішні й внутрішні перешкоди,—українська література виконувала з честю.

Свідомість поважності й значіння утворюваної нової літератури бачимо в ранніх представників її. В часи панування з одного боку народницького напрямку в українській літературі, початок якого зробив Котляревський, а з другого—гумористичного, а часом і просто неприхильного відношення до неї, українські письменники в особі Гребінки, Боровиковського, а потім Єремії Галки дають зразки поетичної творчості в цілком поважному характері. А проте треба зауважити, що з погляду сучасних істориків української літератури навіть в народницькому напрямкові її не можна бачити такої вади, яку вказували в йому раніше; навпаки, показна присутність в новім письменстві з перших таки кроків її існування елементів сатири й гумору, як предтеч і необхідних прикмет реалізму, допомогли їй ступити на шлях реалізму в той час, коли в сусідніх літературах, російській та польській, ще панував романтизм.

Щоб надати молодій літературі сили перед припливом нових літературних і громадських течій, треба було появи в ній генія, що зібрав би, з'єднав до купи і наслідки творчості багатьох своїх попередників, і натуральні словесні багатства народнього духа, освітлив би їх блиском свого таланту, підніс би українську літературу на належну височінь, закріпив би заняту нею позицію і показав би шляхи дальшого розвитку. І такого генія послала доля українській літературі в особі Шевченка. Доля якимсь чудом вивела великого поета з самих глибин темної, нещасної, поневоленої народньої маси.

Майже всі діячі попереднього періоду української літератури й відродження, тільки за небагатома винятками, належали хоч і не до великого, а все ж таки до панства. Бувши членами привілейованих верств суспільства, будучи на урядовій службі, яка робила їх залежними од уряду, і в стані „пошуканих ласкою“, письменники попереднього періоду, не вважаючи на свідомість тяжкого становища кріпаків і спочуття до нього, все ж таки були або учасниками тогочасної со-

ціальної кривди, або в кращих випадках, сторонніми глядачами, але не особами, що від тих кривд щось терплять. Через се демократизмові їхньому бракувало повної глибини, а протестові проти кріпацтва і всеї взагалі урядової системи—рішучості й смілости.

Шевченко ж вийшов з маси селян-кріпаків правобічної України, де тягар кріпацтва був більший, як на лівобічній Гетьманщині, в якій соціально-правове провалля між господарями й кріпаками виростало від національного та релігійного антагонізмів. Плебей з роду, дізнавши на собі всеї ваги кріпацтва, а вільний з професії,—Шевченко всею силою свого могутнього таланту повстав проти кріпацтва і зв'язаних з ним суспільних болячок, а разом з тим і проти всеї системи політичних і соціальних відносин.

Твори Шевченка, як зовнішній вираз зв'язку між внутрішнім життям інтелектуальним і моральним розвитком поета та його творчістю, дають нам багато вказівок, як Шевченко, сей ледве грамотний хлопець, з швидкістю властивою тільки геніям, охопив обставини часу, і сміливо пішов проти них, як опрацював і засвоїв той матеріал в формі наукових знань, сучасних, ідейних і літературних течій, з якими йому довелося познайомитись. Ознайомлення з політичними й громадськими поглядами Шевченка показує, яку величезну роботу думки за дуже невеликий час мав він зробити, щоб не тільки стати на рівні з ідеями сучасності, але й піднятися над ними на таку височінь, на якій він стояв, як провозвістник відродження українського народу.

Напрямок, що панував у мalarстві, якому з захопленням, і тілом і душею, віддався молодий Шевченко, романтизм в науці та літературі, сполучений з туманом суспільно-політичного світогляду в громадянстві і, нарешті, чисто психологічний момент—насолада власним щастям людини, що визволилася з неволі кріпацтва і раптом опинилася в компанії освічених людей і в академії,—взагалі вся сума чинників, що розбуджувала в душі Шевченка поетичну творчість, тягли його на шлях романтизму і затуляли на деякий час очі поетові на вузьку стежечку реалізму, що почав проявлятися в літературі. Характером романтизму позначена вся поезія Шевченка першого періоду його творчості од 1838 до 1843 р. Шевченко не визволився і далі, навіть потому, як з під його пера вийшов цілий ряд блискучих творів в напрямкові реалізму. Поет звертається за романтичними сюжетами або до народньої поезії, прибираючи їх в форму балад (Причинна, Тополя, Утоплена), або до української старовини, даючи зразки романтичної ідеалізації давньої минувшини („Іван Підкова“, „Тарасова Ніч“). Духом романтизму перейняті і такі поезії, як присвячення: „На вічну пам'ять Котляревському“, „До Основ'яненка“ та „Н. Маркевичу“. В оцінці значіння наіменованих письменників та їх заслуг перед отчиною Шевченко стоїть на романтичному ґрунті. Романтичний настрої поета особливо виявляється в „Перебенді“ та „До Основ'яненка“. Серед цієї, майже послідовно романтичної, поезії першого періоду творчості Шевченка самотньо стоїть поема „Катерина“, в якій поет з ліризмом високої вартості змалював сумну долю сільської дівчини, що покохала „москаля“, який потім поглинувся з неї. Одночасно Шевченко звертається і до історичного епосу. Вже в присвяті Котляревському звучать ноти романтичного захоплення минувиною рідної країни. По-

кривалом смутку прикрито перед очима поета кін, на якому так недавно ще подвизався Котляревський:

„Все осталося, все сумує,
Як руїни Трої...
... Там (на Україні)
Могила з вітром розмовляє...

Романтичне захоплення історичною минувшиною отчизни незабаром виявилось в самостійних спробах поетичної творчості на історичні теми („Іван Підкова“, „Тарасова ніч“, „Гайдамаки“, „Гамалія“), що мали на меті намалювати боротьбу України з її історичними ворогами—турками, татарами та поляками.

Захоплення минувшиною України прокинулося в душі поета завдяки знайомству його з працями по історії України, а також з літературою українською, російською та польською. З праць по історії України найбільший вплив на пробудження настрою у поета мала „Історія Руссовъ“. Поруч з біблією, ця історія була в Шевченка улюбленою книгою і лишила глибокий слід на поетичній творчості і політичних поглядах його. До речі тут буде сказати, що праця ця мала велику популярність серед українського громадянства і ходила по руках в багатьох списках. Яку популярність і який вплив на громадську думку мала „Історія Руссовъ“ можна бачити з того, що списки з неї доходили навіть до Галичини, звязки якої з Україною російською були в ті часи занадто далекі.

Крім праць по історії України на творчість Шевченка—і що до змісту і що до характеру її—мала помітний вплив і польська література.

Вплив польської літератури на українську взагалі і зокрема на Шевченка, особливо т. зв. польсько-української школи, що лишила помітний слід в польській літературі й суспільності, був безперечно, чималий. Час і події історичні не тільки не знищили цього сліду, а навпаки—поновили його. Значіння його виявилось в 60-х роках, а потім і за наших часів, коли серед польсько-української шляхти виділилися гурт людей, що заявили про свою кривість і тілом і духом з українським народом, а також про свідомість своїх обов'язків що до його і свій замір виконувати їх. Починаючи з 20-х років минулого віку в польській літературі під впливом загально-європейського розумового й літературного руху, а також під впливом своїх національно-політичних обставин, прокинулася критика літературних традицій і проповідь народності в літературі. Молоді польські поети під впливом німецької та англійської романтичної поезії, шукаючи сюжетів, звернулися до власної історії й народу. Осередком нового розумового і літературного напрямку були Вільна й Кременець, бо тут згуртувалася молодь польської культури з Литви й України. Із поетів польсько-литовської школи найдужчий вплив на українську літературу належить Міцкевичу; його обертання до народніх переказів та пісень, його палкий патріотизм і романтична ідеалізація минувшини Литви стояли в згоді з настроєм українських письменників, що так само були захоплені палкою любов'ю до України, до історичних переказів і дум народніх. Сим пояснюється вплив Міцкевича на Гулака-Артемівського,

Маркевича і особливо на Метлинського, а також і на Шевченка. Шевченко добре знав польську мову, любив поезію Міцкевича і навіть робив спроби перекладати її на українську мову.

Але крім Міцкевича на поетичну творчість Шевченка, як і його попередників, мала вплив література письменників польсько-української школи, твори яких були добре відомі Шевченкові.

Нова розумова і літературна течія в польській літературі відкрила очі польсько-українській інтелігенції на рідний край. Природа України, багата подіями історія її, величезне багатство народньої поезії зробилися для письменників польсько-української школи джерелом поетичного натхнення. Але крім захоплення романтичним літературним напрямком польсько-українське громадянство, поруч з російським, тільки в далеко більшій мірі, переживало період захоплення романтизмом політичним. Відкриття союму у Варшаві розбудило серед польсько-української шляхти надії на можливість політичної боротьби, а одночасне підготування російської інтелігенції до політичного перевороту вважалося до певної міри за гарантію добрих наслідків цієї боротьби. Відомо, що поет польсько-української школи Тимко Падура був знайомий з Рилевим і вважався за представника польської шляхти в „Южном Обществѣ“ декабристів. Муза польсько-українських поетів звучала особливо голосно, коли виспівувала польсько-українську минувшину, колишній блиск і славу військових подвигів українського шляхетства і козацтва, Дніпро, степи та могили.

Але українська старовина і сучасне життя набувало неоднакове освітлення в літературній школі польсько-українських поетів, бо в ній було кілька течій. Одна течія—козаколюбна, периянята духом політичного романтизму з революційною метою, вихвалянням козацько-шляхетської України та її героїв, намагалася воскресити в громадянстві завмерлий дух військових подвигів, щоб підняти прапор повстання ради повернення козацько-шляхетської Польщі з Русью-Україною. Друга течія, навпаки, даючи образи української минувшини, показувала невідому історичну правду і не боялася доторкатися до сумних сторінок історії польсько-українських відносин, хоч перша група письменників і ремствувала на неї за се. Нарешті, третя течія, ставлючись негативно до козакофільства, найбільшу увагу звертала на українську поезію, звичай та побут народу, маючи на меті завдання наукові та естетичні

Із зазначених нами напрямків козакофільство мало в певних колах польсько-українського громадянства найбільше прихильників з багатьох причин: насамперед, козакофільська література змістом своїм одповідала патріотичному настрою громадянства; далі, вона була підходяща до, взагалі невисокого культурного рівня ширшої маси польсько-української шляхти; потім—вона захоплювала своєю формою і, нарешті, популяризації її немало допомагали й самі поети-козакофіли своїм особистим життям: про Т. Падуру, наприклад, відомо, що він, вдаючи з себе „лірника“, пішки обійшов мало не всю Україну і побував навіть у чорноморських козаків на Кубані. Крім того, що стосується до правобережної України, то тут до половини XIX ст. література школи польсько-українських письменників була майже єдиним матеріалом для читання не тільки серед польського громадянства, але й українського, бо до зазначеного нами часу і, навіть пізнішого, тут не московська,

а польська мова була мовою інтелігенції, не виключаючи й духовенства. Треба гадати також, що успіхові козакофільської літератури, надто серед дрібної польсько-української шляхти, чимало допомагали і ті демократичні ідеї, які просочувалися в сій літературі. Правда, демократизм поезії козакофілів був не глибокий і стояв поруч з вихваллянням польсько-шляхетської України, але на сю річ мало-розвинені в громадських справах люди якось не зважали. Козакофільська поезія, прибрана у місцевий яскравий кольор, що так принаджував і захоплював читача, наvertsала його на де-які політичні та соціальні ідеї про вольности, брацтво людей і т. и. Сі ідеї повинні були справляти певне вражіння на людей з дрібної шляхти, котра сама терпіла на собі гніт приниження своєї людської гідности від великого панства, що ставилося до неї у високій мірі гордо-призирливо. Козакофільські поети, як золотий вік польсько-українських відносин, з почуття мширого сумування співали про ті часи, коли „Kozak z wieków nie znał rapa“, звуками своєї натхненної ліри вони мали на думці воскресити Січ і розбудити український народ, щоб одностайними, спільними силами повернути золотий вік політичної свободи; вони дуже гостро висловлювалися про езуїтів, ставлючи їх на одну дошку з „жидами“, проповідували потребу братання й єднання ради спільних інтересів, щоб на Україні не було „ani niemca, ani moskala“; иноді насміхалися над польською шляхтою за те, що і поляки і козаки „jednej matki dzieci“, гудили нелюдяне поведіння польських панів з „хлопами“ і пояснювали його, як загальне явище на ґрунті привілейованого становища класу панів і похваляли поведінне тих, хто намагався завязати „хлопа“ й шляхтича звязками непорушного брацтва“.

Та на сьому не край: щиро захоплюючись своїми романтичними думами про козацтво і вихвалюючи його, вони обурювалися на тих польських письменників, що зневажали українське козацтво, малюючи його, як якусь п'яну шинкарську ватагу, засмальцьовану, обмашену дьохтем й смолою. В такому малюванні козацтва вони бачили тоштанне історичної правди і завзято повставали проти його, посилаючись на те, що, „українська козачина мала в себе Вишневецьких, Ружинських, Корецьких та Сангушків“, які не були „людьми з шинків, а панських замків і навіть королевських палаців“.

Всі отсі думки повинні були лишати слід в свідомости польсько-українського громадянства.

Проте між лірикою польських письменників української школи і письменників українських є велика річева різниця,—в змісті й самій суті патріотизму: польські письменники, не вважаючи на те, що вони бачили, які далекі їхні звязки „корони“, і розуміли, що повної єдности інтересів з „короняжами“ в їх немає, проте все ж марили про воскресення історичної Польщі з Литвою, Білорусією та Русью-Україною.

Патріотизм українських письменників що до сього не тільки не був схожий з патріотизмом польських письменників, а стояв з ними у суперечці. Де-хто з визначніших представників української літератури до-шевченківського періоду стояли на ґрунті загально-російського патріотизму і офіційальної народности, як наприклад, Квітка, Максимович, Метлинський, ивні ж, як от, скажемо,—Куліш, Костомаров, Шевченко, — ставлючись негативно до обох сих патріотизмів, нато-

мість висунули патріотизм свій, український, на ґрунті ідей всеслов'янської федерації. Але в українсько-польському громадянстві сі ідеї під впливом реакції, що настала після повстання у 1831 р. не могли зустрінути спочуття. Польське громадянство хоч і добивалося політичної свободи, проте дуже було нестале в своїх політично-соціальних поглядах: в його думках помітно було дивну мішанину щиро-шляхетських змагань і традицій з демократичними ідеями часу; мішанину почуття глибокої любови до України, що те громадянство вигодувала і виплекала, і романтичного захоплення українською історією та народністю з неменше дивним нерозумінням тягару соціально-економічного і політичного становища сього самого народу. В сьому нерозумінню лежала одна з причин ворожого відношення польського громадянства до українського патріотизму. Ворожнеча ся незабаром виявилася, як тільки український патріотизм прокинувся на правому боці Дніпра, набувши тут більш соціальний відтінок під впливом Шевчекової музи. Аж згодом тільки, коли Шевченко повернувся з заслання, за часів дужчого підняття демократичних ідей перед визволенням кріпаків, серед українсько-польського громадянства знайшлися люде, що не тільки спромоглися стати на безсторонній ґрунті в оцінці українського руху, але діяльно пристали до його під перехрестним вогнем злости з боку шляхти і занадто підозрілого відношення до них російського уряду. Не вважаючи, одначе, на се, література польсько-українських письменників мала вплив на українську літературу взагалі і з-особна—на творчість Шевченка.

Сліди впливу українсько-польської поезії помітні на історичних поемах Шевченкових першого періоду його літературної творчости. В сей час поет стоїть цілком на ґрунті повної ідеалізації історичної минувшини і романтичного захоплення лицарськими подвигами козацтва. Підлігши, з одного боку, сильному впливові „Исторія Руссовъ“, перенятої духом козацько-гетьманської України з перевагою мотивів політичних, а другого—впливові поезії українсько-польських письменників, в якій соціальні мотиви ледве иноді звучали, Шевченко в своїй історично-романтичній ліриці дає картини козацько-гетьманського життя і боротьби козацтва з історичними ворогами України за віру і незалежність отчизни. Він виспівує про минуле не так тому, що бачить в йому певні громадсько-політичні ідеали, як тому що се минуле захоплює його блиском надзвичайної краси на зверх.

При такому настрою у поета і поглядах на минувшину, натурально, що народу, як соціальної маси, як чинника історії з його внутрішньою розмаїтістю життя й інтересів, в поезіях Шевченка майже немає. Уперше народ виступає у його на кону тільки в поемі „Гайдамаки“. Що ж до перших дум-поем, то в їх Шевченко поперед усього сумує з приводу славної минувшини України, що одійшла в історію без всякої надії на можливість її повернення.

Було колись—в Україні
Ревіли гармати,
Було колись—запорожці
Вміли панувати

(„Іван Підкова“).

Тепер же все се — „навіки пропало“, минулося без вороття.
 Не вернеться козаччина, Не покрийть Україну
 Не встануть Гетьмани, Червоні жупани.

(„До Основ'яненка“).

Од славної минувшини лишилися самі тільки могили.
 Минулося, осталися Та про волю нишком в полі
 Могили по полю... З вітрами говорять.

(„І. Підкова“).

За славним минулим України сумує вся природа.
 Нема Січі. Очерети На тім степу скрізь могили
 У Дніпра питають Стоять та сумують,
 Де то наші діти ділись? Питаються у буйного
 Чайка скиглим літаючи Де наші панують.
 Мов за дітьми плаче...

(„До Основ'яненка“).

Правда, поет вже і в цьому періоді своєї творчості бачить лиху долю України; він бачить, як вона після колишньої слави й блиску подвигів своїх лицарів-синів тепер

Обідрана сиротою
 По-над Дніпром плаче,

і що її лиха доля викликає не спочуття її сусідів, а клини. Пригноблене обличчя України, клини над нею її ворогів крають серце поетові і примушують його шукати втіхи у воскресенню подій і картин минулого:

А згадаймо. Може серце
 Хоч трохи спочине,
 („І. Підкова“).

та в глибокій вірі в безсмертність слави України:
 Смійся, лютий враже, Наша дума, наша пісня
 Та не дуже, бо все згине,— Не вмере, не загине...
 Слава не поляже...

(„До Основ'яненка“).

У виспівуванню історичної минувшини, в романтичній ліриці та в глибокій упевненості про безсмертність слави України, поет тільки й міг знаходити собі втіху, бо сучасне сумне становище України не викликало в душі поета видимого протеста ради певних ідеалів прийдешності. Сумуючи об тім, що все „минулося“ і що zostалися тільки могили, які розмовляють з вітрами про волю нишком в полі, поет лиш меланхолійно зауважує:

А внук косу несе в росу
 За ними (вітрами) співає („І. Підкова“).

В сей період своєї творчості поет видимо ніби кориться присудам історичної долі:

Україна на віки, Все замовкло. Нехай мовчить:
 На віки заснула... Така божа воля („Гайдамаки“).

Такими словами поет закінчує навіть поему „Гайдамаки“.

В „Гайдамаках“, що написані в дусі романтичної поезії на основі сучасної історичної літератури та усних переказів, поет, ставши на висшій вже щабель розумового розвитку, розправляє крила свого великого таланту і дає нам велику історичну картину по широко задуманому планові. Се вже не несміливі спроби молодого поета, а самостійна велика праця в сфері епічної творчості, в якій поет виявив не тільки великий поетичний талант, але і надзвичайну інтуїцію. При цілковитій майже відсутності історичних дослідів, які давали б правдиве освітлення часу і обставин останнього вибуху довгої боротьби українського народу за національну, релігійну і соціально-політичну волю, Шевченко, тільки завдяки надзвичайній поетичній інтуїції, став на цілком правдивий ґрунт в розумінню духа епохи і суті соціально-правних відносин на правобережній Україні і спромігся до такої правди, якої історики добилися тільки через десятки літ.

Але в той же самий час дух романтизму, яким були переняті історичні праці й література того часу, а з другого боку—власне захоплення поета блискучими подіями козацько-гетьманської України, при відсутності такого як слід розуміння сучасної дійсності і ідеалів прийдешності, роблять його проречистим співцем минувшини. Поета захоплювала слава військових подвигів, блиск лицарських походів і зовнішня, декоративна обстановка військових походів і військового життя:

Базари, де військо, як море червоне
 Перед бунчуками, бувало, шумить,
 А ясновельможний на воронім коні
 Блисне булавою—море закипить...
 Закипить—і розлилося
 Степами, ярами...
 Лихо мріє перед ними...
 („Гайдамаки“).

Поет завжди, без перестанку, до галюцинації, живе в сьому казковому оточенню привабливих і без краю дорогих для нього образів, які вже одійшли в минуле і які він так ревно оплакує:

І я плачу. А тим часом Як Січ будували,
 Пишними рядами Як козак на байдаках
 Виступають отамани, Пороги минали;
 Сотники з панами Як гуляли по Синьому,
 І гетьмани,—всі в золоті Грілися в Скутарі,
 У мою хату Та як люльки закуривши
 Прийшли, сіли коло мене В Польщі, на пожарі,
 І про Україну В Україну верталися,
 Розмовляють, розказують, Як бенькетували.
 („Гайдамаки“).

Але поет з таким розумом і темпераментом, які були у Шевченка, не міг назавжди зоставатися в обстанові й сфері образів і подій минувшини, співати тільки про саму минувшину та вихвалити її.

Знайомство з історією рідного краю, власна доля поетова, товаришування його з інтелігентними людьми, знайомство з сучасними ідейними течіями в суспільстві, при світлі яких Шевченко мав змогу

бачити й рівняти славне минуле України з безпросвітньою тьмою і незносним тягарем сучасного, — все отсе рано чи пізно повинно було поставити перед поетом питання про рацію історичного процесу і про звязок сучасного з минулим. Признаки появи сього питання в формі зародку ми помічаємо в романтичній поезії Шевченковій першого періоду; в ній поет стоїть вже де в чому на ґрунті сучасності: так, він вже і тоді уявляє собі рідний народ і в славному минулому і в сумній сучасності, як етнічну одиницю і себе самого, як представника і співця свого народу, що має своє певне обличчя і місце в сучасності і минувшині в крузі сусідів, як чужих по крові й релігії — турків, татар і жидів, — так само і споріднених — ляхів і москалів. Перегортаючи сміливо рукою криваві сторінки історії польско-українських відносин, розкриваючи перед очима читача страшні картини запеклої боротьби, пожеж, несвіцької злости й помсти і, видимо, захоплюючись постатями своїх героїв і їх високим патріотизмом, що примушував їх навіть власних дітей приносити в жертву отчизні, — Шевченко в той же самий час щиро й глибоко сумує з приводу сих полтих братньою кров'ю сторінок історії. Покрівцем сього глибокого смутку прикрита поема „Гайдамаки“, — одна з найкривавіших поем Шевченка. Ноти скорботи, властиві гуманному інтелігентові наших часів, з більшою чи меншою силою звучать на протязі всього оповідання.

Бодай не дивитись, бодай не казати,
 Бо за людей сором, бо серце болить:
 Гляньте, подивіться: то конфедерати,
 Люде, що зібрались волю боронить, —
 зауважує поет з приводу диких, нелюдяних вчинків конфедератів.

В иншому місці поеми, давши кілька малюнків кривавої різні і знаючи, що під час оповідання доведеться дати таких малюнків ще не менше, поет шукає одпочинку в ліричних увагах:

Отаке то було лихо
 По всій Україні
 Гірше пекла... А за віщо?
 За що люде гинуть?

Того ж батька, такі ж діти,
 Жити б та брататься.
 Ні, не вміли, не хотіли,
 Треба роз'єднатися.

Тут і далі, окрім туги ідеаліста-романтика з приводу людської крові, що колись текла річками, вже чутко відгомін ідей словянофільства:

Болить серце, як згадаеш:
 Старих словян діти
 Впились кровю... А хто винен?
 Ксьондзи, езуїти...

В „Передмові“ до „Гайдамаків“ Шевченко виявляє себе за справжнього словянофіла і висловлюється в дусі панславізму: „Слава Богу, що минуло“, каже поет з приводу гайдамаччини, — а надто як згадаеш, що ми — одної матері діти, що всі ми словяне“. В кінці передмови Шевченко підкреслює, що звернувся до кривавих сторінок історії не ради жадоби крові й жорстокої помсти, а ради братньої любові до історичного ворога і бажання улаштувати з ним відносини на новій, сучасній основі, яка відповідає духові та ідеям часу: „Серце болить, а розказувать треба: нехай бачуть сини і унуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами, нехай житом-пшени-

цею, як золотом покрита, нерозмежована останеться на віки од моря і до моря словянська земля“.

В сьому кінцевому акорді політичного романтизму українського поета чутно відповідь на політичні маріння поляків про повернення і відновлення історичної Польщі „од моря до моря“. Від відповіді Шевченка тхне не духом політичного романтизму, бо в поета, видимо, ще не було доброго знання минувшини ні такого ж розуміння сучасності, за допомогою яких він мав би змогу встановити звязок між першим й другим, бракувало йому твердого ґрунту для синтезу фактів і явищ життя... Проте ми вже і тепер знаходимо в поезії Шевченка елементи розуміння поетом сучасності і звязку її з минулим, того розуміння, що незабаром вивело поета на стежку непримиренної, завзятої боротьби з сучасністю.

Посіяли гайдамаки
 В Україні жито,
 Та не вони його жали.

Що мусим робити?!
 Нема правди, не виросла,
 Кривда повиває...

Поет бачить марність боротьби предків за свою волю; він бачить, що немає „правди“, а натомість в сучасних соціально-політичних відносинах цілком панує „кривда“. Мало того, йому гірко стає, коли він бачить не тільки повну байдужість унуків до боротьби їх предків, а й цілковитий брак свідомости що до свого становища і повну втрату історичної традиції і навіть спогадів про народніх героїв отчизни:

А унуки? Ім байдуже:
 Жито панам сіють.
 Багато їх, а хто скаже,
 Де Гонти могила.

Залізник де, душа щира,
 Де одпочиває?
 Тяжко, важко. Кат панує,
 А їх не згадають.

(„Гайдамаки“).

Поетове серце болить од того, коли він бачить, як наміряються позбавити безталанний його народ єдиної втіхи — його рідної мови, називаючи її „мертвою“; коли він чує, як обзивають дурнями і його самого і тих, хто наслідують розмовляти про „мертвий язик“, і глузування над ним не в тому, ніби мова українська справді мертва — бо неможна ж, справді, називати, не розминаючись з розумом, мертвою мову живого великого народу, а в тому, що мова ся мужицька, і що письменники малюють сією мовою побут мужицького народу.

А то дурень розкаже
 Мертвими словами,
 Та якогось то Ярему
 Веде перед нами
 У постолах... дурень, дурень!

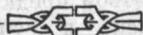
На пораду облишити марні заходи писати на мужицькій мові, поет дає гостру і рішучу відповідь:

Правда мудра!
 Спасибі за раду.
 Теплий кожух,
 Тільки шкода, —
 Не на мене шитий.

Вибачайте, кричіть собі,
 Я слухать не буду...
 Буде з мене, поки живу,
 І мертвого слова,
 Щоб виливать журбу-сльози.

„Москалі зовуть мене „ентузіастом“, сиріч—дурнем,—писав якось поет,—але се його ані трохи не дошкуляло: „Нехай буду мужицький поет,—аби поет“,—втішав себе Шевченко.

Проте, не вважаючи на зазначені нами ознаки розуміння поетом сучасности, він все ж не стоїть ще твердо на ґрунті протесту проти неї, і як ми попередю згадували, ніби ладен схилити перед нею чоло. Але ся покірність, як покаже творчість Шевченкова, була дуже недовга. Таки в сьому періоді своєї поетичної діяльности геніяльний поет робить велетенський ступінь вперед і твердою ногою стає на ґрунт рішучого і завзятого протесту проти сучасного йому соціального і політичного ладу і піднімає прапор боротьби за визволення особи й громади.

МАРІЯ ГРІНЧЕНКО.

На дружні могили.

Пам'яті Надії Кибальчич-Козловської та Любини Шеретюк.

(Спомини).

За один тиждень двох робітниць не стало серед нас: 6-го вересня 1914 р. в містечку Трипільлі, на Київщині, одібрала собі життя Надія Кибальчич-Козловська, 13-го вересня у Києві з тифу померла Любина Шеретюк. Перша прожила серед людей 36 років, друга—тридцять.

Не пишу докладні життєписи та огляди письменницької та громадської праці обох робітниць наших, бо не маю на те змоги. Це тільки згадки мої про любих і дорогих мені людей.

Надія Кибальчич народилася 27 квітня року 1877 на Волині. Там у її батька був маєток і був він якимсь урядовцем. Та як було їй років 6 чи 7, то мати переїхала з нею на Полтавщину в хутір Заріг до свого батька, відомого українського етнографа Номиса. А баба Надіїна була Надія Білозерська, сестра Олександри Кулішевої, або инакше—Ганни Барвінок. Сем'я Білозерських дала кількох письменників і то не в одному поколінні. Мати Надії Кибальчич теж писала оповідання, підписуючися «Наталка-Полтавка». Мала Надія і собі почала писати. Писала вірші, оповідання, драми. Часу на те спершу мала досить, бо виховувано її по панському, з покоївками, вчитися нікуди її не віддавано, вчилася дома.

Дитинство її невеселе було і самотне, не було в неї подруг її віку. А як навчилася вона писати, та почала складати і всякі свої писання, то утворила вона собі свій окремий гарний світ і ховалася в йому від того негарного, що бачила навкруги, від того важкого, що і їй доводилось терпіти. Оті писання та розмови з бабусею закрашали дівчині сумне життя. Так вона й росла.

А потім одмінилися на гірше матеріальні обставини. Довелось жити з бабусею та з матіррю вже без покоївок у селянській хаті, довелось самій чимало працювати. Та вона не була лінива і працею не гордувала, то й робила все, що було треба. Писати не кидала і писала переважно вірші. А життя минало, сумне, не осяяне сонцем життя. Відгук його лишився в оцій поезії:

Слухать здалеку, як інші співають,—
Змоги ж не мати співати самій,
Чути ті співи, що все покривають,
Стримувать голос і бути німій,
Бачить здалеку і сонечко ясне,

Пишні квіти, зелені листи,
 Бачить здалеку все добре, прекрасне,—
 Змоги ж не мати туди підійти,
 Змоги ж не мати туди приступити,
 Цвіт пригорнути хоч раз до лиця,
 Пахощі цвіту хоч хвилинку зпити,—
 Все, все здалеку, ввесь вік, до кінця,—
 Доленько!..

Це був правдивий образ життя молодій дівчини. Тяжко було так жити... Розважала поезія.

Зважилась нарешті послати свої писання до друку—не пощастило.

«Коли мені самій, — писала вона, — надумалося послати свої поезії між люде і коли я це зробила, то наче в безодню їх кинула—редакція не озвалася. Я сама чула, що моїм віршам чогось бракує та ще й дуже важного, а порадитись ні з ким було. Тоді порішила звернутися за порадою до кого небудь з письменників і звичайно що вибрала Б. Грінченка, бо раз мені подобалося те, що він писав, то він, значить він, може мені сказати те, чого мені треба. Достала адресу і послала кілька поезій, прохаючи порадити, що мені з ними робити. Відповідь прийшла незабаром: поезіям бракувало метру. На двох сторінках листа Борис Дмитрович докладно розказав, що мені треба знати і додав, що я видно люблю і розумію природу... Через рік мої поезії узяв О. Маковей до «Літературно-Наукового Вістника».

Це було року 1898-го. З того часу почали друкуватися вірші та оповідання Надії Кибальчич.

Познайомилися ми з Надією Кибальчич на Шевченківському концерті року 1903. Була вона тоді молода, гарна з себе, дівчина: цікавилась дуже літературними справами і як приходила до нас, то багато говорилося про літературу. В справах літературних і листувалася вона з Борисом Грінченком.

Здається, це сталося 1902 року: ніби ясний промінь соняшний осяяв сумне, безрадісне життя дівчини, як познайомилась вона з лікарем Миколою Козловським, поляком, що прегарно говорив по українському. Розумний, щирогуманний, чесний він був. Дівчина покохала його великим коханням. Та кохання давало їй і щастя велике й горе тяжке, бо Козловський, ще студентом будши, заслаб на сухоти. Дівчина те знала, але вона любила ту слабу людину, любила великою любов'ю і не побоялась хвороби. Жити разом і вмерти разом наважилась вона і року 1905 влітку одружилася з Козловським і стала жити на Мелехах у Полтавщині: там він лікарював.

З того часу дуже одмінилось її життя: стала вона жити по своїй уподобі, вона піклувалася, щоб полішити здоров'я своїй дружині: дбала, щоб він мав гарну їжу, теплий захистний куточок, де б міг одпочити після тяжкої праці земського лікаря, допомагала йому і в лікарні: та в той же час не кидала й праці літературної, бо і саму тягло до неї, і чоловікові її писання подобались. Та гарне життя недовго тяглося. В кінці 1905 чи з початку 1906-го р. обох Козловських арештовано і опинились вони в Прилуцькій, чи в Хорольській тюрмі...

Тяжкий то був час молодій жінці. Тюремне життя без потрібної за-для хворого доброї їжі, без потрібного йому свіжого повітря дуже

позначалося на її хворому чоловікові. До цього ще не знали, чого їм сподіватися: чи довго в тюрмі держатимуть, чи буде суд; були чутки, що вишлють у Сибір. Так тяглося кілька часу і нарешті прийшов кінець стражданьям: обох Козловських випущено з тюрми. Та він так занепав на здоров'я що вже не здатний був лікарювати в земстві, здавалося, що вже смерть вітає над ним. Але енергійна жінка його наважилась вирвати його у смерті. В неї були гроші—п'ять тисяч карбованців спадщини від діда та від батька. Вона зважилась на ті гроші повезти чоловіка за кордон. Правда, ще справа їх не зовсім скінчилася, але дождати довго не можна було: гарячка палила Козловського, і жінка його напружувала всі свої сили, щоб добути дозвіл виїхати за кордон. І таки добула.

Виїхали Козловські спершу на австрійську Рив'єру і жили в Ловрані. Та лікарі казали, що треба переїхати на італійську Рив'єру. Їхати ж туди, не знаючи італійської мови, не можна було, бо Козловський думав, подумчавши, заробляти гроші лікарюванням. То вони почали вчитися італійської мови. Наймали собі вони тільки світличку, а робила все, що треба, Козловська сама: і їсти варила, і білизну прала, і шила. Грошей же було небагато і треба було, щоб їх якомога надовше стало і щоб хворий мав гарну їжу і все йому потрібне. «Ні одна копійка не пішла в мене марно: ні одного шматочка хліба не викинула я ніколи, ні одної ложки молока не вилила геть»,—казала мені вже тепер Надія Костянтинівна, як ми згадували минуле.

Більш як рік прожили Козловські в Ловрані, а потім переїхали в Італію, спершу в Сан-Ремо, а потім в Оспедалетті. Року 1909-го в осени і нас, Бориса Грінченка та мене, доля превела туди ж таки. Там ми вперше побачили дружину Надії Кибальчич-Козловської, Миколу Ісидоровича Козловського. Він був дивно-хороша людина. Широко освічений, розумний, гуманний, він якось одразу став нам близькою людиною. До того ж іще він добре знав українську літературу і гарно говорив по українському. Ми що-дня бачились спершу в їхній або в нашій квартирі, або на Корсо. А згодом уже Микола Ісидорович що-дня приходив до слабого Бориса Дмитровича, як уже він не міг виходити. Жили Козловські в Оспедалетті переважно з готових грошей, бо заробітку лікарського він мав дуже небагато. По натурі своїй він не міг бути курортним лікарем, не міг усякими способами здобувати собі «практику»,—гідував він тим. До того ще й інтригували проти його, просто таки не допускали до його хворих. В Італії тоді лікарям, які не мали диплому з італійських університетів, не дозволено було лічити італійців. Здається, навіть вони могли лічити тільки людей з тієї держави, в якій здобули лікарську науку, то й силкувався кожен російський лікар здобувати собі практику серед слабих з Росії, а їх не так уже багато було. Козловський до «здобування практики» не здатний був, то й мав дуже малі заробітки. Пригнічувало це Козловських, та що мали робити—не сила було боротися з людьми, які кусали з-нишка. Правда, безплатну «практику» він таки мав і навіть їздив у Сен-Ремо до такої, слабої, що не мала чим платити лікареві.

Маючи багато вільного часу, Козловський взявся складати словарь російсько-італійський чи навпаки, не пам'ятаю тепер, і склав великий. Та видавця трудно було шукати в Росії, живучи в Італії, і він радий

був, що зміг продати у Росії свій словарь яко материял до словаря за 150 карб. Почав був він ще якусь роботу лінгвістичну, та вже не знаю, що з нею сталося. Філологією та історією літератури він цікавився не менше, ніж медициною і казав, що запевне вчитель з його був би кращій, ніж лікарь.

Я просто дивувалася, як могла Надія Костянтиновна робити таку силу роботи. Все, що треба було робити в господі з кількох світлиць, вона робила сама, не покидаючи й праці літературної. Опріче того вона багатьом людям ставала в пригоді. Про себе можу сказати, що коли б не Козловські, то навіть не уявляю собі, що було б з нами в Оспедалетті. А на душі в неї тоді ох як тяжко було! Їй говорили, що тільки в Італії він може жити, що в Росії він не виживе; але надія на те, щоб жити довго в Італії, була дуже мала, бо зароблялося дуже мало. І от вона, годуючи його добре, силкувалася сама менче їсти; пробувала робити кефір, та його дуже мало розходилося — дві три пляшки в день; давала уроки французької мови; заробляла літературою, але все це давало дуже мало. Хотіли вони се з одним лікарем з Росії завести санаторію, але грошей не вистачало... Пришов лист з Росії, кликали на посаду земського лікаря в Полтавщину. Хотілося їхати, надто тим, що сільський сход прохав, щоб настановлено було лікарем до їх неодмінно Козловського, якого селяне вже добре знали. І нудьга за рідним краєм велика брала. Надія Костянтиновна писала:

Під вікнами мають рясним цвітом віти,
За ними ген видно широкее море;
Вечірнее сонце огнем запалило.
Легенькі хмаринки—й огневі відтінки
Поклало на хвилі. І жевріє море,
Рожево-червоне, спокійне, лагідне.
Далеко, далеко на обрії чистім
Вітрила, мов чайки крилечка, біліють...
В кімнаті в куточку маленький малюнок:
На нім мала хатка; солом'яна стріха
Легку і прозору тінь кида на стіни,
Садок біля хати, левада і стежка...
Самі що—хвилини одводяться очі
Од вікон і хочуть жадібно дивиться
На тую убогу мальовану хатку,
На спогад далекого рідного краю...

Та не можна було їхати до тих рідних хаток, що одну з їх змалював Козловський і висіла вона в їх у хаті «на спогад далекого краю». Дивились на хатку та розмовляли з вітром, що віяв з рідного краю:

Повій, вітре легесенький,
З півночі, з гори,
Та так тихо—тихесенько
Мені говори:
Що робиться, що діється
В моїй стороні.
Співай тихо—тихесенько
Свої ти пісні.

В виноградах густолистих
Ти не спочивай,
Та барвистим олеандром
Пісень не співай;
Та пахошів з померанців
Собі не бери,—
Повій, вітре легесенький,
З півночі, з гори.
«Я не вію тихесенько,
А вию, гуду,
Бо з холодної півночі
Суди я їду.
І пахошів, що дурманять,
Тут не пий мені,—
Я напився вже морозу
В моїй стороні.
Не співають же олеандром
Про зіму пісні,
Ні про горе, про в'язниці
Смутні, тісні.
І тим буйним виноградам
Я не принесу
Із холодної півночі
Криваву росу.
Не трояндам моя пісня
Співана в журбі,—
Все, що маю з мого краю,
Принесу—тобі».

Читали «Раду» та львівські деякі газети.

Часом приходив з рідного краю лист, а найбільш листувалася Надія Костянтиновна з Лесею Українкою; часом приїздили земляки на якийсь час по здоров'я та їхали знов до дому. А Козловські знов zostавалися самотні. Правда, були в їх знайомі італійці і з ними було добре, але про «своє» з ними не поговорити. Траплялося на довший чи на короччий час знайомитися з російськими людьми, яких так багато вешталось тоді в західній Європі; та то знайомости були випадкові і часто лишали по собі тяжкі вражіння.

Сам Козловський схилився до того, щоб їхати додому, але вона не хотіла. Вона знала, що він уже звик до климату італійського і тільки в йому ще може жити, і вона ще не хотіла вертатися, ще силкувалася боротися з несприятливими обставинами і сподівалася, що таки якось пощастить заробляти на життя в Італії...

Смерть Бориса Дмитровича тяжко вразила обох Козловських. Вони журилися по йому дуже, а до того ще їй перед очима ставала картина її майбутнього, неминучого, — вона це знала—горя. Смүток одбився на здоровлі; в його пішла кров, а вона відразу втратила силу. В червні 1910 р. вона писала мені: «Я була так ослабіла, що взяла на два тижні вашу донну, щоб вона приходила що-дня на три години. З цього бачите, як мені погано, що я собі дозволила таку розкіш,

якої не дозволяла ось вже чотири роки. Але думаю, що в кінці цього тижня зможу якось сама вправитись».

Подужавши трохи, Надія Костянтиновна, знову взялась до невпинної праці. Тоді вона здобула собі переклади з французької, з італійської і з московської мови. Переклади ті замовлено було їй від „Селянської Каси“, що була на Буковині і плачено, здається, по десять корон за друкований аркуш. Знаю, що переклала вона Саламбо Флора, а що ще—не пам'ятаю, та й не про все знала, мабуть. Одного разу вона писала мені: „Перекладала я дурницю, та мені перебірати не можна, аби заробити“. Знаю й те, що за ті переклади не всі гроші їй заплачено. А вона сиділа над ними часто вночі, маючі, слабі очи. Писала вона й своє і містила оповідання в „Раді“, в „Ділі“, в „Рідному Краю“, в „Молодій Україні“. Доводилося й такого зазнавати: „Од Ш... а (або від кого другого, не знаю, бо без підпису) я одержала листа ще зімою, і він тоді, писав що нічого мого не беруть, бо не беруть кустарних виробів“.

А тут нове лихо над головою нависло: новий закон про те, що без італійського диплому зовсім не можна лікарувати в Італії. Правда, це ще був тільки проект закону, але майже певно було, що він стане законом—що тоді робити!.. „Не знаємо, що й робити, — писала мені Надія Костянтиновна. Вертатися (в Росію) для здоров'я небезпечно та й пізно вже (була вже осінь)“.

В жовтні (X) вона писала, що чоловік її застудився і має плеврит: „Як це мене мучить. Ви розумієте. Але горе-горем, а справи справами, навіть більше мушу тепер про їх дбати“... (про заробітки, звісно)... Увесь час чим небудь клопочу собі голову, щоб не думати. Зуби боліли й була сьому рада, бо не давало думати“.

В листі від 17 січня 1911 року читаю: „Чоловікові знову було погіршало, а тепер знов у боці болить. Та не так його хвороба мучить, як журба. А все наче до того йде, щоб йому ту журбу побільшити та роз'ятрити. Я просто не знаю, як все у нас далі буде. Тепер сціпила зуби і живу наче й справді жива, тоді, як душа умірає. Переклади скінчила, а других мені ще не прислали, можливо, що їх уже й не буде. Після листа Ольги Петровни знов узялася писати своє. І пишу тепер багато. Взагалі цей рік пишу стільки, немов би це був останній рік мого життя. Можливо“... „Написала вам такого сумного листа, як те, що думаю завжди. Ну, Вам це настрою не зопсує, бо, звичайно, він і сам по собі не краший від мого“.

Здається, тільки мені й могла писати вона про своє горе. Листи до мене бовбів би клапаном, через який вона збувалася трохи суму. Але я мусила відписувати так, щоб Микола Ісидорович не догадувався про її переживання, що такі вони тяжкі і що вона бачить, в якому стані його здоров'я.

Нарешті „вийшов закон, якого ми боялися. Завдяки йому 16 лікарів усякої національності (в Сан-Ремо та в Оспедалетті) втрачають право практикувати“.

Через цей закон довелось Козловському добувати диплому з італійського університету. Трохи готувався він до цього в Оспедалетті, а потім переїхав у Флоренцію. „Готування не пропало даром і от він сьогодні відержав екзамен“,—писала мені Надія Костянтиновна в

листі з дня 3 липня н. с. 1911 р.—„Професорі його дуже хвалили, а про дисертацію сказали, що це добра й важна праця. Не знаю, чи буде з цього яка користь, але це дуже добре для його настрою, а значить і для його здоров'я. Можливо і навіть напевне ми оселимся в Нерві“.

Про час пробування свого в Флоренції Надія Костянтиновна залюбки згадувала, казала, що їм там добре було серед усіх тих пам'ятників минулого, яких так багато збереглося в Флоренції. Там, побувавши в келії Савонаролли, написала вона своє улюблене оповідання „Флорентійські ночі“.

У Нерві не добре жилося Козловським; ось кілька уривків з листів її до мене відтіля: „Тут нам, я думаю, буде тяжче, ніж у Оспедалетті, бо там такі бували люди і в Сан-Ремо було їх трохи, а тут хіба хто з Росії навернеться. Місцевої (інтелігенції) чимало і маємо вже знайомих, але всі вони в пекельній сварці між собою і важко з ними... Тепер тут буде виходити часопис на рос. мові, якої мета знайомити росіян з медициною, умілістю і літературою. В цій часописі, в медичному відділі, бере участь і Микола Ісидорович. Він помістив там свою tesi, що була ухвалена флорентійським факультетом. Що вийде з цієї часописі—невідомо. Бажаю її поставити добре, а чи вийде так, то вже трудно сказати, бо ще тільки перший № друкується, а вже учасники так посварилися, що деякі вийшли і мають думку зашнурвати новий журнал. Що тут робиться поміж росіянами, то не можна й розказати; не можна й розказати, яку колотнечу наводять лікарі російські через конкуренцію. А всі і без практики люде достаткувати... Лікарі тут забрали в свої руки ще краще, ніж у Сан-Ремо і організували просто бездоганно агітацію за себе і проти інших. Знаєте, коли б не одбирало це від нас і від інших шматка... хліба і не нерувало без краю, то було б цікаво дивитися на цю шалену боротьбу... за великі заробітки. Миколу Ісидоровича вони об'явили хворим, до якого не можна звертатись... Тепер Микола Іс. їздити у санаторію до одного російського лікаря, який власне, і порадив оселитися тут, обіцяючи дати роботу; її він не дав і досі обіцяє. Чоловік йому допомагає майже дурно, бо там можна навчитись де чому і це може припадуть для Росії“.

Бо вже тоді побачили Козловські, що не минеться їхати в Росію і дожидали тільки весни. А тим часом Надія Костянтиновна варила їсти, шила, прала, прибирала в хатах, писала, давала уроки французької мови. І все це в переміжку з приступами невралгії половини обличчя і тяжкими думками про те, що її чоловік, приїхавши в Росію, неминуче швидко помре. Та ще було в неї горе: довідалася про хворобу улюбленої бабусі: „Ніхто так не вмів розважити й заспокоїти, як бабуса: вона тільки гляне на тебе своїми очима чудовими, то зараз на душі полегшає“,—казала колись Надія Костянтиновна. І тільки жалко їй було бабусі,—після чоловіка—найріднішої душі.

„Сюди думав приїхати Богдан Ярошевський, але, здається, не приїде. Хто він такий?.. Шкода, що не приїде, бо хотілось би мати хоч одну душу з нетутешнього кодла“.

„А ніхто з українців не збирається в цю сторону?“—питала Надія Костянтиновна. Але ніхто з українців тієї зими не поїхав у Нерві, так що даремно Козловські виглядали земляка.

В останньому листі з Нерві Надія Костянтинівна писала: „Не пишу вам все того, що дуже погано живеться і не хочеться на своє лихо жалітися, тим паче, що воно у нас і не одно. На весні думаємо вернутися і чоловік шукатиме посади. Не знаю, що з того буде, бо Нерві одібрала і решту здоров'я—серце ослабло. Тут було стільки неприємностей, стільки хвилювання і таке безробіття, як ніде. Зрештою думаю: кліматом, а може буде й краще, як виліземо з цього смердючого багна.

І справді в квітні, чи в травні, Козловські вирушили з Італії додому.

Невимовно тяжко було Козловській, як почала вона складати речі в дорогу. Не раз думалося, що краще б пожити в Італії ще кілька місяців, побувати в Римі, бо обом цього дуже хотілося, а тоді, витративши останню міру, зробити так, як зробили в її оповіданні «Життя» чоловік та жінка, що не маючи заробітку пішли вдвох до річки, взяли за руки і ввійшли в воду, і вода їх покрила...

Сумна була подорож Козловським, як верталися вони додому... А переїхавши російський кордон, хоч і як спілювала зуби Козловська, та не допомоглося, і сльози ринули з очей. Не з радості вони полилися, що от після 6 років життя по чужих краях, довелося додому вернутися, а з горя пекучого, бо то оплакувала вона свою дружину і сама прощалася з життям...

Приїхавши з Італії, Козловські оселились у Лубенщині і почали шукати заробітку: він—лікарської посади, а вона—переважно літературного заробітку, або й іншого якого, щоб мати якусь копійку на той час, як він не матиме посади, чи не матиме вже сили працювати. А тим часом довгий переїзд та хвилювання далися в-знаки Козловському: пішла кров, збільшилась гарячка. І знову жінка не дала йому вмерти, знов йому стало краще. А тут і з заробітком пощастило: його настановлено земським лікарем—інспектором у Трипільї на Київщині: піклуватися про тих підкинутих дітей, що земство роздає по селах. В початку вересня оселилися Козловські в Трипільї. Плату він одержував добру, і тепер Козловська мала змогу навіть наймичку собі до помічі наняти. Та й не можна вже було без неї обійтися, бо мусила допомогати чоловікові в його службовій праці. Він же був не тільки лікарем, але й адміністратором і доводилось багато писати, то це писання і взяла на себе Надія Костянтинівна. Але ж не саме писання, бо й говорити з людьми здебільшого доводилось їй, бо Козловський сам мало міг говорити, втомлявся і голосу бракувало. А тут і осінь російська дала йому себе почувти. В листі з 29-го жовтня 1912 року Надія Костянтинівна писала мені: «Давно ми одержали від вас книжечки, та й досі я не подякувала. Та ви ж певне знаєте від Берти, як тяжко був хворий Микола Ісидорович, то й розумієте, чого я мовчала. Він був хворий, але ще ніколи так страшно як цього разу і ніколи він не тратив надії. Власне те, що йому стало легше, для нас несподіванка. Правда, до одужання ще далеко. Температура стала нижча, але не вгаває і доходить вечорами до 38. Звичайно, як би він міг тепер нічого не робити, то може б швидче одужав, але він боїться втратити посаду (і справді, що б тоді ми робили) і робить. З дому же не виходить і хворих приймає дома. Поки що, ту всю роботу може

виконувати, а от як буде в январі, коли в протязі трьох місяців треба буде через день робити об'їзди—того вже не знаю.

Звичайно, така робота йому не по силі. Але що ж робити. Я шукала скрізь перекладів, сподіваючись виробити ними стільки, щоб хоч як небудь прожити. Майже нічого не здобула, а що здобула, за те не платиться“.

З Трипільї від Козловської небагато листів я мала і всі вони вже безнадійні. В листі з дня 23—ХІ читаю: „Микола Ісидорович знов був хворий, знов була кров та висока температура. Ви собі не можете уявити, який він тепер став. А що то буде в январі... Треба буде або в одставку подавати, або їздити. Їздити треба через день. Виїздити ранком і вертатися пізно увечері. Я намагаюся про це не думати, а то боюся просто збожеволіти. А час біжить, біжить аж голова вернеться.

Роботи тепер у мене чимало і я нею задурю собі голову: секретарюю, перекладаю, навіть спитаюся писати, але що-небудь коротеньке...“

Не згадаю вже тепер, як з тими поїздками було: здається, сам Козловський небагато їздив, а хтось робив це за його.

З листа од V. 1. 913:

„...Бачу, що ви не знаєте, до чого у нас ідеться. Навіть думаєте, що можу в Києві бувати. Як приїхали сюди, так я туди ні разу не їздила, хоч по літературних справах мені дуже б треба було. Але що для мене ті літературні справи тепер... Аби тільки якось поки що голови чимсь собі морочити та не збожеволіти або що.

Миколі Ісидоровичу зовсім погано. Він сам уже надії не має. Проте мусить через силу служити, і дивитися на це—така мука, що іноді аж холонеш. Але що робити. Коли б не служив, чим би ми тепер оце жили... Кілька разів я вже радила покинути службу, але потім думаю, а що як життя переживе те, що за цей час набралось... Ні, вже краще, поки можна, служити. Так, принаймні, все, що тут можна мати за гроші: чи поживне що, чи ліки, те він має. А без служби що буде...

Я знала, що так буде, коли збиралися до Росії. Він міг уже жити тільки в тому кліматі. Я вже казала, що жалкую, що ми не в Америці, де люблять все ексцентричне і де я, об'явивши, що даю собі виколоти око, або одрубати ногу, чи руку, могла б дістати потрібну суму та повезти М. І. назад. Але правда й те, що в такому стані здоров'я, як його, нікуди не можна везти, навіть до Києва, бо він же не може ходити. Ледві-ледві переходить кілька разів у день з однієї хати в другу.

Ми тепер намагаємся не думати далі трьох днів, або тижня, але це не дуже то легко—жити без майбутнього. Іноді Миколі Ісидоровичу стає так погано, що і три дні здаються довгим часом и вже радий, коли певний хоч за один день.

Та ще коли б знали, як він мучиться, і фізично, і морально. Іноді каже, що хоч би швидче кінець, так обридло і так трудно змагатися за життя.

Так нам живеться тепер.

Я пілий день щось намагаюся робити і не спинятися, аби дурманити себе. Роботи досить. По службі стільки писанини та клопоту, що інші дні малі. Потім господарство, треба ходити за Мик. Ісид., а яке вільна хвилина, то й пишу, перекладаю. Мик. Ісид. радить видати свої речі (писання Козловської), але певне, на це не буде вже часу. Хоч, може й почну клопотатися, сподіваючись дива.

Може літо допоможе йому. Ми наняли дачу і, як буде погода, переїдемо. Побачимо. У мене в початку феєрала вмерла бабуся (сестра Кулішевої), котру я дуже любила. Я завсігди мріяла взяти її до себе, коли можна... Коли М. І. стає трохи легше, я починаю журитися за нею. Не можу досі поняти віри, що її нема. Вона була така чула і така ще повна життя.

... Ми живемо дуже самотно. Власне не має ні душі, з котрою можна б щиро побалакати. А в таку тяжку годину та бути самим, зовсім самим, то часом робиться трудно. Часто тільки буває Н. Н., але вона якась чудна: цілком не розуміє, що значить хвора людина і що таке горе з цього приводу. Я ще такого не бачила. Словом у такі години з нами тільки наймичка, кіт і собака».

Не допомгло літо, не сталося чуда; в початку липня одержала я від Козловської довгого листа, якого вона почала писати ще V. 27 і писала уривками. Подаю дещо з його:

«Щире спасибі за Вашого листа. М. І. сказав: «як гарно дістати листа від порядної людини». У нас така самота, що аж моторошно, а нам тепер напевне приходить край. Гарячка при антипіріні 39 і ніколи не спускається нижче 37,5 та й то на півгодини. Мучиться він. І нема (в його) сили терпіти фізичні і моральні муки, і хочеться жити. Я сама. І оце, щоб не збожеволіти, пишу вам. Та й хочеться, щоб нас хто пожалкував, не знаю, чого, а хочеться. Тут у нас нема нікого. Та й мабуть, скрізь, бо, зачувши про нашу біду, ніхто не озвався.

Краще мені не знаю яку муку терпіти, ніж бачити, що він так страждає...

Про те, що і я умру, я і трохи не жалкую. Навпаки, це тільки і підтримує, що я можу вмерти і не мучитись. Мені для себе нічого не шкода в житті, в природі. Власне з того часу, як я у Нерві ввевнялася, що прийдеться виїхати в Росію, я стала наче мертва. На що б не глянула, про віщо б не подумала, зараз мені уявлялося те, що тепер має статися. Зімою я була певна, що нам не побачити весни. А коли її згадувала, то мені здавалося, що вона вмерла, як умерла моя бабуся, як умерла колишня я сама. Коли прийшла весна, то була мені як чужа. Іноді траплялося лише, що я пізнавала її. Наприклад, цятка сонця на дерев'яних сходах, бур'яничка, тінь на узгіррі, або біля хати мені нагадували щось рідне і любе, але зараз воно зникало. В загальному природі я вже не могла янось бачити...

VI 30. Знову буду писати. Що мені робити. Від болю людина кричить,—я пишу. Йому гіршає. Яка вже там надія. Та хоч би він хоч не розумів правди. Учора казав, що скільки втіхи можна б мати, коли б хоч трошки здоров'я. Наприклад, змалювати частинку ліси освіченої сонцем, дерево за нею і зелену. Як це було слухати! Та ще й казати, що незабаром можна буде дістати фарб і т. п. Коли б ми були не переїхали у Нерві, то може б пожили на світі. Але нас підвів З., що

пообіцяв посаду у своїй санаторії, а потім примусив його робити, а заплатив тільки 200 фр.

Я знала, що він може жити тільки в Італії, але мусили вернутися. Правда, у нас зоставалося ще трохи грошей, але вони були призначені на вмiрання і тратити їх на життя не можна було—що б ми робили, коли б прожили все до копійки. Тепер, принаймні, М. І. може мати, що треба і може вмерти своєю смертю...

Я як згадаю тепер Італію, то, здається, землю б цілувала. Вона ж давала йому сили жити. Коли що дістаю відтілю—плачу. Боже, яка вона хороша. Як згадаю Флоренцію з її старими вулицями, прекрасними церквами та невимовно хорошою околицею, то здається, що от-от зомлію. Які ми там були щасливі. Ми і тоді казали, що це мабуть найщасливіші часи нашого життя. Краще було нам там загинути. Легше. А тут як у безодні. Там і чужі люде прихильніші. Тут така самота. Ви знаєте, що тут мені сказала на втіху одна людина колись, коли М. І. було дуже погано:

— Знаєте, я розумію, як вам тяжко, і я дуже хотіла б, щоб хто небудь тут міг залишатися до вас. Та тут нікого немала підходящого.

Ви знаєте, що я ніколи не чула страшнішого, розумієте, наче якесь страшне і гідке злочинство...

VI—30. Вчора помилилася числом: було Петра, а сьогодні 30. Гіршає. Не знаю, що робити. Річ в тім, що як не як, а людина, поки не загине—матиме надію. Через надію я працюю по службі, що в мене відбирає багато часу. Коли б знала, що не треба буде тієї служби, то нічого б не робила, а тільки ходила б за ним. Мушу також і хазяїнувати, щоб йому було все потрібне. Але чи видержу я одна ходити, як ще гірше стане. Кого покличу на поміч?..

Тяжко нам умірати, але тяжко і жити. Як подумаю, то ми чогось завсігди про других більше думали і боялися скривдити. Каюся. Не каюся тільки, що так відносилася до його. І не можу дорікати, бо нічого не зробила такого, що, бачила, не треба робити. Робила все, що могла, думати тільки про його. А може я не все робила і не те, що треба. Наприклад, треба було хоч загинути, а вернутися назад «чи пан, чи пропав», бо тут лишалися на повну згубу. Я казала, що треба вернутися, але ніхто мене не підтримав, він спокусився на посаду і впевняв, що з морального боку йому тут буде краще.

VII—I. Учора ввечері було більш 39 при антипіріні і був майже непритомний. Це вже напевне край. По службі не хочу нічого робити. Та й взагалі тут усе як слід, порядок; як не як, а ми всю силу поклали щоб по совісти робити діло. За що нам така мука? Хоч би швидче, а то ще так мучитись. А може така доля нас помилювала: гірше було б, коли б пережили гроші. Цього я найдужче боялася.

VII—3. Я не знаю, чи багатьом буває так, як нам. Всі знають, що він хворий і що я сама-самісенька. І всі не тільки не стають у пригоді, а кожен накида на мене свою справу...

Коли б швидче край, а то я збожеволю. Хто ж його догляне?...

...На Великдень у нас з ним була розмова. Він казав, щоб лишалася жити. Але я відказала, що нема навіщо і що життя мені таке прокляте, що тільки для його і живу.

Боже, яка самота! Як погляну навколо, все ж то для його робилося, все ж то про його думалося, все ж то наше, нашої душі частина у всьому, все освячено його рученьками. Як би могла все спалити, щоб до других не доставалося...

Учора все таки працювала. Де ж надія береться, коли все вже добре видно. І чує моя душа, що і скінчимо ми самі, що ні одна душа не проведе нас на той світ теплим словом...

VII—4. Мабуть кінець. Будь проклят З. (лікарь з Нерві), котрий почав те, що тепер кінчається. 22 юля було б 8 років, як ми одружилися і майже 11, як зустрілися. До його я нікого не кохала, а як покохала його, то наче його душа увійшла в мою, — без цієї душі не жити мені. Якось забрав він мене всю, що по-за ним у мене нічого нема. З ним є багато: і людство, і природа, і все стародавнє, що ми однаково з ним любили, — по-за ним — нічого.

Боже мій, що ж зробили з ним усі ті, що одбирали у нас шматок хліба там, в Італії! За що? Щоб доложити до своїх тисяч копійку, вони одбирали у нас життя. Моторошно згадати.

А небо ось таке синє, як в Італії. Як би ще він пожив, я комуся би ноги цілувала, щоб дав змогу повезти його туди. Але кінець... Коли б менш мучився. Йому божевільно хочеться жити. Що мені робити?

Посилаю свої речі вам, все необроблені, але може що небудь і придалося б... А може хоч тепер хто видасть мої оповідання та поезії. Так і не діждалися при житті.

VII—6. Що хотіла писати? Вже не знаю, може це останній вечір. Співають дівчата, парубки, щось давнє мені нагадує, коли я була не пя, а инша. Сьогодні все говорили про те, як спізналися, як покохали один одного. Боже, яке наше кохання завсіди було чисте та небуденне. Може через те, що смерть завсігди стояла біля нас, ми якось не підходили до життя і до броду.

Я цей лист не пошлю при житті, він мені потрібен, щоб розмовляти з живою чуючою людиною. Я можу розмовляти з вами щиро, нічого не таючися, бо мене не буде, коли він дістанеться до ваших рук.

... Шкода Насті (наймичка). Не знаю, як далі буде, але досі це єдина наша порятівниця, єдина, що стає нам у пригоді і не кидає нас в біді. Славна вона дівчина, небагато таких на світі. Тепер я думаю, чи то все скінчиться з смертю. Сьогодні мені снилося, мов би ми після смерті опинилися в якомусь саду, південнішому від тутешніх і там було соняшно і росли дуже гарні квітки, яких я в цьому житті не бачила. Наче великі жовті маргаритки з чорним пушком. Тільки коли б нам не розлучитися, коли є инше життя, бо без його і тут і там мені нічого не треба...

Пишу, бо сижу одна, а він конає, і я нічого не можу зробити, але мушу тримати себе до краю. Мало кому доводиться бути в такому нещасті самому. Хоч би було з ким поплакати...

Маріє Миколаєвно, як я плакала над вашим горем, як довго я журилася з вами, але тепер мені ще тяжче. Коли б біля нас оце тепер була людина, щоб хоч на десяту частину відносилася до вас. Ну, та все одно, загинемо й самі, така вже наша доля. Я сьогодні зверталася до тутешньої фельшерниці, але їй звичайно ніколи і все-таки вона

нас не знає. Лікарь не одвідує. Був позавчора. Хіба він сам не бачить, що діється!

VII—7. Він — уже не він, осталося тільки подоба коханого. Майже не розуміє нічого, щось йому привижується. Я сижу сама і чекаю кінця. Чи з того часу, як ми полюбилися, було в мене що цікаве само по собі по-за ним? Чи була думка, чи викон, чи замір, в котрім він не був би усім. Не було. Тепер його вже нема, лише живий спогад. Рятуйте мене, швидче дайте смерть. Що я кажу? Ніхто нічого тепер не зробить. Раніше можна було, та ніхто не озвався. Треба дотерпіти. Не можна ж покинути самого. Я, моє сонце, вся була твоя і з тобою піду. Тільки для тебе було моє життя, мої думи, без тебе нічого. Без тебе ні неба, ні сонця, ні наймізернішого листочка.

Я давно готова була, я знала, що не переживу його. Навіть тоді, коли не були і зарученими. Може ми одна душа.

Слухайте, Маріє Миколаєвно, може ми швидко побачимося з вашими. Може з бабусею. Ох, як мені хочеться вмерти.

І невже це все справді. Адже от усі речі такі, як були. І всі вони читак, чи инак для його. Неможливо! На кожному його погляд, його думки. Ось передо мною книжки, що йому так хотілися і котрими він так утішався; попільничка, що я купила для його ще в Мелехах. Вони зостануться, а його не буде. Годі! Для мене і вони не будуть».

На цьому лист уривається. Я одержала його разом з кількома рукописами. Що було робити? Звичайно, зараз їхати в Трипілля. Але я поїхати не могла, бо нездужала. З тих, хто міг би поїхати, не було нікого в Києві. Я послала телеграму, запитуючи про здоров'я Миколи Ісидоровича, послала на те, щоб тільки озватися. За телеграмою послала листа. 11-го одержала відповідь на телеграму: «його нема, я зосталася». Помер Миколай Ісидорович 9-го в ночі. 14-го я одержала від Надії Костянтиновни листа:

«Його вже нема. Він умер у таких страшних муках. Таке страшне, що не знаю, як витерпіла до кінця. Тільки останні два дні були біля нас люде, хоч і чужі, а то увесь час з Настею самі. Я не знаю, як це сталося, що я зосталася. Як положили на стіл і всьому лад дали, я випила більш граму морфію, але через добу прийшла до себе. Кіль би пропав від такої дози. Я випила у друге менше, тільки зосталося, але знову нічого. Після другого разу через десять годин почувала себе погано, але не на смерть погано, бо час минув, а погано так, галюцінації... Тоді я попрохала лікаря... Я тепер, як не я; не плачу; тільки (прочитавши) вашого листа заплакала. Як зкам'яніла.

... Я тепер мало що розумію, мов би я і він були хтось инші і я про їх тільки згадую»...

Потім Надія Костянтиновна одержала листа від незнайомої людини Любові Сергієвни Шерстюк. Вона казала мені, що лист був надзвичайно гарний. Любов Сергієвна, зазнавши сама такого ж тяжкого горя, як Надія Костянтиновна, зуміла озватися відповідним словом до тяжко пораненої душі. Вона розповіла і про свою втрату, про своє горе, про те, як вона знайшла в собі силу жити, віддавшися праці для тієї ідеї, для якої працював і її чоловік. Казала, що людина, яка може працювати за для добра людського, не має права відібрати собі життя.

Лист зробив велике вражіння на Надію Костянтиновну. Може через його вона вже не робила більш нічого тоді, щоб умерти.

Через якийсь час Козловська приїхала в Київ і прийшла до мене. Страшно змучена, половина обличчя і всього тіла після морфію була трохи ніби спаралізована. Це ми вперше побачилися з того часу, як я виїхала з Оспедалетті... Тяжке було наше побачення...

Треба було знайти за-для Надії Костянтиновни хату, і я згадала про ту, в якій жила сама, приїхавши з Італії, у шановної Людмили Михайловни Драгоманової. Я певна була, що ні в кого не буде так гарно Надії Костянтиновні, як там. І я не помилилася: цього літа з Зарога Надія Костянтиновна писала мені: «Оце разом з цим листом посылаю і Людмилі Михайловні. Як згадаю, як мені було у неї в ті часи, так бачу, як гарно вона до мене відносилася, що вміла обминути болоче для мене і разом не кидати мене саму у тяжкі хвилини». І знов у другому листі: «Мені часом страшенно хочеться послухати музики Людмили Михайлівни». Бо то ж часто бувало, що Людмила Михайлівна заспокоювала її своєю музикою. Сама немічна, з болючими руками, вона грала і часом довго грала, бо бачила, що її музика дає полегкість наболілій душі.

Приїхала Надія Костянтиновна і почалося для неї самотне... ні, я не вважуюсь сказати, що було життя; то було повільне вмрання.

У Київ приїхала на зиму її тітка з дочкою-курсисткою. І от кілька нас, ближчих їй людей, почали вмовляти її жити, працювати для рідного краю. Але на життя треба було грошей, значить треба було шукати заробітку, бо хоча й було в неї ще трохи грошей, та їх надовго не могло стати. Почалося шукання заробітку. Ходила вона в редакції українські, ходила в земство, бо знайомі лікарі впевняли, що там їй дадуть роботу, ходила до всяких іще людей... Нічого з того не вийшло. Ще впевнили її поступити на курси французької мови, щоб придбати диплом і тоді учителювати. Це було добре тим, що вчителюючи, можна було працювати тільки вранці, а вечір залишався вільний за-для літературної праці. Бо не можна ж було справді задовольнити свою душу тим, що заробляти гроші, витратити їх на їжу та на одягу та й по всьому. Треба було мати час і на щось инше, без чого справді не було рації жити. Ще вмовила Надію Костянтиновну видати хоч дещо з її писаннів, бо цього хотілось і її чоловікові. Почали друкуватися три збірнички: «Поезії», «Оповідання» і «Дитячі оповідання». Це було не все, що написала Надія Кибальчич, тільки частина, бо видати все не було змоги. А тим часом вона всяко пробувала розважати свою душу: ходила в театр, на концерти, на реферати, навіть на танці водила свою сестру в перших. І ніякої втіхи ні з чого того не мала, а ще більший сум обгортав душу. Облишила те все. Облишила й на курси французької мови ходити, бо де далі, то все дужче впевнялася, що не придасться їй те. Працювати їй було важко, а надто думати, бо не могла скупити думок ні на чому—вони завше звертались до одного. Як страшно вона одмінилась: колись це була людина така енергійна, така бадьора й працююча, що не могла жити без руху, без праці, чи то розумової чи фізичної. Тепер вона

по кілька годин лежала або сиділа і видимо думала все про одно, все про одно... Іноді спитувалась щось писати, але казала, що не виходить.

Як вийшли з друку «Поезії», то рецензії були, хоч і не вельми, прихильні; на дві останні книжки, здається, зовсім не було рецензій. Після цього Надія Костянтиновна казала нам: — «Тепер і ви бачите, що й літературна праця моя нікому не потрібна, так що й вона не може примусити мене жити». Взагалі це була її відповідь: «Ні я, ні моя праця на цім світі нікому не потрібні». Ще мушу додати, що тяжко вражала її всяка життєва неправда, а її ж так багато на світі... Не могла вона з нею миритися і казала, що й через це не варт жити на світі.

Здається, по різдвяних святах, не стала вона вже нікуди ходити, бо холодно їй було з чужими людьми, тільки до тітки та до мене приходила. Але з Людмилі Михайлівною часто й багато розмовляла. Хоч вона й не мала ніяких дипломів, але була розумна, освічена людина і коли Людмилі Михайлівні щастило перевести розмову з звичайної теми про те, що не варт жити, то залюбки розмовляли вони часом по кілька годин.

Вмерти вона хотіла неодмінно в Трипільлі, щоб поховано її біля чоловіка. І от як прийшла весна, почали ходити пароплави, то поїхала вона туди. Там, у тій хатинці, де вони жили з чоловіком приїхавши в Трипільля, поки знайшли собі помешкання, випила вона опій. Але не вмерла: чи то тим, що опій давній, чи її нерви були в такому стаді, що наркотична отрута не могла її вбити—не знаю. Знаю тільки, що приїхала вона зовсім слаба і страшно знервована з того, що знов не пощастило.

Боже мій, як тяжко це все згадувати. Більше отрути в неї не було,—надумала повіситися або втопитися.

Тітка та сестра дуже прохали її їхати з ними в Заріг на літо. Спершу зрікалась, бо казала, що там тяжко буде: все нагадуватиме його та бабусю. Поїхала знову в Трипільля, щоб там нарешті рішити, чи вмрати їй, чи жити. Хотіла втопитися та перешкодили тітка з сестрою, що поїхали до неї туди, а як ті поїхали, то ще щось перешкодило. Може найбільш те, що я її впевняла, що вода занесе її тіло, і не поховають її біля чоловіка.

В той час пощастило їй добути 2 грами морфію. Тоді вона згодилась поїхати з тіткою в Заріг, а коли було б дуже тяжко, тоді поїде в Трипільля і вмере.

Не було їй добре в Зарозі. Ось уривки з її листів до мене. «Все збиралася писати вам, та проважу таке рослинне життя і разом так погано на серці, що ніяк не могла приступити до писання. Се б то до писання листу, бо за цей час переписала оповідання, що з'явилося на світ Божий в Трипільлі (як була там по весні) і сьогодні одпроварила до ред. «Вістника». Писала з такого примусу, що аж голова вернулася, та таке все, що писала і пишу, мені гідке. Розумієте, просто непереможний огид почуваю, і се оповідання—доказ, що навіть так, як писала, тепер уже не могу писати.

Як сказала, проважу рослинне життя і дуже вже фізично поправилося. Трудно мені тільки те, що доводиться завсідги носити маску, бо це було б дійсно невдячністю—отруювати всім життям зажуреним виглядом.

Тут усе мені нагадує його і ніде я так не чую, як тут, що для нас життя дійсно скінчилося, починаючи з найдрібніших дрібниць, кінчаючи великим і значним і ніде так, як тут, не бачу, що я, як той бурянець, можу загинути і нікому це не пошкодить. Серед природи, де все живе власним життям, я бачу яка я вільна від обов'язків до других і як повинна визволити себе від усієї цієї муки.

Усі хуторяне відносяться дуже гарно до мене і намагаються розважати, тільки вони зовсім забувають, що вони живі і мають будучність, а я—ні... Скільки я тут пробуду, не знаю; але й тепер часом так тягне в Трипілля, що не знаю, чи довго видержу»..

В другому листі знов: «Часами просто гину від суму, а тут разом сміюся і жартую. Це дуже трудно. Іноді сама на себе наче збоку гляну і аж чудно; яка з мене вже не реальна людина: не маю ні дійсного, ні власного. Тим часом усякий має своє власне і складає плани на надалі, а я сижу наче тінь, бо абсолютно нічого не хочу. Кожна рослина і та дбає про те, що буде. І має про віщо дбати.

Вважаю, що зробила велику дурницю, приїхавши сюди. Було б уже не вертатися з Трипілля. Як подумаю, що це мене вже не було б, так аж злість на себе бере, що не зробила, як хотілось. Це мені здається дуже просто: в саду висихає ще не старе дерево, бо чомусь ґрунт йому не підходить. Ніякого гріха в тому нема, що людина гине від хвороби та голоду тіла, так саме від хвороби і голоду душі»..

«...Тепер я зробилася капіталісткою, бо достала 104 крб. з земства за «перерасход». Як би було знати, що гроші зостануться, краще б було побувати в Римі, як хотілося, або взагалі вдовольнити всі його бажання. Все то думалося про те, що буде»..

... А мені хвилинами здається, що то все снилося і що я прокинувся. І досі ловлю себе на тому, що думаю дбати про спільне життя. А може ще й будемо вдвох. Ми ж нічого не знаємо.

Тільки все ж таки мені здається, що він би дав якось знати. А може я не розумію.

Як нічого нема, то чого ж і мучитися.

Намагаюся писати, так зараз голова починає боліти. Навіть оцей лист уже робота. А так хочеться поговорити з вами»..

«... Думала виїхати (в Київ) 13-го, та не знаю, чи вдасться... А мені так, що як довго сидіти, то не видержу і збожеволію. Уже ж, здається, все зробила, щоб розважитись. Зрештою мені не сила стала «носити маску» і вона стала поволі зникати, ну, а звичайно, що це людям неприємно бачити зажурене обличчя. Стала увесь час сидіти в своїй хаті і намагалася писати. Доти примушувала себе до цього діла, поки добулася своїй голові такого лиха, що трохи не всі дні пропадаю від болю. Досить пройти по сонцю, або поплакати, або написати кілька рядків, як так заболить на увесь день, що ворохнутися не можна. І ніщо не допомога. А тут така туга, така туга, що хоч головою бийся... У мене єдина втіха (і як подумати, то вона велика)—що я вільна. Не дай Боже, був би хто, або що, кому б я була потрібна. Це б мене не вдержало, а тільки мучило б. Правда, іноді ця втіха стає мукою, бо це ж найстрашніше в світі—самота; але як подумаю, то стає легше. Звичайно, весела, талановита людина потрібна. З веселою людиною можна розважатись, талановита потрібна. Але я бачу речі такими, як

вони є, і не можу себе дурити. Ви сами по совісті не можете, наприклад, сказати, що мої писання можуть бути мені поживою для душі, бо не можна ж не примічати їх, коли б вони чогось варті. Чи, може—пожива для душі—бути користою (попихачем) для людей, котрим куди краще, ніж мені. А чому не навпаки».

... «Чи могла б я дістати тепер де квартиру? (В Києві). Може б поступила на курси милосердних сестер; хоч поки що я головою така каліка, що тільки викинути на смітник. Не знаю, як далі буде. Як що далі так болітиме, то справді й викину»..

«... Кожний бажає про себе дбати і кожен чогось хоче і чогось боїться. Я дуже боюся, щоб не сталося так, що буду похована в іншому місці, не в Триполлі і боюся збожеволіти. Це єдине, в чім дбаю про себе».

Більш не маю листів. А далі було так. Надія Костянтинівна поїхала з Зарога в Лубні, там шукала квартиру для матері. І 19-го вересня приїхала в Київ і оселилася на якийсь час у мене. Саме тоді я занедужала, і вона кілька днів піклувалася про мене. Розмовляли ми досить часто. Настрій у неї був сумний. Снилось їй, що чоловік казав їй: «Ми так зріднилися з тобою, і мені негарно без тебе». Вона хотіла працювати десь у «лазареті», тільки щоб коло тяжко слабих, а ще краще, як би коло заразних; але спершу хотіла попрацювати в земському разом з тіткою своєю, фершалкою. Там тоді тяжко слабих не було і вона хотіла спершу там побути, щоб привичаїтись трохи. Але не пощастило—не було вже місця. Довідавшись про це, вона прийшла страшно схвилювана і, розповівши мені, скрикнула:

— І після цього ще зоставатися жити! Коли навіть там для мене місця немає. Мабуть і там протекції треба, або поклонитися комусь низенько треба, щоб дозволено було безплатно віддавати свій час і свою працю. Годі, не треба, так і не треба.

Але тут закликано її працювати в лазареті в українському клубі. Вона згодилася, тільки хотіла спершу поїхати в Трипілля. Та почався дощ. Її він дуже нервував, казала, що дуже хоче швидче в Трипілля, а в дощ не гарно. Я тоді не знала, чого вона так поспішається; потім виявилось, що вона хотіла там бути в роковини першого свого приїзду з чоловіком туди. Виїздючи, прохала телеграфувати їй, як що їй треба буде швидко в лазарет. Приручила мені дещо для неї тут зробити. Все було так, ніби вона збиралася вернутися. Але вийшло не так. Вона поїхала 3-го вересня, а 6-го я одержала телеграму звідти, що вона вмирає. Туди того ж дня поїхала її тітка і застала вже неживою.

В Трипіллі вона опинилася знов таки в тій хаті, де була з чоловіком уперше приїхавши в Трипілля. 4-го була дуже весела і побувала в своїх знайомих. 5-го знайомі—лікарка, фершалка та вчителька—були в неї. Вона лягла, бо сказала, що голова болить і пила потрошку чай. Чай був запевне з морфієм. Лікарка пішла обідати. Надія Костянтинівна прохала гостей розмовляти, а сама повернулася до стінки, казала, що може засне трохи. Раптом почалися в неї корчі і вона стала непритомна. Це було години в чотирі дні. Зараз же прибігла лікарка, хвору забрано в лікарню, роблено все, що тільки було можна, але вона не опритомніла і в першій годині ночі упокоїлася. Кажуть, що обличчя

в неживої було весело, щасливе. Поховали її 8-го поруч із чоловіком на Трипільському цвинтарі, високо на горі.

Розумна, освічена, талановита і працьовита робітниця була в нас Надія Кибальчич-Козловська. Але її мало помічали. А тим часом писання її варті були уваги і варт було дружнім теплим словом підтримати її на тяжкій життєвому шляху. Та на дружнє тепле слово люде такі скупі...

Чимало рукописів своїх Надія Костянтиновна попала. У мене лишилось кілька недрукованих її віршів та шість оповіданнів, теж, здається, не друкованих. Одно оповідання влітку послала вона у «Л. Н. Вістник», а одно без малого рік лежало в «Раді», дожидало черги.

Бібліографію писаннів її складу трохи згодом.

Любина Сергіївна Шерстюк. Перед очима стає невеличка постать, любе обличчя з блискучими очима облямоване чорним хвилястим волоссям і вчувається приязний голос:

— Чи не треба чого переказати в друкарні, чи в книгарні?

І в руках уже блок-нотик: туди запишеться що треба за-для мене зробити.

І так сумно та жалко, що вже не побачу я того любого обличчя, не почую того приязного голосу.

Любов Сергіївна народилась не українкою, а єврейкою. Батько її, заможний єврей, жив у Новому Бузі, на Херсонщині. Там була вчительська семінарія, в її учився Григорій Пилипович Шерстюк.

Він і дівчина покохалися. Вона перемінила віру, пішла від батьків і жила в Одесі з братом, а як Григорій Пилипович скінчив семінарію, то стала йому дружиною. З того часу її життя сплелось нерозривно з його життям: де був він, там була й вона, що він робив— вона йому допомагала. А як не жили вкупі се б то, як він жив у тюрмі (це було двічі або тричі), то вона думала, піклувалася про його. Це було гармонійне подружжя.

Уперше я побачила Любов Сергіївну, як вона, в тяжкий час нашого життя, прийшла допомогти нам. Тоді занедужав наш онук. Мало не місяць не можна було одійти від його ні вдень ні вночі. Наша давня щира приятелька почала до нас ходити, щоб дати нам змогу відпочивати. А почувши про наше горе, прийшла й Любов Сергіївна, яка була нам до того часу зовсім чужа і тоді вперше ввійшла до нас у хату, так вже й приходила що дня допомогати нам. З того часу ми познайомилися ближче.

Тоді Григорій Пилипович секретарював у «Рідному Краю» і мав за те, здається, сорок карбованців на місяць. Треба було за ті гроші наймати хату, купувати книжки, платити членські вкладки в «Прогресу», в «Український Учитель». листуватися, вдягатися і нарешті їсти. Вралось на двох пів обіда. Вони казали, що їм стає, бо можна звикнути і побагато їсти і потрошку. Тільки вже звикши їсти потрошку, не треба дозволяти собі їсти побагато. І ніколи не чула я, щоб Любов Сергіївна нарікала на вбожество. Пам'ятаю, як колись піджак Григо-

рія Пилиповича, не вважаючи на всі піклування Любов Сергіївни про його цілість, дійшов до такого стану, що вже не можна було його вдягати. А опріч його був тільки чорний скортук, в якому ж не можна було що-дня і всюди ходити. Довгенько тоді довелося Шерстюкам попоходити, поки такі виходили десь на Подолі карбованців за десять, чи за дев'ять цілий «костюм». А працювали тоді Шерстюки обоє багато, ой як багато.

Потім забагатіли, бо Любов Сергіївна стала коректоркою в «Раді». Правда, праця коректорська була дуже тяжка, працювати треба було в друкарні, в поганому повітрі, та ще й уночі, але за те зароблялося тридцять карбованців на місяць. Стало можна вже цілий обід на двох брати.

А потім доводилось Григорію Пилиповичу в тюрмі сидіти, а Любові про його піклуватися, в тюрму ходити, їсти носити, та й не самому йому. І знова почала вона потрошку їсти, бо він не заробляв, треба було на все з тридцятьох рублів постачати. Правда, що на їжу в'язням трохи добувалося грошей, але все ж хотілося й за свої чогось купити такого, що Гриць любив його.

А після тюрми давня хвороба, туберкульоз у кістах, став дуже надокучати Шерстюкові, доводилось лежати часом тиждень і два. То доводилось Любов Сергіївні і працювати за його.

Гарно було в господі у Шерстюків, тепло. Обоє вони були такі, що було з ними і легко, і тепло. Через те й заходило до їх чимало людей погрітись од життєвого холоду. І я ніколи не забуду їхньої привітної господи.

Влітку 1911-го року Григорія Пилиповича послано було в Євпаторію на лиман; а приїхавши звідти, він незабаром тяжко заслаб. Тоді він був управителем контори в «Раді». Підчас його хвороби в конторі замість його працювала Любов Сергіївна. Важко тоді їй було всього встигати; але що вони були добрі до людей, то знайшлися і до їх добрі, що допомагали їм доглядати слабого. Потім довелося одвезти слабого в лікарню на операцію. Розривались Любов Сергіївна між лікарню та конторою «Раді». А як боліла душа—про те нема чого говорити.

28-го жовтня Шерстюк умер.

Зоставшись Любов Сергіївна без його не покинула працювати за для того діла, за для якого працювала разом із ним. Заробляючи на життя коректуванням «Раді» та «Світла», вона без грошей працювала в видавництві «Український Учитель» та в конторі педагогічного журналу «Світло». І «Український Учитель» і «Світло» повстали заходами її дружини, то й було їй великою втіхою працювати за для їх. Так було два роки, а потім... А потім хоч і як їй було тяжко, а мусила стати осторонь од тієї роботи. Але не її в тому провина...

Здоров'я в Любов Сергіївни в поганому стані було: організм знесиленний був і недоїданням, і надмірною працею, і горем. Нерви в дуже поганому стані були. Та якось уміла вона не коритися хворобам. Вернувшись з коректи вночі в 2 чи в 3 години ночі, вона в 7 у 8 годин ранку вже знову була за роботою. Опріч коректи в «Раді» бралася вона ще коректувати книжки, які траплялися, щоб заробити

щось. А то пощастило якийсь час працювати в земстві. Але все ж грошей було мало і таки доводилось недоїдати, бо ще ж не могла вона не поділятися з людьми. Поділялась і їжею, й одежею, хатою—всім, що мала. Не одна людина дякувати їй мусить за поміч у тяжкий час. Правда, серед тих, яким вона допомагала, були і такі, що обдурювали її. Прикро було їй у тому впевнитися, але це не спиняло її альтруїстичного поведіння, бо коли були такі, що дурили, то були й такі що не дурили.

Останніми часами вона втратила заробіток у «Раді», бо не стало й «Раді». Пощастило здобути хоч дочасно роботу в земстві та мусила її покинути, бо занедужала.

Серпня 23-го одержала я від неї листа, що вже десять день, як вона лежить слаба. Піти до неї не могла, бо сама нездужала. А як нарешті 13-го вересня змогла вранці піти донеї, то вже не застала її живою. Знесиленний організм не переміг тифу.

Я стояла й дивилася на схудле обличчя вже не осяяне променістими очима. Стиснені уста вже не питали: «Чи не треба вам чого зробити?»...

Місяць вона тяжко нездужала, але не самотньо лежала в своїй хатинці, було кому її доглядати. Одна дівчина приїхала навіть навмисне за для того. І як у труні лежала, то знати було, що чимало людей утратили в її близьку людину. Квіток поприносили багато,—може хто витратив на їх гроші, призначені на обід,—плакала, прощаючися з нею та разом і з тією хатинкою, де зазнавали ласки й тепла... І чималий гурт провів її до нової оселі, де спочиватиме вона поруч із своєю дружиною.

Не стало серед нас подружжя Шерстюків, дбайливих та працюючих робітників наших громадських. Та ми не забудемо й того, що вона дочка чужого народу, ставши нашою, ніколи вже не збочила з того шляху, що вибрала собі.

ОЛ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

З життя Київського Українського гуртка в 1870—1874 р.р.

З початку семидесятих років помічається у Києві певний зріст українського життя. Збільшується новими діяльними членами київський український гурток, зав'язуються постійні зносини з українськими інтелігентами по-за межами Києва в інших містах, виробляються плани спільної культурної роботи. Сі плани були широкі і далеко не все, що задумували, пощастило виконати в найближчі роки: через різку зміну в умовах праці багато де чого припинилося.

Серед планів київського українського гуртка почесне місце займали плани наукової роботи в сфері українознавства. Члени київського гуртка добре бачили, що в деяких галузях українознавства після певних осягнених успіхів наступила тимчасова перерва. Треба було прикласти багато зусиль, щоб вивести з такого становища українознавство та розпочати наново перервану було працю студіювання українського життя.

З наукових праць цієї доби найбільшою популярністю користується дуже цінний збірник історичних пісень українського народу, виданий Антоновичем та Драгомановим. Популярність цього збірника вповні заслужена, бо се було дійсне видатне з'явище. Але сей збірник історичних пісень був лиш частиною задуманої серії етнографічних робіт і дослідів.

Члени київського українського гуртка так і дивились на нього, як на одну з намічених праць етнографічного характеру.

Задумано було поновити спільними силами працю над збиранням та студіюванням в етнографічних дослідках освідомлених та знаючих людей по різних кутках України: така участь забезпечувала повноту зібраних етнографічних матеріалів.

Так широко намічено було плани етнографічних дослідів та студій. Виконати їх можна було лиш поволі, бо насамперед мало було матеріальних засобів. З якими матеріальними засобами почато було етнографічні студії, свідчать спомини Драгоманова як раз про початок етнографічних студій. „Як задумали ми казки видавати, — згадував Драгоманов,—то було у хаті 20 варіантів і 4 чоловіка, що дали по 5 р.—ітого 20 р. А як почали працювати, то склався томик з 80 варіантів, вибраних з 100, і знайшлося 320 р., щоб заплатити тіпографії“. Такий був початок етнографічних студій київського українсь-

*) В основу цієї статті покладено листування 1870—1874 р.р., переважно листування Драгоманова тих років з виданих недавно збірників його листів.

кого гуртка. Помалу розросталась справа, прибували нові члени етнографічного гуртка, зав'язувалися зносини з іншими збірками та дослідниками, приходили нові етнографічні записи, зростали симпатії до задуманих видань, надходили грошові внески.

„Вийшов перший томик, узнали люде, стали і матеріали і гроші слати і тепер можна і про ширші діла думати“,—згадував Драгоманов в листі 1873 р. про зріст праці.

Щоб збирання етнографічних матеріалів було користнішим, треба вести одночасно збирання матеріалів по різних кутках України. Набути енергійних, старанних збірачів в різних місцевостях — се було найголовніше завдання. І дійсно, члени київського гуртка старанно розшукували людей, які б взяли на себе збирання етнографічних матеріалів в своїй околиці. З сього боку найцікавіше було завести безпосередні зносини з Галичиною, щоб втягнути в сферу наукового розроблення і етнографічні багатства українського народу в Галичині.

Драгоманову пощастило зав'язати тісніші зносини з галицькими українцями—інтелігентами. Йому випадало користуватись сими зв'язками, налагодити справу етнографічних збірань та дослідів в Галичині.

Дійсно, в листуванні Драгоманова з галицькими інтелігентами дуже багато віддано в сих роках місця етнографічним питанням. Драгоманов хотів поширити гадку про пекучу потребу негайного збирання етнографічних матеріалів у Галичині і сам намічав, по якому плану треба вести таке збирання етнографічних матеріалів. Він намічав, що зараз потрібніше для наукових видань київського гуртка і в яким стані початі праці. З сих листів Драгоманова та інших членів гуртка ми бачимо, як посувалася наперед робота київських гуртків.

З циклю народніх пісень виділено окремо групу історичних пісень та дум,—се мало становити окрему закінчену цілість. Галицькі кореспонденти Драгоманова мали вислати свої записи історичних пісень В. В. Антоновичу; сповіщаючи Драгоманова про здобутки на сім полі, галицькі кореспонденти потішали, що не приходиться скаржитись на брак історичних пісень в Галичині—лишилося досить споминів про старовину. Справа з збірником історичних пісень по від'їзді Драгоманова була в такім стані: треба було закінчити переписування пісень по раніше виробленому плану. Філологічний бік цієї справи взяв на себе Русов.

Примітки історичні та географічні мав зладити Антонович, а Драгоманов мав написати загальну вступну статтю та примітки і пояснення літературно-філологічного змісту. Живучи за кордоном, Драгоманов мав частями отримувати коректурні аркуші видання і по них писати свою загальну вступну статтю.

Так стояла справа в-літку 1872 г.

Друга окрема група етнографічних матеріалів—се казки. Прохали також збирати казки і направляти записи казок до Рудченка, який мав підготовляти наукове видання українських казок. Галицькі кореспонденти гуртка посилали разом записи пісень та казок, зазначаючи при тім, що історичні пісні адресовані до збірки проф. Антоновича, а казки треба передати Рудченкові до його збірки.

Пересилаючи історичні пісні та казки київським гуртянам, галицькі дописувачі раз-у-раз допитувалися, як стоїть справа з виданням,

чи швидко можна його сподіватися. Галицькі кореспонденти очікували нетерпляче, як і сам Драгоманов. „Від Русова довідаюсь,—писав Драгоманов в листі від 4/X 1871 р.,—що ваші пісні вже в Києві получені, що робота над конечною редакцією вже почалась. Як я жду першого коректурного листа! Зробіть він мені великдень. „Треба думати про видання ліричних“ — завважує Драгоманов, нагадавши, що після збірника Метлинського не було іншого і нема чого більш предложити європейським ученим, які цікавляться українським народнім етнографічним багатством.

Взявши на себе філологічний бік праці над збіркою історичних пісень, Русов дуже цікавився місцевими відтінками мови пісень. В відповідь на питання Русова що до нюансів мови галицьких записів, галицькі кореспонденти київського гуртка прислали діалектичні записи, якими можна було скористуватись для студій над діалектами. „Долучаю,—писав оден з галицьких кореспондентів, Бучинський,—нарис галицьких діалектів з мапами, лиш з власних заміток: дуже цікавий, як видасться киянам“. „Подані уваги,—поясняв далі Бучинський,—взяті безпосередно з народу, серед котрого живши, став я свідомий і діалектів: то маю надію, що і сей нарис не буде без стійности“...

Діалектичні питання порушено було при розгляді місцевих варіантів українських пісень. Але се була остільки важна тема, що її швидко виділено зовсім окремо. Записи пісень та казок, зроблені в різних кутках України, самі по собі давали цікавий матеріал для діалектологічних дослідів, але потрібне було і самостійне збирання діалектологічних матеріалів. Сим занявся Житецький. Він почав збирати матеріали для словаря української мови. Діалектологічні матеріали почали збирати і кореспонденти київського наукового гуртка. „З наших діалектів, Бог дасть, підготовимо і вишлемо матеріали“,—писав до Житецького Бучинський в грудні 1871 р. Такі матеріали і були післані незабаром з Галичини. Пізніше Житецький отримав цінні матеріали що до поліських діалектів. Нечуй подорожував по Поділля і зібрав також матеріали для Житецького. Таким робом зростали матеріали і нові місцевости України були втягнуті в сферу діалектологічних дослідів.

Як бачимо, сама по собі зростала сфера наукових завдань, намічалися нові наукові плани. Члени київського гуртка розширяли границі своєї наукової діяльності і починали розроблення нових наукових видань.

Але не тільки самими науковими планами заняті були київські гуртяне.

Щоденне життя висувало нові важні питання і треба було негайно їх обговорювати.

Справа доторкалася не самого лиш київського гуртка, але взагалі українського життя...

Часто приходила гадка про заснування своєї окремої української часописі. Почувалася велика потреба в такій часописі. В такому виданні можна було вести повну літопись українського культурного життя, зазначаючи всі події сього життя, як в Росії, так і в Галичині. З другого боку, на сторінках такої часописі можна б було вести об-

говорення головних питань українського життя, розглядати і аналізувати ті проблеми, які висувала дійсність. Але видавати такий орган у Києві не було можливості. Через те думки пішли іншою стороною, виявилася інша можливість. З заснуванням тісніших зв'язків з Галичиною, зо зміцненням тісніших зв'язків з галицькими журналістами, виникла думка прийняти найближчу участь в якійсь галицькій часописі, зробити з неї свій власний орган, підтримуючи його і матеріально і духовно.

Се була приваблива думка. Знайомлючись з галицькими діячами та галицькими журналістами, київські українці звертають особливу увагу на галицькі часописи, їх діяльність, їх програми та взагалі відносини. До існуючої вже часописі не можна було прилучитись, щоб зробити її своїм органом. Тим більше уваги звернув на себе план заложення нової народовецької часописі „Правди“.

Надії, які галицьке українське громадянство поклало на „Правду“, збудили увагу київських українців: чи не може „Правда“ стати як раз таким бажаним для київських українців органом загального українського життя. Чи не може „Правда“ бути спільним органом української інтелігенції Галичини та Росії.

Драгоманов бере участь листами в обговоренні програми „Правди“. Йому було переслано начерк програми і він дуже уважно поставився до нього. Перші кроки „Правди“ викликають у нього велику цікавість. Він так гостро відчував потребу української часописі і „Правда“, здавалось йому, як раз могла взяти на себе таку роль. „Правду“ прошу дуже прислати міні самоскорійше, понеже жажду уздріти сіє нове чадо з рідного кодла“ — пише Драгоманов, з докором нагадуючи про запізнення висилки „Правди“. Разом з примітками до начерку програми „Правди“, Драгоманов обдумує велику статтю про відношення української літератури до російської літератури і взагалі культури української до культури російської; се була би програмова стаття, яка виясняла б погляди української інтелігенції і київського гуртка на українсько-російські відносини.

Не одного лиш Драгоманова так глибоко захопила можливість мати в галицькій часописі постійну трибуну для обговорення українських справ, надій і планів. Київський гурток вважав своїм обов'язком підтримувати таку часопись матеріально і збирав гроші на матеріальне підтримання видання. Часом хто небудь озветься з нетерплячки: чи швидко вже почне виходити та часопись, на яку серед нас збирали гроші. Драгоманова дуже обурювали такі наївно-відверті запитання про справу, з якою треба було таїтись з деяких причин, всім українцям ясних та зрозумілих.

Перші кроки нової „Правди“ зустрічено київським гуртком з великою уважністю; її очікували і перечитували, з великою цікавістю знайомлючись з подіями галицького життя. Але швидко виявилась певна різниця в поглядах на „Правду“ між редакцією та київським гуртком.

Така різниця в поглядах зовсім зрозуміла, її можна було бачити наприклад ще підчас розмов про програму видання. Галицькі передплатники бажали знайти в часописі не те, про що думали кияне, складаючись на матеріальну поміч „Правді“.

Чого бажав київський гурток, ми знаємо з листів його членів. Справа йшла про те, передовсім, щоб мати в часописі повний огляд українського життя, щоб знайти там детальні відомости про українське життя в Росії. Галицькі читачі бажали такого ж огляду, таких же відомостей про життя українське в Галичині. Кожному своє здавалося ближчим і кожний думав, що ліпше замість дрібниць з чужого життя дати цікавіші вісти про свій побут. Се було б нічого, коли б „Правда“ мала великий обсяг, але числа „Правди“ були невеликі і кожна півсторінка була в рахубі.

Відношення київського гуртка виявилось дуже швидко. На думку київського гуртка, „Правда“ могла б бути коли „не органом „України“ (бо заграничний журнал ніколи їм не може бути) але скільки небудь повним одголоском хоч самих важних фактів з життя на Україні: коли журнал такий, як наш, не є посередник між Україною і Галичиною, та ще й не є щоденний, він не має ніякого смислу бути“... З сими словами Драгоманова вповні згодились би інші члени київського українського гуртка.

Драгоманов так намічав спільну літературну діяльність в „Правді“: „Я було розігнався на таку систему: „Правда“ буде всесторонньо у фактах подавати картину Галичини, а наші земляки у одвіт будуть в ній також показувати дзеркало України. Я пристану до сієї роботи і, крім того, буду найцікавіше роздзволювати на Росію через „Сиб. Відомости“ і „Вістник Европы“... Як бачимо, се досить широка програма, котру можна було здійснити спільними силами галицькими та українськими. Укладаючи такий план спільного ведення „Правди“, Драгоманов і київський гурток брали на себе певну відповідальність за відділ, присвячений Україні, і, даючи вказівки та звістки до „Правди“, вимагали, з свого боку, уважності до свого українського відділу. Маючи на рахубі кожную сторінку невеликого обсягом числа „Правди“, кияне нарікали, чому часопись заповнено нецікавим матеріалом, чому на всьому лежить там прикмета „старосвіцьтва“, або, як висловлювались інші, — „партикуляризму“ (Житецький).

Охоче давали поради, як запобігти лихові, надати „Правді“ більш живий вигляд, рекомендували давати більш місця таким або іншим статтям, тісніше зв'язаним з народним життям. „Я думаю, що одних політичних маніфестів мало, а треба подрібної хроніки“ — радив Драгоманов. „Треба, щоб „Правда“ давала політико-статистичний образ життя, хоч у Галичині, коли і не в Україні“... „Мусить „Правда“ вести правильну хроніку Галичини і України“... „Окрім того, вона мусить давати хоч оглави всіх журналів руських у Австрії, а важнішого передавати коротко содержание“ — писав Драгоманов, скаржучись: „а то страм, що я з польского Крају, що тепер появилсь, і з Флоренції взнав, що у Відні є дві руські газети і т. д.“ Інші київські читачі скаржились на брак „вищих інтересів чоловічого життя і духа“, та на перевагу „національного партикуляризму“ (напр., Житецький). Замість слабенької поезії або новели радив Драгоманов давати народні етнографічні матеріали, пісні або казки, радив завести постійний відділ народніх етнографічних матеріалів.

Оглядам та хроніці київський гурток надавав величезне значіння. Збирали звістки для „Правди“ старанно і пересилали все до

Львова. Драгоманов сам робив вирізки з російської часописи „Спб. Вѣдомости“ та з „Вѣстника Европы“. Отримавши яку небудь цікаву звістку, Драгоманов зараз передавав її до Львова, щоб там могли її ужити для найближчого числа „Правди“; так передавав він звістки про нові книжки, науковий рух, наукові плани і т. д.

Знайомлючись з „Правдою“ ближче, київський гурток бачив, що „Правда“ має занадто малий обсяг, що вона не може містити увесь той матеріал, який там хотілося бачити. Через те виникла думка про поширення обсягу „Правди“. Писав про се і Драгоманов: він все допитувався, скільки іде „Правди“ до України. У нього була гадка „підняти агітацію в українських гуртках, щоб дати підмогу на те, щоб „Правда“ стала виходити хоть 2 рази у місяць“. Таке побільшення обсягу „Правди“ при матеріальній допомозі київського гуртка дало б можливість вільніше користуватись сторінками „Правди“ для своїх фактичних оглядів та теоретичних обговорень: зього як раз і хотів київський гурток.

Зводячи до купи окремі вказівки в листуванні 1872—1873 р.р., бачимо, що в ці роки український київський гурток відчував велику потребу власного українського органу і шукав різних засобів, щоб задовольнити цю пекучу потребу.

Це цікавий епізод українського життя 1870-х років.

Національні відносини в Бельгії.

Тепер, коли невеличка Бельгія звернула на себе увагу всього світу, хочеться спитати себе: що дало їй таке шляхетне завзяття, таку лицарську відвагу? Усяк, хто скільки-небудь знайомий був з станом освіти в Бельгії, з її громадськими інституціями, з її школами, той повинен був сподіватися, що усе так і станеться, як воно на наших очах склалося: бельгійський народ завше виховувався на принципах морального відношення до усіх народів, він викохав золоту мрію загального єднання народів. На протязі останніх 10—15 літ скільки всесвітніх виставок, скільки всесвітніх з'їздів упорядкувала Бельгія. З її тепер так немилосердно-зруйнованої столиці, з гарного невеличкого Брюсселя, розліталися по всьому світу заклики до спільної роботи, до одностайної праці для вселюдської культури, для загального добра. Вчені, громадські діячі, комерсанти й художники з усього світу зіходилися до Бельгії, і всіх вона вітала як найдорожчих гостей, усіх обгортала своєю веселою приязню. Вона так раділа, що на сій землі, обробленій руками її працюючого народу, сходять сляво культури, сляво палкої віри в майбутнє щастя усіх людей і в перемогу світа науки й краси над темрявою несвідомости. Поруч з сим широким гуманізмом, який озивався на всі поступові завдання й замисли, в серці кожного бельгійця жила глибока, свята любов до свого власного рідного краю, любов, що справді, в кожную хвилину могла зробити з звичайного бельгійця героя, який радий краще затопити своє поле, звівечити працю кількох поколінь, а не дати ворогу заволодіти його рідною коханою землею. На оборону рідного краю уся Бельгія стала однодушно, і хоч її подужали, але Бельгія не прохала а ні жалощів, а ні милости—вона гинула з певною вірою, що вона встане, що вона ще бореться за свою волю, за свій край і перебере лихий час.

Воля і рідний край, то були світлі лозунги бельгійського народу на протязі усього його історичного життя: він потроху визволявся й з під німецької й з під французької влади й почав складати свою власну державу й суспільне життя. Ся будівнича праця затримувалась неодноманітним національним складом бельгійської людности. Спокон віку на території Бельгії жили дві дуже між собою несхожі народности—на сході фламандська, на заході валонська. Перша по своєму походженню й по своїй мові стояла ближче до германської культури, друга—до романо-гальської. Але вже в початках середніх віків обидві народности виразно виявили свою волю жити одностайно й боронити від сусідів свою незалежність. І спільне життя не анулювало а ні крихти національну самостійність ні валонів, ні фламандців; расовий тип зостався незмінений в обох, і сей дуалізм викликав дуже часто супе-

речки в громадському житті: фламандці дорікають валонів за те, що вони підлягають латинському впливу своїх західних сусідів-французів; валони висміюють фламандців за їх німецьку грубість, обзивають їх образливими прізвищами. Але щось єднало обидві нації, і держава їх, переходячи довгий час з рук австрійських, еспанських та бургундських володарів, зоставалася ввесь час цільною, міцно зливаю з Бельгією. Се єднання в 1830 р. виявилось певною щирою обороною незалежності Бельгії, але ся спільна боротьба не означала зовсім того, що обидва народи національно поєдналися, нарізно стояли вони обидва в своїх рисах національних, хоч які закони не вигадували принці бургонські, й еспанські, й французькі, й німецькі, й перші бельгійські королі; еволюція бельгійської держави йшла й економічна і соціальна, але природа національна обох народів не мінялась,—фламандці все були мускулясті, жшлуваті з круглою головою, блакитно-сірими очима, волоссям, повнокровні, здорові.

Повна тверда воля світиться в очах, які наче в далечині вбачають щось ясне, до чого вони йдуть, до того мусять дійти. Мовчазні, не з одвертою душою вони наче несуть на собі печать завзяття і витриманости. Сі люде вирости серед мовчазної, непринадної природи, яку вони своїми руками вкрили золотим хлібом і квітчастими левадами. В них віра міцна в працю і працею вони все перемагають. Звісно, і в цьому загальному житті є місцеві особливости: фламандець з поля, вкритого самим вереском, має на чолі якийсь сум боязкий, він не так сміло ступає, як фламандець роскішних торгових міст. Жінки пишні своєю красою, гарного зросту, з свіжим рожевим обличчям, наче вигодовані молоком та м'ясом, які були вони колись вимальовані безсмертним пензлем Рубенса. Усі фламандці спокійні, з поважними руками, але вживають багато пива, горілки й рідко яке свята, яка процесія обходила без бійки та розбишадства. Деякі села недалеко від Брюсселя далеко звісні своїми звичаями помети й задирливости. Найбільш ся нестриманість виявляється в ті дні, коли провадять яку небудь лотерею, до якої вони дуже припадають.

Не такими рисами відрізняється валон—тут уся романська вдача: сухий, костлявий, з темним волоссям й темними очима, він забить вас своєю веселою розмовою гумора й дотепности; він увічливий, ширий, жвавий, одвертий. Він не має глибокої творчої сили, яку виявили фламандські різбарі та малярі, в його думках не так багато дедукцій, як інтуїції, він чулий і палкий в своїх почуттях і радий віддати себе усього на щось велике, гуманне. Через усю історію свого краю він переніс гаряче палке кохання до волі—воля йому наче дорожче рідного краю, дорожче всього. З волю валон віддасть усе, без волі він не уявляє собі можливого життя.

Але є й схожі риси між сими ріжними двома життями—і фламандець і валон обоє гаряче люблять життя, люблять добру страву, тонке вино, веселі святкування. Усі конгреси в Брюсселі завше закінчувалися чудовими святами, де смашні наїдки, сила напшків, гарна музика й веселі промови захоплювали своїм жвавим настроєм усіх чужинців, до яких бельгійці завше ставилися так прихильно. Валони особливо співучі—вони співають і на полі за роботою, й у вагоні залізничці, й на вулиці, й на селянських святах—скрізь, де збереться молодь. Вони люблять співати, танцюючи свій національний танець—

кравіньон, або бельгійський хоровод, який вони дуже часто водять по вулицях міст, й се нагадує щось таке стародавнє, ще часи поганства. Ся веселість допомагає валону в його скрутному робітничому житті, підтримує його в темних шахтах, де він коле вугіль, на усіх фабриках, якими вкрита східна Бельгія,—бо який ми бачимо дуалізм в національних рисах людности, такий самий дуалізм істнує в природі Бельгії: на сході тягнеться низина, яка де переходить в невеселі поля вереску й плохенького хліба, а де в плодучі сіножаті, з годованою гарною худобою й чудовим хлібом. На заході шумлять річки Маас, Урта, Лесс, перерізаючи невисокі ланцюги гір та горбків. Левади розлягаються по схилах гір, села вкривають долини, до неба сягають високі димарі фабрик; скрізь країна повна життя, праці, промислової краси. Освіта тут виявляється в розвиненому громадському житті, в широко розповсюдженій взаємній допомозі, кооперації, в гарно упорядкованих школах, в широко розвиненій пресі (2000 період. видань). На півдні західної Бельгії грамотні дають 75%. Робітники добре з'організовані й боронять свої права, але вміють і працю свою добре поставити.

Такі-от дві нації складають ту людність, яку звичайно звать бельгійцями, обидві люблять свою сторону, свій край, але не мають войовничого нахилу, не прихильні до військової служби.

Ще минулого року по усіх педагогічних бельгійських виданнях йшли бесіди про те, щоб підняти в школярів почуття пошани до воєнної служби, до обов'язків боронити свій край. Часопись «Ecole Nationale» як по картах усе пророкувала, що Бельгія мусить бути наготові проти такого небезпечного ворога, як німці, що Бельгія занадто мало дбає за оборону свого краю, що тих 100.000 москалів, яких вона має, занадто мало в кожному випадкові озброєного нападу на територію Бельгії з боку дужого ворога. Намічалася потреба розжврити патріотизм бельгійської молоді, яка захоплюється більш соціальним питанням, громадськими організаціями й не оглядається на зовнішню політику, на зовнішню безпеку. По школах побільшало уваги на знайомство з рідним краєм, його економічними й комерційними умовами, його колонізаційною роботою, звернено увагу й на розвиток, моральну енергію молоді, якої взагалі бельгійцям ніколи не бракувало. По школах обговорювалася на лекціях рідної мови ідея патріотичної праці на користь рідного краю, вивчалися вірші, де лунає шира ласка до Бельгії. От — la Belgique est ma patrie et je l'aime de tout mon coeur, car à cette terre chérie je dois la vie et le bonheur... І на цих віршах вияснялося, що рідний край—то є уся єдина Бельгія і її незалежність, то є одностайність її люду, то є його велика воля й незалежність, рідний край—то наша пісня, наші гарні річки, наш гай і поле, то усі ми вкупі—бідні й багаті, старі й молоді. Любіть його, ваш рідний край, служіть йому усіма силами вашого тіла й душі, бороніть його своїм розумом, своїми руками, ласкою вашого серця*). Учителі звертають увагу учнів на прапор Бельгії й так викликають до нього пошану: наш прапор має три кольорі—в його складі таїться кров, золото й жалоба. Він червоніє від крові усіх, що склали голови свої за Бельгію; шануйте мучеників. Він золотий від багатства й слави

*) Див. № 19. 1913 р.

нашого краю; ми можемо ними годуватися. На нашому прапорі виразно виступає й кольор жалоби, то жалоба по усіх синах рідного краю, що післягли, здобуваючи волю, славу й долю своїй отчизні. Їх душі там з високого неба доглядають рідну Бельгію. Перед нашим трьохколовим прапором схиляйтеся, діти, юнаки» *).

В 1913 р. вийшла книжка копитана генер. штаба Бремера в Брюсселі під заголовком: «Патріотизм перш усього». Тут ад'ютант генерального штаба одверто уясняє яке небезпечне становище Бельгії межі таких могутніх сусід — Германія, Англія, Франція, і як воно вимагає щирого, міцного почуття патріотизма. Усяке обезброєння, пасифізм, посередництво держав Бремер визнає дуже гарними, але далекими ідеалами. А зараз (в початку 1913 р.) усі факти історії, дипломатичні документи, переконання державних діячів не дозволяють Бельгії покладатися на трактати, що забезпечують їй нейтралітет, тим більш, що війська її сусідів занадто небезпечно загрожують її межах, а ті картограмми, які ширяться сусідом-німцем не дають ніякого сумніву в його агресивних заходах. Бельгію охоронить тільки свідомий патріотизм й кожний бельгієць обов'язково мусить виховуватися в свідомому розумінні небезпеки, яка загрожує рідному краю, й знати, як багато залежить однього уся майбутність Бельгії. Страшні пророчі слова! Вони задалегідь хвилювали бельгійську людність і при усіх сих змаганнях мимоволі вставало питання—чи має Бельгія єдине серце, яке може битися єдиним почуттям за увесь рідний край, за усю Бельгію, без місцевих поділів, коли фламандці виявляють ворожі почуття до своїх братів валонів, а валони з призириством ставляться до змагань грубих фламандців.

Які ж такі змагання змогли розрізнити людність такої невеличкої території? Головним чином розрізнила їх мова. Дві мови—дві нації, дві мови—дві культури, дві мови—дві отчизні; чи можна при двох мовах з'єднатися щиро, певно без облуди в одну міцну державу, кохати один рідний край і певно служити усім його потребам? Бельгія дала яскравий приклад, що вільний розвиток двох мов, двох культур не перешкоджає утворити одну державу, один державний патріотизм, який виявився так пишно на протязі останнього року. Воля мови—цей лозунг лунав в Бельгії через увесь кінець XIX століття; — без мови нема волі,—казали фламандці. До 1830 року фламандці панували в Бельгії під охороною німецьких та голандських володарів; їх мова хоч не панувала, але дякуючи тому, що вона близька до німецької і до голандської, вони не почували себе ображеними. З 1830 р. король Леопольд заводить в Бельгії т. звану «францизацію»—усе французьке панує. По конституції визнавалися факультативно права обох мов, але французька визнана державною мовою, вона одна вживалася в суді, в адміністрації, у війську. Громадянство вітало французьку мову, яко мову волі, визволення. Захоплені нею письменники в 1834 р. писали міністрам: «Одномовність необхідний ґрунт за-для певного державного ладу й французька мова мусить стати мовою усієї Бельгії».

Але як же малося бути з Фландрією, яка не розуміла французької мови? Фламандці так кохалися в своїй «старовинній», вона так

*) Див. 1 юля 1913 р.

підходила до їх фламандської окремішності, в ній заховані були усі скарби духа фламандського,—як їх висловити чужою мовою, знайти вирази для глибоких народніх думок, творчих змагань народнього духа? Глухий гомін зпочатку, сміліш почав луhati що далі. За-для фламандців католиків французька мова викликала еретичні постаті Вольтера, Русо, Дидеро, з нею могла вийти еретична філософія, зневір'я. Протести еднали, протести організували зпочатку інтелігентних фламандців; маса довго зоставалася невідомою, але незадоволення з панування чужої культури увіходило усе глибоше й глибоше. По селах не знали французької мови й коли заводили французькі школи, селяне не посилали до них своїх дітей, діти мали балакати тою ж мовою, яку вживали батьки. Селяне ще ставилися до сього байдужно: довгий час різні володарі казали їм, що вони мусять бути або австріяками, або французями, або голандцями. Тепер їм казали, що вони бельгійці, але вони увесь час зоставалися фламандцями й не знали иншої мови. Тепер куди вони не потикалися, чи до суду, чи до якої адміністративної особи, чи інституції, вони чули французьку мову, вони її не розуміли, нею не мали змоги висловитися. Це вражало їх, але тільки через 20 літ вони виступили активно проти сих зневаг.

Революція 1848 р. налякала католицьке духовенство. З 1850 р. починається боротьба, скликаються конгреси в Генті, в Антверпені, які вимагають фламандській мові рівні права з французько-валонською. В 1873 бельгійський парламент постановляє вживання обоіх мов для судового слідства й за-для адвокатів. В 1889 двомовність забезпечується в кожних дебатах. Закон 1898 р. вже рівняє фламандську й французьку мову, й усі закони, усі державні заяви повинні бути видані на обох мовах й від урядовців вимагають знання обох мов по усій Бельгії. В школи фламандська мова входить по закону 1885 р., який просто вимагає вживання цієї мови по середніх школах й ліцеях Фландрії при навчанні німецької, англійської мови, природознавства, історії й географії. Сама фламандська мова теж ставала в курс навчання. В ці часи могутня інституція фламандська ліберальна укуш з такою ж освітньою католицькою організацією захожують енергійно росповсюджувати книжки на фламандській мові, заводять книгозбірні, організують популярні відчити сією мовою. Фламандці своєю боротьбою, своїми послідовними, викликаними їх протестами, законами, досягли повної рівноправності своєї мови як в державних, адміністративних, судових, так й в культурно-освітних справах. Але на жаль валони ставили деякі перешкоди на цьому шляху культурної боротьби й, розлютовані дрібницями образливими, фламандці не задовольнилися своїми забезпеченими правами, а виявляли свій націоналізм в грубих нападах на валонську культуру, вони нав'язували свою мову, яко примусову за-для кожного бельгійця, без якої жадний бельгієць не може бути прийнятним ні до жадної вищої школи, не має права бути обраним до парламенту, до усяких виборних служб. Ватажки фламандського руху на мітингах висловлюють думки, що мало бути свідомим фламандцем, треба бути діяльним, пропагандувати перемогу в Фландрії фламандської мови: не треба, каже Поль-де-Монт, двох мов,—усе на одній нашій мові. Фламандці зрікаються ставити пам'ятник славному письменнику Роденбаху через те саме, що він писав свої чудові твори по французькому.

З культурного поля боротьба переходить і на економічне—в операціях, в торгівлі виступає фламандська особливість. Націоналісти фламандські утворюють широкі комерційні асоціації, які усі свої операції й усно й письмовно провадять на фламандській мові. Католицьке духовенство енергійно підтримує усі фламандські національні прояви.

Фламандські націоналісти користуються усяким випадком, щоб зміцнити свій рух. В поемах вони звертаються до жінок Фландрії й прохають їх „не балакати по французьки, щоб не губилася рідна мова“. Вони протестують проти усякого об'явлення реклами, яка буде у Фландрії надрукована по французьки. Антверпен—се інтелектуальний центр фламандського руху, тут жадний громадський діяч не осмілиться казати промову инакше, як по фламандськи, жадний мешканець не прийме квитка, написаний на французській мові. Дуже часто виникають усякі несподівані непорозуміння: салдати напр. дозволяють собі не слухати офіцера, коли він команду гукає не по фламандськи, а коли офіцер за цю вимогу збив шаблюкою шапку з салдата, зза цього піднялась в 1909 р. в Антверпені ціла колотня, вудличні суперечки, величезні мітинги, й уряд мусів висловитися й ясно стати на бік салдата, бо в „Антверпені військову команду повинно висловлювати на фламандській мові“. Але ці настирливі вимоги не можуть зменшити того поважного становища, якого досягли фламандці одстоюючи свої справедливі національні вимоги й обороняючи свою мову. Розумні представники цього руху не спочувають ніяким агресивним нападам своїх земляків й, визнаючи волю й права валонів, заклали „Лігу охорони вільного розвитку обох й права валонів, заклали „Лігу охорони вільного розвитку національні потреби усях бельгійців, їм не спочувають усі їх одностунці, але треба пам'ятати, що фламандці довгий час почували себе в приниженому національному, економічному й культурному становищі. Мова—це їх лозунг загального національного відродження, свого власного життя серед своїх звичаїв, своєї естетики, своєї культури, своєї школи, не тільки початкової, але й середньої й вищої, якої вони ще досі не мають. Не маючи своїх вищих шкіл, фламандці не можуть а ні в промислі, а ні в індустрії досягти потрібного знання і це шкодить їх індустріальному розвитку. Вони усім своїм життям пізнали ту правду, яку виголошує наука: „мова є нація; немає нації без мови“. Тим то вони так нервово стежать за тими талановитими письменниками Фландрії, які пишуть свої твори на французській мові.

Але є один бік шкодливий в фламандському рухові для єдності й незалежності Бельгії; сей рух не тільки національний, він расовий і, як такий, він викликає стародавнє расове співчуття фламандців до Германії; чимало ватажків фламандського національного відродження дозволяли собі й в промовах й в пресі такі слова: „Бельгія—се певний щит Германії від Франції“. Вони називали Германію своєю „великою отчиною“ або „нашою матіррю“. Німці користувалися сим; їх мова, їх культура прокладала собі вільний шлях у Фландрії, вона захоплювала торг фландрських місць, їх капітали керували мільйонними підприємствами, вона позаводила свої школи й фламандці не сваряться за це; тут виявлює себе так звана історична спорідненість, кривність, проти якої трудно боротися, й уряд бельгійців не захожувався проти

такого напрямку фламандських симпатій. Явища війни показали, що бельгійський уряд розумів психологію народу: він знав, що коли перед Бельгією стане хоч яка-небудь небезпека—й фламандці й валони забудуть усі свої сварки, зречуться усяких позамежних симпатій, щоб боронити рідну Бельгію.

Цікаво, як відбивається на літературі Бельгії сучасне незалежне становище обох націй й їх мов. В Бельгії в 1900 р. налічувалося людності 6.693.518 д. З них на самій фламандській мові балакає 2.822.005 д., на самій французській мові 2.874.491 д. Таких що балакають по фламандськи й по французьки 801.587 д. Але є й такі, що балакають по німецьки 28.314 д.; таких, що знають французську й німецьку мову—66.447 д.; фламандську й німецьку 8.238 л.; таких, що вживають три мови—42.889 д. З цих цифр видно, що фламандська мова переважує за усі другі. Але як оглянутися на давні часи, то видно, що французська мова шириться усе більш та більш; взагалі цікаво з історичного боку переглянути розвиток трьох мов в Бельгії; за півстоліття маємо такі цифри: 1846 р. усіх мешканців було 4.337.196 д.; з них німецькою мовою балакало—34.060 д., фламандською—2.471.248 д., французською—1.827.141 д. В 1900 р. усіх мешк. було 6.693.518 д., а німецьку мову вживає вже 144.888 д., фламандську—3.673.719 д., а французську—2.874.941 д. Тут бачимо, як багато побільшало німецької мови, але ще більше французська росте й шириться. По території з цілого простору Бельгії в 2.945.700 гектарів французська частина займає 1.531.000 гект.; під фламандську й німецьку мову остається 1.475.000 гект.; під фламандську й німецьку мову остається 1.475.000 гект. Німці були вкраплені більш по торгових містах. Іміграція німецька зростала що року більш. Але в Брюсселі розвинулася найбільш французська мова (77 на 100 мешк.), й Брюссель мріяв стати маленьким Парижем. З культурного боку можна упевнитися, що шириться не сама французська мова, а більше число бельгійців, які визнають право й вживають й французську й фламандську. Осягнувши зовсім незалежного становища за-для усіх мов, й валони й французи утворили чудову літературу, яка захоплює чужинців своїм молодим талановитим завзяттям. Чи варто нагадувати такі славновісні ймення як Метерлінк, Верхарн, Роденбах, Лемоньє. На фламандській мові творчість літератури теж зростає, але не має ще таких блискучих поетів, які з боку валонів уславили бельгійське письменство. Останніми часами межі поетами повсталала згода, вони видавали свої часописі, свої книжки й братерськи висловлювали: „фламандці, валони—то наші особисті прізвиська, але родинне наше ймення—то є бельгійці“.

Письменник Камил Лемоньє каже з гарячою ширістю: „вона живе, душа бельгійська, бельгійське серце з двох пар слів складене. Колись було воно пошматовано, але пізніш склалося з двох рас, які мали ріжні словесні вирази; односердно склалося з двох країн, яких одна, як золоте поле, доточена до другої блакитно-чорної й складає одну пишну одіж“. Другі—такі оптимісти—кажуть, що як що на-

віть не має одного серця в народі Бельгії, то вже одна совість, одна свідомість напевно керує життям обох національностей.

Становище освіти дуже гарне: на маленькій території Бельгії більш 9.000 початкових шкіл. З них 5.442 існують на кошт комуни і держави, 4.533 приватних, й субсидованих комунами й державою парафіяльних шкіл 2.611 (в 1905 р.). По цих школах вчиться 894.540 дітей з 6 до 14 літ. З них 94% вчаться безплатно. Мова ставиться по волі комуни.

Обік з цим і по учительських семінаріях учні вчать усі три мови, на яких може більшість балакати по тих або других селах. Шкільні бібліотеки теж складаються з тих книжок, якою мовою балакає місцева більшість. Школа працює без усякої централізації, прислухаючись до потреб і вимог місцевого люду, на ґрунті волі й національної незалежності й прогресивної педагогіки. Коло кожної школи учні гуртуються в різноманітні товариства, гуртки, позичкові й зберегательні каси, в які самими дітьми в 1905 р. внесено було до 12½ мілл. франків. Шкільних товариств взаємної допомоги налічувалося (за той самий рік) 3.235 з 372.723 членами. Гуртків молоді за для охорони звірів налічується більш 4.000 і в них 322.365 членів. Є гуртки місцевих рослин, пам'ятників старовинних, птаства і т. ин. Усі ці гуртки мають великий культурний вплив і дають бельгійській молоді по самих глухих селах громадське виховання. Чимало товариств противоалкогольних. Це все дає здорову, енергійну, самостійну молодь, яка вміє спільно працювати й перемагає усі егоїстичні дикі нахили. Учителі й учительки в Бельгії теж не живуть самотно, — серед них сила усяких гуртків, вони часто скликаються інспектором на живу, користну працю: складають усякі відчити, дискусії й т. и. Вони гуртують коло школи батьків та матерів й ширять меж ними раціональні думки за-для виховання своїх дітей. Так стоїть народня національна школа й подвійна мова, (а по деяких селах і потрійна) ніде не перешкоджає ясному розвитку дітей, а тільки становить школу рідною усьому людові.

В Бельгії можна бачити, як усе життя перейняте ідеєю волі, незалежності; усяка централізація противна бельгійському народові. Обік з незалежністю націй розвинута самодіяльність місцевих громад, комуни або общин, які керують усім місцевим життям, школами, шляхами й т. и. Широкий розвиток комунальної автономії цілком природне діло за-для такого свідомого індивідуаліста, як бельгієць. Разом з певною свідомою індивідуальністю, бельгієць вміє шнувати чужу волю, самостійність; ось через що на території Бельгії могли вільно заснуватися різноманітні організації та інституції різних націй, різних соціальних напрямків і різної віри, але здебільшого демократичних по завданням. Бельгія мала цілком право називатися соціальною лабораторією. Тут розвилися величезні кооперативні, освітні інституції, — тут же і національне питання розв'язано було цілком справедливо, і дві нації, з яких складалася бельгійська людність, змогли утворити собі такий осередок, в якому вільно могли економічно багатіти обидві нації. За останні роки піднімалися пропозиції за незалежний склад адміністративних інституцій, як для фламандців, так і для валонів. Це цілком справедливо, бо усякий адміністративний склад му-

сити бути природно зв'язаний з психологією й етнографією народа, а як в Бельгії два народа, то їх не може задовольнити центрально вироблений склад адміністративного правління.

Тепер уся Бельгія знівечена страшним лихом, уся вона зруйнована, захапана чужими жорстокими руками. Але яка не буде її майбутня доля, можна напевно сказати, що її життєва енергія, її патріотична свідомість допоможе їй знов утворити собі вільні умови життя, в яких обидві нації, сполучені єдністю території, знайдуть знов спроможність утворити найкращі форми одностайного життя.

С. ЄФРЕМОВ.

Про те, що було й чого не було.

З приводу споминів д. Л. Дейча.

За громом і гуркотом військових подій сливе непомітно промайнула цікава сторінка з недавнього минулого, хоча має вона вагу не для самого тільки історика, що стежить за чергуванням громадських настроїв у Росії. Маю на думці спомини д. Дейча, надруковані в тогорішньому „Вістникъ Европы“ (книга за серпень) під заголовком — «Украинская и общерусская эмиграция». Мова в тих споминах мовиться найбільше про Драгоманова та стосунки його до російської еміграції того часу. Разом з попередніми споминами того ж автора про Драгоманова *), ця остання праця його складається ніби на повну і закруглену характеристику українського вченого і публіциста, що вийшла з-під пера його тодішнього політичного супротивника. І треба правду сказати — д. Дейч силкувався додержати всієї можливої для його справедливості, говорячи про людину не тільки чужої партії, але й особисто нелюбу авторові споминів. Але — і це теж треба зазначити — з самими добрими замірами — не впорався д. Дейч коло своєї теми. Додержуючи про людське око справедливості і безсторонності, автор споминів показує Драгоманова в такому однобічному світлі, що не дурно ж живий і безпосередній свідок тих часів д. Дебагорій-Мокрієвич схарактеризував спробу д. Дейча зовсім таки недвозначними рисами. Переказавши його спомини, д. Дебагорій-Мокрієвич додає: «я переказав мало не все, що про Драгоманова сказано в нарисі». І треба признати — сказано це так поплутано, суперечно, невизначно, що характеристика вийшла цілком невдала, краще б сказати — ніякої; одно тільки виразно проступає — що «автор не любив Драгоманова» **). Спомини, перепущені крізь призму «нелюбови», ледве чи й можуть бути справедливими та безсторонними. І от уже д. Дебагорій-Мокрієвич дуже дотепно виволікає на світ божій суперечності з оповідання, не кажучи вже про силу всяких легенд, що не мають підстав у дійсності, хоч у д. Дейча нанизано їх у низку певнісеньких і безпосередніх фактів.

*) Л. Дейч — „Драгомановъ въ изгнаніи“. — „Вістникъ Европы“, 1913 г., кн. X; його ж таки — „У начала легенды“ — „Современный Миръ“, 1913, кн. XI; його ж таки — „За рубежомъ“. — „Вістникъ Европы“, 1912, кн. IX. Про ці частки споминів д. Дейча мені доводилося вже згадувати, — див. „Драгоманов на еміграції“, — Рада, 1913 р., ч. ч. 232, 237 і 241 та „Коло Драгоманова — Рада“, 1913 р. ч. 289.

***) Вл. Дебагорій-Мокрієвич. — По поводу статьи Дейча: „Украинская и общерусская эмиграция“. — „Украинская жизнь“, 1915 г., кн. II, стр. 68.

Надто вже оця допіру зазначена «нелюбов» чи «неохота» автора до Драгоманова виявляється в тій частині споминів, яка оповідає про обставини й причини, що порізнили українську еміграцію з частиною російської, головним чином з гуртком «чорнопередільцевъ», що купчилися круг д. д. Дейча й Стефановича. «Неохота» доходить до такої міри, що автор споминів, коли оповідає про цей період женецького життя, вживає навіть тону, який ледве чи відповідає поважній розмові. Так, напр., говорячи про погляди Драгоманова на стосунки українців до сусідніх народів, д. Дейч викладає їх у такому, занадто спрощеному вже вигляді: «Въ цѣломъ рядѣ своихъ произведеній на разныхъ языкахъ редакторъ „Громады“ проводилъ неизмѣнно тотъ взглядъ, что все безъ различія (?) выдающіеся люди, какъ поляки, такъ и русскіе всегда обижали (!) украинцевъ тѣмъ, что не разграничивали строго этнографическую Польшу» («Вістникъ Европы», 1914, VIII, 215). Зводити справу дуже складну й великої ваги на якусь-то «образу» чи навіть, мовляв д. Дейч на іншому місці, — «устремленія в словесный бой» — ледве чи значить знайти пристойний і відповідний темі розмови тон. І на жаль, це не єдиний приклад того, як навіть тепер д. Дейч плується й негарно орієнтується в тих справах, в яких хотів би бути просто безстороннім свідком.

Як і через віщо Драгоманов одійшов од частини російської еміграції, про це д. Дейч розказує таким способом. До самого 1880 року стосунки були найкращі. Драгоманов заживав раз-у-раз великої серед них пошани, мав у них незломний авторитет і хоча практикував «устремленіє въ словесный бой» з причини ніби то безупинно заповідюваних українцям «образ», проте був навіть центром емігрантської колонії, яка людина визначна серед неї розумом, вдачею і великою освітою. Були, мовляв д. Дейч, люде, яким редактор «Громади» здавався «несокрушимымъ авторитетомъ», та й взагалі він грав на еміграції ролю, яка мало чим різнилась од тієї, що незадовго належала тут Бакунінові або Лаврову. І от раптом, справді неначе deus ex machina, в літку 1880 р. все одмінилось.

Причину цьому д. Дейч бачить у популярності народовольської тактики, що заповонила навіть таких ворогів терора, яким був Драгоманов. «Коли, — пише д. Дейч, — я вернувся й спіткався з ним у літку 1889 р., то не трохи здивувався з того, як він ставився до терора: він теж був тоді серед його прихильників. Правда, це як згодом побачимо, не довго й тяглося, але все ж таки за час нашої розлуки він дуже *полівів*, а спричинились до сього згадані мною обставини (стор. 212). Оцим полівінням, а надто новим поглядом на терор Драгоманов підняв ще дужче свій авторитет серед еміграції, частина якої, мовляв Д. Дейч, ладна була «таять отъ умиленія и восторга». «Але, — каже він далі, — були й такі серед них, яким нова роля Драгоманова, як «общерусскаго политическо-террористическаго вожака», припала зовсім таки не до смаку» (стор. 213). То були, насамперед, соціалісти-поляки, що мали, як ми вже довідалися од д. Дейча, старі рахунки з українцями за «історичну Польшу», а далі ще «чорнопередільці», яким не подобалась нова позиція Драгоманова, бо вони вважали її за нещирю й до того ж переняту «совершенно либеральнымъ характеромъ». І от, порадившись з поляками, «мы, — каже д. Дейч, — тутъ

же рѣшили дати Драгоманову сраженіє на этой почвѣ, т. е. по вопросу о пріемахъ соціалистической дѣятельности» (стор. 214). Та перше, ніж встигли вони розпочати бій на вибраній позиції, сталася сутичка з иншого зовсім приводу.

Склалося це, як оповідає д. Дейч, так. М. Павлик, що жив тоді в Женеві, мав на одному зібранні емігрантів відіт про Галичину, а в його знов звернув на звичайні, як думав д. Дейч, скарги на польсько-російські «образи», заподіювані українцям. «Аргументів, якими він орудував на доказ того, що польські соціалісти прилучають українську територію до Польщі, я— пише д. Дейч,—певна річ, тепер переказати не здолаю, але добре пам'ятаю, що нікому з нас вони не промовляли дуже до розуму» (стор. 215). І от коли почались дебати, один з присутніх українців, Подолянський, став докоряти соціалістам на Україні за те, що вони нічого не роблять на користь свого рідного краю—стався несподіваний на цьому ґрунті бій.

«Не можна було проминути його промову без одповіді, — згадує тепер д. Дейч.—Зробити це могли тільки нас троє—Стефанович, Бохановський та я,—бо з усіх присутніх на зборах тільки ми, як «южане», знали роботу і українців, і соціалістів. Обидва моїх товариша сливе ніколи не виступали прилюдно, тим то я зважився взяти слово, щоб збити накинута на нас обвинувачення, дуже несправедливі, як тоді нам здавалось. Не пам'ятаю вже докладно, що я відповідав на ці обвинувачення, але од оборони я, здається, зараз же переступив до нападу. Вважаючи, що ми не спиняємось ні перед якими жертвами за-для пригнічених мас, я подбав про те, щоб роботу українців в південно-західному краю виказати суцєю переводнею часу, мало не переливанням з пустаго в порожнє. Я розповів, як українофіли по кілька років витрачають на те, щоб обробити одну літеру українського словаря, або зібрати й видати народні пісні та приказки, а як розгойдаються вже та напишуть щось для народа, то друкують такі глибокодумні оповідання, як «Про сіру кобилу» або «Як баба Параска та купила поросля». Пам'ятаю, що залунав веселий і похвальний регіт, коли я навів аналогічні до згаданих ілюстрації. Але серед українців промова моя викликала величезне обурення» (стор. 217—218). Наслідком такого «бою» було, що українці незабаром прислали заяву з проханням «не вважати їх більше за членів нашого товариства». «Такий учинок, — додає д. Дейч, — викликав у всіх здивування» і автор спогадів поділяє його по сей день. А вже потім оцю не мотивовану для д. Дейча незлагодугагострив і довів до краю сам Драгоманов своїми літературними виступами, які автор поясняє самим «оскорбленимъ самолюбіємъ», «чрезвычайною требовательностью и крайнею обидчивостью редактора «Громади».

Так пише історію д. Дейч. І коли ми придивимось до його споминів, а до того й перевіримо ще їх на тогочасних документах, то переконаємось, що не в одному пам'яті зрадила автора, не в одному він, навіть тепер, коли минуло 35 років од того часу, не здолав стати по-над гуртківством; не в одному, докладно оповідаючи про те, чого не було, забуває згадати про те, що було безперечно. В результаті оцього всього з історії д. Дейча могло вийти тільки те, що вийшло: ніякої характеристики великого українського діяча нема тут, а єсть тільки,

як справедливо зауважив д. Дебагорій-Мокрієвич, упевнення, «що автор не любить Драгоманова». Результат це не тільки вбогий, але він вимагає ще уважнішого й об'єктивнішого переказу подій, про які оповідає д. Дейч, як самовидця і свідок тих часів.

Почну з того, чого не було.

Не було насамперед тієї одміни в принципіальній позиції Драгоманова що до-революційної тактики, а особливо терору, про яку так категорично й не раз запевняє д. Дейч. Це ми можемо так само категорично і з притиском заперечити, з тією тільки ріжницею, що замість голої фрази маємо за собою документальні докази. Що погляди Драгоманова на цьому пункті були завідомо однакові, це було відомо кожному, хто знає, як Драгоманов ставився до згаданих питаннів, а тим паче, хто перегляне те, що писав Драгоманов саме під той час, коли з ним ніби сталася була ота несподівана одміна. Р. 1880-го Драгоманов чимало написав публіцистичних праць *) і в жадній не знайдемо ані сліду инших позицій, на які ніби то перейшов, як вірити д. Дейчеві, Драгоманов. Навпаки, торкаючись терсра й пояснюючи його, як з'явище, в певних обставинах «совершенно законосообразное» **), Драгоманов посилається як раз на старі свої праці, в яких категорично висловлювався проти терору, як системи політичної боротьби ***). Вже оці послання промовляють багато за приводу цікавого нам тепер питання. Але й того ще мало. В статті «Терроризмъ и свобода», датованій «3 іюня 1880 г.», Драгоманов не тільки знов переказує колишні свої аргументи проти терора, але цілком категорично додає: «политическія убійства, отложивъ даже въ сторону ихъ нравственныя неудобства, имѣють только отрицательное значеніе...», а вже-ж напевне ними не можна «вывести Россію на новую дорогу». На тому самому стояв Драгоманов і потім. Так, року 1881 в одній своїй по французському виданій брошурі Драгоманов пояснює причини політичних убійств, але разом ще раз уважає за свою повинність підкреслити, що ставиться до них негативно. «Ми протестуємо, — пише він,—бачучи, що їх роблять доктриною й маємо це за небезпеку для самих же таки революціонерів на майбутні часи. Але ще дужче ми протестуємо проти таких діл, як оповіщення підроблених царських маніфестів, крадіжки в банках, напади на пошту й инші такі вчинки, яких допускається багато з російских революціонерів та ще під назвою «святого мошенничества» ****). І це зрозуміє кожен, хто знає, яким обережним і совісним завжди був Драгоманов у тактичних способах, кожного разу і всякий політичний замір перевіряючи «основним», мовляв він, своїм принципом: «чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ» *****). І от зовсім

*) «Письмо Бѣлинскаго къ Гоголю», «Къ общественному мнѣнію всѣхъ цивилизованныхъ народовъ», «Словья баснями не кормятъ», «Было бы болото, а черти будутъ», «Терроризмъ и свобода», «Муравьи и корова», «Гр. Лорисъ-Меликовъ и рабочіе», «Нѣсколько вопросовъ проф. Ор. Ф. Миллеру», «Вниманію соціалистовъ-емігрантовъ изъ Россіи», передмова до листка «Отъ группы соціалистовъ-евреевъ», то-що. Всі оці твори передруковані в «Собраніи политическихъ сочиненій М. П. Драгоманова», т. II, Paris. 1906.

**) Собр. политич. соч. Драгоманова, т. II, стор. 289.

***) Ibid. стор. 289, 290, 345 і ин.

****) Ibid. стор. 346.

*****) Ibid. стор. 290.

не можу я зрозуміти оповідання д. Дейча. Коли б у поглядах Драгоманова справді зайшла була докорінна зміна і коли б улітку 1880 р. він наперекір своїм колишнім думкам, опинився був раптом «серед прихильників» терора, то як же оця зміна а ні крихти не одбилась би на друкованих працях Драгоманова. Як він міг тоді ж таки, влітку, 3 червня, прилюдно, друком висловлюватись проти того, що ніби говорив д. Дейчеві потаємці, в приватних розмовах. Адже ж ми знаємо, що д. Дейчеві „нова роля Драгоманова, як «общерусскаго политическо-террористическаго вожака», припала зовсім таки не до смаку”—і оця більш, ніж наївна нещирість супротивника в одному з найкардинальніших питаннів часу давала б йому таку тяжку зброю до рук, якої він просто б не міг не використати в найближчій сутичці. А тим часом д. Дейч у своїй докладно переказаній тепер промові великодушню побиває Драгоманова «одною літерою українського словаря» та, ще отим сміховинним «бабиним Паращиним порослям»,—дотепність цього аргумента ми згодом оцінимо,—і ховає найтяжчу зброю, якою міг одразу і на віки ж убити супротивника. Великодумність це, яку абсолютно зрозуміти не можна, і межує вона з дуже негідними для д. Дейча здогадами, як би те, про віщо він оповідає, справді було. Але, очевидно це—те, чого не бувало

І ще те, чого не було.

Д. Дейч з притиском говорить про «оскорбленное самолюбие» Драгоманова, на цей кладучи мотив найбільшу вагу в ростічї серед еміграції; далі згадає так само про бажання Драгоманова грати «первенствующую роль» серед російської еміграції, — ролю, як згадано було вже «общерусскаго политическо-террористическаго вожака». Скільки правди в розмовах д. Дейча про «терроризм» Драгоманова, ми вже бачили. Тепер ще про бажання грати «первенствующую роль». Цитовану вже статтю «Терроризм і свобода» Драгоманов просто починає з «покорнїйшей просьбы до публицистовъ газеты «Голосъ»—выключить насъ не только изъ «русской социальнo-революционной», но и изъ какой бы то ни было «русской» партіи. Мы,—мотивує своє прохання Драгоманов,—... не русскій ни въ какомъ изъ тѣхъ двухъ смысловъ этого слова, въ какомъ оно обычно употребляется. Мы не великороссъ, а украинець и, какъ таковой, мы членъ націи, которая ... помѣщается и за предѣлами Россіи—въ Австро-Венгріи *). І таких заяв Драгоманова можна б набрати з його творів буквально десятки **), бо своїм виступам, як українця, він особливо надавав ваги. От-же виходить, за дозволом д. Дейча, якась колосальна дурниця: з одного боку чоловік хоче за всяку ціну «грати ролю», а з другого — категорично й притьмом одмежовує себе як раз од тих, серед кого ця роля може або дати принадні лаври, або уразити «оскорбленное самолюбие». Гарний це був би «общерусскій вожакъ», та гарні й ті, хто хоч на хвилину дозволив би вести себе такому оригінальному привідці. Гарний, нарешті, був сам д. Дейч, що бачив суперечність такого становища й знав та не використав такої для себе зручної позиції у сутичці з Драгомановим. І знову ж,

*) Стор. 287.

**) Стор. 346, 347, 425 і ин. не кажучі вже про українські праці, листи, автобіографії і т. и.

щоб не хапатись негідних для д. Дейча здогадів, мусимо спинитись на другій можливості: очевидно, надмірні претензії Драгоманова на першу ролю серед російської еміграції—те, чого не було.

Після тієї та й знов тієї.

По тій сутичці між українцями й росіянами, про яку ми чули вже од д. Дейча, стосунки почали де далі все більш заплутуватись і псуватись. Спричинились до того, перше, деякі друковані праці Драгоманова, що вийшли під той час («Les nations de l'Europe Orientale et le socialisme internationale» в «Revue socialiste», брошура «Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale» і стаття «Обаятельность энергій», а — друге—співробітництво Драгоманова у «Вольномъ Словѣ». Змісту названих праць д. Дейч не переказує, а про другу з них навіть просто каже, що не пам'ятає і змісту, хоч це не заважає йому пам'ятати, який «огромный переполохъ», «волненіє», «взрывъ возмущенія и негодованія» викликали раз за разом статті Драгоманова, підбиваючи членів російської еміграції проти автора. Все це було безперечно—і статті Драгоманова, і обурення на його за ті статті. Я вже не кажу, що такі вчинки Драгоманова ніяк не в'яжуться з накинутим йому бажанням «грати ролю»: де ж пак — шукав чоловік популярності і разом, мов навмисне, робить так, щоб усіх од себе одпихнути, усіх роздрочити, усім дозолити, — але ось що чудно. Д. Дейч навіть тепер, коли минуло з того часу кілька десятків літ, не завважає, що в тих одіозних статтях не було — окрім однієї-двох може не зовсім зручних фраз—аже нічого ніяк справді кримінального, і не завважаючи цього, і тепер ще полемизує з Драгомановим, як у той час, коли гнів на ту чи иншу фразу міг застувати справжній зміст цілої статті. А через це набирається чимало гріхів Драгоманова, якими він не був грішний і які треба прилучити до тієї ж таки категорії — того, чого не бувало.

Роблючи Драгоманова винного за одну фразу з чужої статті, д. Дейч проминув без уваги протест, що належав не кому, як Драгоманову, і до того ж як раз з приводу справи Гартмана *). І от у невідомого читача лишалось таке вражіння, ніби Драгоманов не без гріха в цій справі. Те, чого не було, опинилося зверху того, що було справді, і сплодило не тільки зазначене допіру негарне натякання на Драгоманова, але й курьозні суперечности в оповіданні д. Дейча. Зокрема що до «Вольнаго Слова», то виходить у нашого автора, що самий факт співробітництва тут Драгоманова не тільки не викликав жадних обвинувачень, а навіть був за гарантію чесности самому часописові. Так розказує д. Дейч на стор. 225, а вже зараз на другій репутація самого Драгоманова береться під сумнів на підставі наведеної фрази з «Вольнаго Слова». Кінець-кінцем звичайний читач Дейчових споминів заплутується в них разом з автором, що й сам безнадійно заплутався і таку ж саму плутанину сіє своїми суперечностями й тенденційністю.

Але вернемся ще до „бою“, в якому стявся д. Дейч з українцями.

*) Драгомановъ. Къ общественному мнѣнію всѣхъ цивилизованныхъ народовъ. „Собр. полит. сочиненій“, т. II, стр. 252—254.

По веселому й похвальному реготі, що залунав одгуком на дотепні екскурси д. Дейча в царину українського письменства («Як баба Параска та кушила поросся»), українці, як ми вже знаємо, прислали листа, що на далі вони зрікаються брати участь у емігрантських зібраннях. «Такое рѣшеніе,—додає д. Дейч,—визвало общее изумленіе». Дивується й не розуміє, що сталося д. Дейч ще й тепер, бо—каже він—«въ моихъ выраженіяхъ не было ничего личнаго». Оцей хронічно-непорозумілий вигляд д. Дейча показує, що й нині, як і тридцять п'ять років тому, він не тямить усієї ваги своєї «перемоги» над українцями і тільки через це не може зрозуміти поводження своїх тодішніх супротивників. Мені і—сподіваюсь—читачеві воно цілком ясне; скажу більше—як-раз по переможній промові д. Дейча у Драгоманова й його приятелів мусило зникнути всяке бажання говорити з ним, як з поважним супротивником. Справді—виставляти на сміх і глум фольклорну й філологічну працю, як «чуть ли не переливаніе изъ пусто-го въ порожнее», — це було може блискучим для д. Дейча номером, вважаючи на данну аудиторію; але не треба розводитись про те, яке вражіння цей номер повинен був зробити на такого серйозного вченого, як Драгоманов. А як додамо до цього, що й такої книги, як «баба Параска та кушила поросся» ніколи не бувало і д. Дейч, сміху ради, просто вигадав, то зрозуміємо, чому українці зреклись вести далі бій на цьому ґрунті і покинули позиції перед побіденим д. Дейчем. З ворогом, що розпочинав бій так добре підготовлений, що зважливо розводиться про те, чого і в зуб не тямить, що на додачу не гребує за власні вигадки ховатись,—з таким ворогом провадити поважну розмову, очевидно, не варто й не годиться *). І не з поводження українців треба дивувати, а з тієї наївності, з якою д. Дейч переказує свою переможну промову, очевидно й гадки не маючи, яке тяжке вражіння справляє вона на освідмленого й неупередженого читача і як багато давала вона самому Драгоманову матеріала на негативну характеристику звичай, що панували серед емігрантів. Не кажу вже про те, що горда та пишна постать переможця д. Дейчеві зовсім таки не личить у тому епізоді, який випав власне опонентові Драгоманова.

☛ Та, правду кажучи, і не в тому епізоді, найдужче характерному хиба для самого тільки д. Дейча, лежав привід до роз'єднання й зра-

*) Який взагалі несерйозний тон що до національних справ панував по емігрантських зібраннях, показує хоча б такий епізод, що про його знаємо од самого ж таки д. Дейча. На одному зібранні російських емігрантів у Женеві виступив був якось Драгоманов, доводячи, що пропаганду серед української людности в Росії треба вести не російською, а українською мовою. Як на зразок Драгоманов посилався на Австрію, де соціалісти не обходяться самою німецькою мовою, а живають польською, чеською та українською. Проти думки Драгоманова промовляв відомий у ті часи емігрант Микола Жуковський. В Бельгії, казав він, живуть фламандці й валлони, проте нікто там не вимагав, щоб пропаганду вести валлонською «мовою».

— Але ж такої й мови нема,—гукнув Драгоманов.

— Ну, ось бачите,—відповів Жуковський.—То як же ви хочете, щоб пропаганду вести мовами всіх народів, коли у деяких з них навіть власної мови нема.

Гомеричний регіт,—додає д. Дейч,—та грім оплесків були надгородою дотепному опонентові. Див. Л. Дейча „За рубежом“. „Вѣстникъ Европы“, 1912 р., кн. IX, стор. 181—182.

ди. Адже ж власне «бій» між Драгомановим та «чернопередѣльцами» одбувся далеко раніше й на іншому ґрунті. Ще р. 1878 в часопису «Община» з'явилася рецензія Стефановича на Драгоманівську «Громаду» і докладна відповідь Драгоманова на цю рецензію *). Цікава полеміка оця трактувала як раз про ту принципіальну незлагоду, що розвела Драгоманова й товариство Стефановича. Переказувати цю полеміку тут я не буду. Скажу тільки, що опонент Драгоманова зовсім не мав того побіденого вигляду, яким нині хизується собі на втиху д. Дейч. А втім, на іншому місці й сам він з тим не криється. „У своїй відповіді,—писав д. Дейч р. 1913-го,—як і в деяких своїх політичних працях, Драгоманов цілком резонно доводив, що російські революціонери того часу, сами того не розуміючи й навіть повстаючи проти цього,—де далі, то все частіше,—виходили на боротьбу за політичні вольности, за конституцію. Драгоманов навіть нагадував про небезпеку, як би соціальний бік роботи не зайшов у російської соціально-революційної партії занадто далеко на задній план, як би й сама політична боротьба не розкидалась на дріб'язок: нищення поодиноких шпигів та урядовців таємними карними судами“. В цій, як і в багатьох інших справах, Драгоманов виявив велику проникливість політичну, а також і послідовність соціаліста. Не менше його правди було, коли він доводив у своїй відповіді Стефановичеві, що „соціалістичний рух нашого часу треба вважати за наслідок усього економічного й морального поступу і що тільки такий погляд дає сьогочасному соціалістичному рухові силу політичної науки, а не сектярського вірування або мрії стародавніх утопістів“. „Правда,—говорить д. Дейч кількома рядками нижче,—його запевнювання, що ми провадимо властиво політичну боротьбу, доводили нас мало не до люто-сти“, але „дальший хід нашого революційного руху показав, що правда була його, а не наша“ **). Отже причин, що різнили людей, які стояли з багатьох поглядів на крайніх полюсах, занадто було багато й без хвастливого виступу д. Дейча і їх зовсім добре значає д. Дебагорій-Мокривич в згаданій статті в „Украинской Жизни“. Та сам Драгоманов не раз торкався цього болючого й йому питання. „Я,—пише він, напр. в автобіографії,—потроху справді таки робився все дужчим і дужчим супротивником російським революціонерам. Опріч їхнього великороського централізму й антикультурних тенденцій, народницьких ілюзій, макіявелізму в засобах (на зразок підроблених манифестів Я. Стефановича й ин., замахів на крадіжки по банках, казначействах та почтах з нищенням сторожів) мене різнило од них те, що політичні убивства або, мовляли, „терор“, вони обертали в принцип політичної боротьби, тим часом як я дивився на той терор тільки як на природній, хоч і патологічний наслідок урядового терору“ ***). Ось де був настоящий корінь незлагоди, а епізоди такі, як виступ д. Дейча, що наперекір усім його запевнюванням мали глибоко

*) Рецензію Стефановича й відповідь на неї передруковано в II-му томі парижського видання „Собр. политич. сочиненій“ Драгоманова, стор. 200—230.

***) Л. Дейч—М. П. Драгомановъ въ вигнанні. „Вѣстникъ Европы“, 1913 р. кн. X, стор. 222—223.

***) Автобіографія М. П. Драгоманова, „Былое“, 1906, кн. VI, стор. 204.

особистий підклад, могли стати хиба за останню краплю, од якої вже через вінця полилось. Терпець з обох боків урвався і давно достиглий розмир обернувся нарешті і в формальну зваду та ворогування. І що мене особисто найдужче в споминах д. Дейча вражає, то це як раз те, що він занадто часто запевняє, ніби в стосунках його гуртка до Драгоманова не було нічого сенько особистого. На жаль, цей особистий елемент так випірає навіть тепер у споминах д. Дейча, що цілком резонно міг д. Дебагорій-Мокрієвич зробити з ніх тільки один висновок, „що автор не любить Драгоманова“. А до якої ж міри оця „не-любовь“ проступала тоді, коли, як сам д. Дейч признався, що погляди Драгоманова „доводили нас мало не до лютої“. Чи це психологічно можливо, щоб такий настрій не вносив у стосунки особистого елементу—полишаємо під розвагу самому читачеві.

А як справді, то особистий елемент у стосунках частини російської еміграції до української й найвизначнішого члена її Драгоманова був безперечно. Він дійшов навіть до крайньої міри напруження і надзвичайно загострився. Він сплотив силу обопільних прикостей і отруїв не мало часу і одній і другій стороні. І для нас, що вже можемо в данному разі додержувати безсторонности, надзвичайно дивним здається одна річ—як воно сталося, що д. Дейч, який у своїх споминах присвятив багато місця й уваги тому, чого не було, зовсім занехав те, що безперечно було. Я не берусь одгадувати цю психологічну задачу, а просто перекажу факти. До відомости про те, що було і що таким дивним способом обминула пам'ять д. Дейча ми можемо взяти з тогочасних документів, які вже тим самим, що тогочасні, варті певної дози уваги. Освітлення фактів у сучасних документах, звичайно, може бути не безстороннім, переказ їх одностороннім, але те, що вони були, ніяким сумнівам не підлягає, скоро тогочасні документи, до того ж і не призначені до друку, докладно й у подробицях їх переказують.

Д. Дейч не проминув цього пояснення без своїх коментаріїв. Мало того—він двічі до його вертається*), трохи не однаковими словами оповідаючи, що коли, з приводу статті „Обаятельность энергии“, чорнопредільці звернулись до Драгоманова з одвертим листом, то він, що „взагалі не лишав без відповіді навіть абияких уваг, проти його звернутих“,—тепер поводився инакше й тільки за рік одповів поясненням у „Вольном Словѣ“, яке я навів допіру. А як минуло вже більш тридцяти років і жадних листів ні в „Женевско-Русской Старині“, ні в інших місцях як не було так і нема, то д. Дейч з цього робить висновок, що і взагалі ніяких листів Драгоманов не мав, а просто собі москаля підвів, підшукуючи підстав для свого поводження. „Легко можна зрозуміти по цьому,—додає д. Дейч,—через віщо міг з'явитися такий памфлет, як брошура В. Черкесова „Драгомановъ изъ Гадяча“,—хоча д. Дейч тепер не пристає на неї („Вѣстникъ Европы“, стор. 229). Що остання думка автора споминів без жалю нищить його категоричне „легко зрозуміти“—це само собою, але й

*) Л. Дейч — „У начала легенды“ („Современный Миръ“, 1913 р. кн. XI, ст. 159) „Украинская и общерусская эмиграция“ („Вѣстн. Европы“, 1914 р. кн. VIII, стор. 228—229).

по-за цим не все в оповіданні д. Дейча заслуговує на яку-небудь віру, а дещо просто таки на жадну не заслуговує. І хоча обіцяні для „Женевско-Русской Старини“ листи ще не надруковані, але ми маємо й інші з того часу документи, що розгортають перед нами всю справу.

Р. 1906-го вийшла у Львові збірка листів Драгоманова „Листи до Ів. Франка і інших“. Отут, на стор. 131—139-ій надруковано згаданого вже листа до якогось „Петербуржця“ (на згогад д. Франка—до студента Дмитрієвського), а в тому листі знайдемо те, що, як видно, зникло з пам'яті д. Дейча. „Коротко суть діла ось в чім,—пише Драгоманов. Як приїхав я в Женеву, то зблизився з тутешніми анархістами (старої школи, прудоновської, а не теперішньої Москво-Кралоткинської дурне-мазурсько-провокакторської), которі себе заявляли європейцями й федералістами. Вони були недовольні народничеством „Земли и Воли“ й якобинством „Нар. Воли“. От ми й задумали де з ким утворити западничесько-федеральний підкоп під „самобитничество“ и „обрусение“ господствующого в 1879—1881 кружка в (російських) с. рив; за базис рішили взяти Руминію (Раллі) з Бесарабією й Галичину (Павлик) з Україною. Аксельрод взявсь поїхати в Росію емісаром. Тільки там його записали в „самобитные“, в „Черный передѣль“, од котрого він отхрищувався в листах до мене, і він звів діло на те, що прислав од якогось „южного“ кружка програму хоч і „черно-передѣльскую“, але все таки „федеральну“. Програму ту мусіла виправити комісія з Стефановича, Дейча, Плеханова, Жуковского й мене.

Її привезла делегатка й оставила в мене. Але поки Аксельрод був у Росії, Жуковский (западник і федераліст, трохи не українофил,—див. „Реформы и революція“, отдѣльный оттискъ изъ общины, изд. Громады) посваривсь зо мною через поляків і вкупі з поляками став за централізацію й обрусение „проти націоналізма“. Чорнопредільці тоді щось шахрували з поляками і собі бахнули за централізацію, забувши навіть те, що сами написали в 1-му №-рі. Звісно, що довідавшись, що Аксельрод прислав мені програму з федеральними ересями, та ще й з цитатами на „Громаду“, вони скандалізувались і, взявши в мене програму для перегляду, дальше заховали її і кликати мене до комітету не думали. Тим часом Аксельрод приїхав в Руминію і прислав мені лист, в котрому був і другий з підписом „хлопцям“, до Стефановича, Дейча. Я поніс його в ресторан, де вони обідали й застав там все „сонмище“ й делегатку. Завелась розмова й про програму. Вони стали щось перебріхувати й нарешті Плеханов викликнув: „Да вѣдь програма у нас“.—„А у мене копія“,—сказав я. Через 2—3 години приходять делегатка прохати, щоб я оддав „копію“. Я сказав їй, що копії цілої в мене нема, єсть тільки частина (введеніє), зроблена Павликом (теж членом конспірації, як сказано)—і що в її інтересі, як вірної делегатки, не тільки не одбирати в нас цього шматка, а навіть дати нам повну копію, бо по всьому видно, що „чорнопредѣльці“ ту програму не хотять пускати в світ. Делегатка й сама призналась в цьому, але все-таки плакала за копією. Тоді я сказав, що бачу, що все це діло йде так несурьозно, а потому (sic) я напишу Аксельроду, що вмиваю руки, а їй обіцую випросити „копію“ в Павлика, як побачу. Так я й зробив і одніс копію в квартиру сонмища, де застав одного Стефановича й оддав йому ту копію. На мою звістку Аксель-

род одповів мені листами, в котрих прохав не зрікатись редакції, жалівсь мені по секрету на чорнопередільців і Жуківського й т. п. Нарешті приїхав і привіз мені лист од кружка, в котрому мене прохали приложити руку до програми й печатати. Але Дейч стрітив Аксельрода як сам той розказував Павлику й мені: „Вибирай або нас або Драгоманова“. Аксельрод перелякався. Я тим паче одрікся од редакції і прохав тільки Аксельрода, щоб він повідав усе „кружку“. Аксельрод поїхав, потім вернувшись сів у Цюриху. Пройшло більш року, — і коли делегатка попалась в тюрму (якась Євгенія) і Павлика теж не стало, чую я, що чорнопередільці розказують, що я викрав з конверта якусь програму і т. п. (Потім в листах до Січовиків у Відень писали вже, що копію я послав в III отділ.). Приїхав Аксельрод, котрого Лавров рекомендував у хронисти Мальшинському в „Вольное Слово“; я йому й кажу: „Глядіть, що брешуть; прийміть міри, а то буде погано, як я візьмусь“. Аксельрод божився, що до мене дійшли фальшиві чутки. Тільки я получаю лист од одного „южанина“, в котрому всю „еміграцію“ й мене винуватять, що програма не напечатана, а з другого боку другий „южанин“, що приїхав з Москви, каже мені, що в Петрово-Розумовському ходить по рукам чорнопередільська програма, буцім-то редагована спільно зо мною, і розказують, що я заодно з „Чорнимъ Передѣломъ“. Саме той час з'являється брошура Черкезова з брехнею про моє похищення документа. Я питаю Аксельрода, що він буде робити? Він просить мене нічого не писати, а обіща сам виступити проти брехні. Проходить час, і Аксельрод пише мені, що він забув, що таке послав мені, і потому виступати проти Черкезова не буде, а що мовляв, коли в мене єсть його листи, то він би готовий передати діло третейському суду. Я одповідаю, що не розумію, в чім я з ним мав судитися, та коли він хоче, то прошу дозволу подати на суд усі його листи. Той одвіда, що пише наскоро в дорозі, поки каже тільки, що я можу робити з його листами, що хочу. На тім і замовк—і підписується на записи-протести Плеханова і К^о. Я, звісно, плюнув на них. І тільки тоді, як довідався, що брехню розказала Черкезову В. Засулич (котра тим часом ходила до мене на ради і переговори) і коли після того, як получивши звістку, що Стефанович дуже себе погано держить в тюрмі, я мусив предостерегти В. Засулич, а вона мене звела (нежданно для мене) з Дейчем, я нагадав цю справу, написавши В. Засулич, щоб вона мене наперед не зводила з завідомими клеветниками. В. Засулич предложила третейській суд. Я прийняв з умовою, що вона сама вибере сторону й за мене, та тільки щоб суд був гласний. Вона тоді предлагає умову, щоб при суді розбірали також і те, чому я не хочу одповідати на одвертий лист Плеханова и К^о і щоб судивсь і з ними. Я одповів, що лист осібне діло і що можу судитись з нею, бо вона, повторяючи брехню, могла бути „в недоразум'їню“, — а ті пани добре знали, яку програму я получив, як получив і яку копію оддав сам їм, — значить, вони могли бути тільки „зав'язаними“ брехунами, а з такими я не можу судитись. Засулич одповіла, що коли я не хочу судитись з Плехановим і К^о, то й вона не хоче зо мною. Тоді я вже покликав її судитись за брехню, котру вона розпускала. Вона одповіла, що не може одділитись од своїх приятелів. Послі, коли виявилось, що за птиця Стефанович і коли всім

виявилась народовольсько-дегаєвська грязь (од котрої я остерегав р. с.-рев. масу) й коли приїхав сюди Степняк і його жінка, котрі були при справі з програмою (в мене єсть їх листи, де вони розказують все діло так, як я написав всім), то Плеханов і Дейч вже звернули все на Стефановича. Вони розказують, що Стефанович, коли побачив, що йду (з копією), то випхнув їх в другу хату, замкнув її і коли я пішов, то вкинув копію в камін, а їм сказав, що копія та була не з програми, а з осібного інтимного листу Аксельрода і що він би то зробив мені достаточний виговор, так що далі вже не треба їм про це зо мною й говорити. Може це й правда, і тоді вийде, що Плеханов і Дейч не завідоми клеветники, а тільки попихачі Стефановича. В усіх разі всі вони й Засулич показали себе зовсім не джентельменами, а Аксельрод просто др... Він так себе оправдував Павлику (котрий ніколи не бреше): Знаєте, Павлик, я жид і боюсь Стефановича й Дейча“...*)

Так показував справу Драгоманов р. 1885-го.

Картина вийшла надзвичайно темна; свари поміж емігрантами важке справляють вражіння, і не дурно на прикінці наведеного уривка з листа у Драгоманова вирвалося: „Ну, тепер мені треба сказати, як Лір: „Добрий аптекар, дай мені унцію мускусу, щоб очистить мое воображеніє“... Я, певна річ, беру на увагу, що це посвідчення тільки однієї, до того ж заінтересованої сторони і що через те картину Драгоманова можна вважати і односторонньою, і небесторонньою, і занадто може різкою. Але факти, про які розказано в наведеному уривку, ледве чи можна брати під сумнів у самій їхній основі: нехай фарби згущено, нехай покладено їх занадто нерівними шарами—але те, про що мова у Драгоманова, безперечно було. Доказів на це маємо досить. Не казатиму вже про те, що сам Драгоманов, нездатен був на вигадки й викручування,—бо не дурно ж навіть серед жандармів про його пішла слава, як про чоловіка „до тонкості совістливого“**), і оповідання про ті самі події знайдемо і в інших, вже цілком сучасних документах. В надрукованому недавно томі „Переписки М. Драгоманова з М. Павликом“ усю цю історію переказано, сказав би, по гарячому сліду, коли вона ще навіть не скінчилася, а хвилювала й обурювала причетних до неї людей. В листі до Павлика, датованому 11 ноября 1882 р., дружина Драгоманова, живаще Л. М. Драгоманова, висловлюється про позви чоловіка з названими людьми як про нескінчені („воно ще й досі тягнеться“) і, переказавши те, що ми вже знаємо з листу самого Драгоманова, але з деякими цікавими деталями, додає: „Просто за людей болять. Опі всі історії мене дуже уражали“***). З свого боку і Павлик у відповіді п-ні Драгомановій (дата 11 лютого 1883 р.), висловивши обурен-

*) М. Драгоманов — Листи до Ів. Франка і інших. 1881—1886. Видав Ів. Франк. Львів, 1906, стр. 133—137. Курсив скрізь належить авторові; в дужках наведено скорочення Драгоманова.

**) Изъ полицейскихъ разслѣдованій 1882 года касательно „противоправительственныхъ сообществъ не столь вредныхъ“, — „Былое“, 1906, кн. IV, стор. 315.

***) Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Зладив М. Павлик. Т. IV. Чернівці, 1911, стор. 93.

ня своє „такими неправдами з боку рос. революціонерів“, свідчить категорично. що з „об'яснительной записки“ („введеніє до програми в листі Драгоманова) копію зробив він, Павлик, з дозволу Аксельрода й жадної іншої не було*). І ще б можна з великою певна річ, натяжкою сказати, що Драгоманов у листи до маловідомої людини занедбав свою всім відому „совістливість“, силкуючись виправдати себе й звернути на кого іншого, в данному разі на „Плеханова і К°“. Але те, що ті самі відомости маємо ще й з інших рук, усовує ґрунт і з-під такого здогаду. Перед ким би строїли комедію такі близько між собою знайомі люде, як Л. Драгоманов та небіжчик Павлик, як би в інтимному листуванні, не призначеному для чужих людей почали б розповідати одно одному видимі небилиці. Бачити й тут вигадку було б уже абсолютно дурницею. Тому-то лишається прийняти друге, що темна історія, про які оповідає Драгоманов, безперечно була. А коли так, то чому, нехай і на однобічне оповідання Драгоманова, д. Дейч одповідає порожнім місцем. Чому він, що так детально описує сутичку з Драгомановим і не забуває прикрасити свій опис навіть власної вигадливости оповіданням про те, «як баба Параска та купила порося» — обережненько мовчить собі про те, що в ті часи безперечно повинно було стояти безмірно вище за всі оті дотепні екскурси в сферу небилиць, що хвилювало й мучило заінтересованих людей, що доводило до тяжких висновків, сформулованих у словах п. Драгоманової—«просто за людей болить».

Цієї загадки я знов же не берусь одгадувати. Може д. Дейча на цьому пункті справді зрадила пам'ять, може йому самому прикро було згадувати про події, в яких йому й близьким до його людям довелось грати не дуже принадну роллю; може його німування свідчить навіть про мовчазне каяття за деякі вчинки з минулого, хоча цьому й суперечить його досить переможний ззагалі вигляд. Врешті все може бути. Та тільки одного в споминах д. Дейча не шукайте — живого образу справжнього Драгоманова: тут його й ознаки немає. Нема також і розуміння справжніх стосунків поміж українською та російською еміграцією. Зате занадто у д. Дейча багато нахилу до того, чого не було, в повним нехтуванням того, що було безперечно.

Бібліографія.

„Україна“. Науковий трьохмісячник українознавства, видає Українське Наукове Товариство в Києві. 1914 рік, книга 3-тя. Ст. 118.

Книжка третя нового органу, видаваного нашим Науковим Товариством в трохи зменшеному розмірі супроти перших двох книжок. Поясняется се, певна річ, сучасними важкими обставинами життя, які позначилися на продукції навіть багато сильніших наукових інституцій, ніж Українське Наукове Товариство в Києві. Проте, книжка містить цікавий і з наукового погляду цінний матеріал і сим підтримує солідну репутацію, яка встановилася за новим журналом.

Перша стаття книжки „Де-що про нову теорію вийстя Вкраїнського народу“ належить славнозвісному лінгвістичному вченому, академікові Хв. Коршеві і стосується того питання, яке було вже зачеплено на сторінках „України“ (кн. I) в статі акад. А. Шахматова—про походження української мови та її місце серед інших слов'янських мов. Акад. Шахматов виступив у своїй статі проти основної тези авторів недавно виданої по німецьки наукової граматики української мови Смалъ-Стоцького і Гартнера, що, мовляв, ніякого праруського язика, з якого мали б вийти великоруський, малоруський і білоруський язика не було, і що кожний з сих язиків вийшов безпосередно з загально-слов'янського (пра-слов'янського) язика; так само заперечував акад. Шахматов і тісний зв'язок в минулому мови української з сербською. Акад. Корш цілком пристав до думок Шахматова і підкріплює їх ще своєю аргументацією. Так, він вважає, що головне питання про походження укр. мови поставлено в авторів граматики не так, як би його слід було поставити; на його думку, „перше, ніж приступитись до шукання того місця, яке займає українська мова поміж іншими слов'янськими мовами, треба було доказати, що в ній немає жадних таких прикмет, які би вказували на її приналежність до якої небудь із груп, що на них розпадаються слов. мови. Таких груп лічиться, як відомо, три: східна, західна та південна або, іншими, руська, чесько-лехитська та сербсько-словінсько-болгарська. Коли українська мова належить до якої небудь із тих трьох груп, тоді не можна її ставити безпосередно поруч інших слов'янських мов, бо кожна з них припадає до своєї групи. Коли ж так українська мова відрізняється своїми прикметами від усіх словенських мов і навіть їх груп так різко й рішучо, що нікуди не можна її прихилити, тоді вона сама мусить бути признана за окрему, четверту групу, або, говорячи докладніше, за одинокий останок якоїсь групи, що її інші частини безслідно загинули“. Таких прикмет цілковитої окремішности

*) Ibid, стор. 142—143.

української мови акад. Корш не знаходить; що-ж до близькості української мови до сербо-хорватської, то він рішучо зазначає, що ціла основа української мови, її фонетика й морфологія — ґрунтовно відрізняється від основи сербщини, а спільні обом риси й елементи частиною мусять бути віднесені до випадкових з'явищ, частиною роблять вражіння чогось такого, що пристало до мови з боку в пізніші часи. Невелика розміром стаття акад. Корша вносить цінні причинки в таке ще спірне питання, як походження української мови, і як би не приймати його думки і висновки, треба віддати честь тому строго-науковому методові і тій безсторонності, з якими він оперує над питанням, що досі ще не може здобути собі об'єктивного відношення з боку багатьох учених лінгвістів.

Д-ій В. Степовий в своїй статті „*До історії Задунайської Січи*“ розповідає на підставі архивного матеріалу про цікавий епізод в житті запорожців у Туреччині в перші роки після зруйнування Січи. Се — про заходи російської адміністрації, яка порядкувала на колишніх запорожських землях, повернути їх в російське підданство або принаймні паралізувати їх вплив на українську людність в межах російської держави. З сією метою уряд вислав своїх агентів, які перш за все розвідали би про кількість запорожців у Туреччині, про їхній лад і про настрої. Сю місію доручувано людям різних станів. Так, р. 1778 комендант Покровського (де була раніше Січ) підполковник Сінельников послав за Буг, на Очаківську сторону, копитана Тимковського і військового товарища Мошенського. Сі розвідники пристали до валки чумаків і з ними два дні пробули в запорожців. Вони зібрали дуже цікаві відомости: запорожці мали таку саму організацію, як і в колишній Січі, входили в зносини з царьгородськими патріярхами, втихомирювали з турецького наказу збунтованих анатольських арнаутів і навіть мріяли про те, щоб наласти на Покровське, захопити гармати, а людність перевести на Очаківську сторону. Вертаючись, Тимковський і Мошенський попали були до рук турецьким властям у Балті, але їх виручив томач „російського пісьма“, емігрант з України. Він попрохав за земляків і їх випустили. Другим розвідником був якийсь Ольвіопольський міщанин Ловин Кройтор. Він побував у Туреччині, але в саму Січ не пробрався, і привіз тільки чутки і відомости добуті зі сторони. Матеріяли д. Степового вносять цікаві й зовсім нові подробиці в освітлення одної з найменш відомих нам сторінок історії Запорожського Коша.

Стаття П. Куліша „*Дві мови, книжна і народня*“ переносить нас в часи початків ширшого українського літературного руху — прикінці 50-х років. Писана 1858 року, вона призначалася, певно, як передмова до збірки віршів Щоголева й Кузьменка і була подана свого часу до цензури. Але ні тої збірки, ні окремого видання статі ніколи не появилася, і тільки кілька уступів з неї увійшло справді, як передмова до віршів тих же авторів у „Хаті“ 1860 р. На свій час стаття ся була б дуже помітною появою, даючи яскравий образ розвитку книжної й народної мови на Україні та їх ролі в культурному розвитку народу. Але і досі чарує вона нас своєю мовою, своїм талантовитим викладом — недурно бо писав її Куліш у повнім розцвіті своїх сил.

Другою, уже значно старшою, памяткою нашого давнього письменства є „*Політика свіцкая*“ — український *savoir-vivre* — книга доброго

тону, видана в Почаєві 1770 року, певно, для шкільного вжитку. Самий текст „Політики“ попережає ґрунтовна розвідка М. Возняка, який робить паралелі і дошукується джерел для неї; найпевнішим джерелом має бути „Юности честное зерцало“, видане у Петербурзі 1717 року. Але що найбільше відзначає „Політику свіцкую“, так се її чудова народня мова, яка а ні трішечки не рижниться од сучасної мови галицького люду.

Акад. В. Перетц дає дуже цікавий реферат з т. зв. *Тройчанського архиву* Свято-Троїцького монастиря в Слуцьку, де збереглося багато матеріалу, який яскраво характеризує побут українського духовенства на Правобережжю в XVIII віці.

У відділі „*Заміток і матеріалів*“ надруковано: Л. Орленко подав про книжні відомости Українців про Московське царство на прикінці XVII ст. — уривок з великої компіляції відомого козацького літописця С. Величка „*Космографія*“; звісний російський лінгвіст Г. Глінський подав цікаву замітку про українське слово „химорода“; В. Г. Куліш — універсал гетьмана Мазепи про аренду шинків у Короповській сотні 1706 р.; М. Возняк — три документи до історії України — листи В. Кочубея, гетьмана Самойловича й Ів. Максимовича.

У відділі критики уміщено рецензії на 20 видань з обсягу україно-словянознавства. Де які з тих рецензій уявляють з себе справжні наукові розвідки, як наприклад, оцінка В. Зубрицького останнього тому „*Архива Юго-Зап. Россіи*“, присвяченого памяткам релігійної полеміки XVI—XVII в.в.

М. Жученко.

Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ. Подъ редакціей проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевскаго, проф. М. М. Ковалевскаго, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымскаго, проф. М. И. Туганъ-Барановскаго и акад. А. А. Шахматова. Томъ I. СПб. 1914 г., стр. 360, ц. 5 р.

Потреба в українській енциклопедії, яка б, охопивши минуле й сучасне життя нашого народу й зробивши підрахунок науковій роботі над його виявленням, вводила читача в сучасний стан дослідів, почувалася дуже давно. Надто пекучою й нагальною стала та потреба останніми часами, коли в звязку з загальним зацікавленням національною проблемою в Росії і спробами вияснити її місце у внутрішніх відносинах, а також внаслідок інтензивнішого національного руху на Україні й оживлення культурно-політичної роботи, перед свідомими колами російського поступового громадянства стало на черзі завдання вияснити собі розвиток і суть того процесу, який зветься українським відродженням, зазначити його місце в загально-державнім життю, з'ясувати своє до його відношення.

Тим-то ініціатива гуртка видатних українських і російських вчених, що заходилися біля видання „Українського народу въ его прошломъ и настоящемъ“ саме на часі. Се давно сподіване видання має стати у великій пригоді всім, хто бажав би щиро й ґрунтовно познайомитися з Україною. І справді, сама програма видання, яке в чотирьох томах докладно, цілою низкою окремих монографій має висвітлити історію укра-

їнського народу, територію, людність, антропологію, етнографію, мову, літературу, вмiсть, господарство, сучасне культурне й громадське життя, показує, як широко розуміє воно своє завдання й будить великий інтерес. А висшевиписані імена редакторів, що розібрали по між собою окремі одділи й приєднали до співробітництва кращi літературні сили, дають запоруку, що видання матиме поважний характер й стоятиме на рівні сучасної науки.

І справді, вже перший том „Українського народу“ справджує всі надії. Грунт його творить „Історія Українського народу“ (стр. 38—350), яка належить перу майстра нашої історії проф. М. Грушевського. В ясній і докладній викладі проф. М. Грушевський дав перегляд життя нашого народу до засновання держави, значну частину роботи присвятив єдності самостійного державного життя, з огляду на російського читача, знайомого тільки з звичайною традиційною схемою історії східнього словянства, має велике значіння; далі, зазнайомивши з відносинами литовсько-польської доби, автор дав нарис історії козаччини й закінчив оглядом нашого відродження.

Численні й художньо виконані репродукції портретів і картин доповняють текст й надають виданню художній вигляд.

Отже I-й том „Українського народу“ нове цінне придбання з поля українознавства і нам лишається бажати, щоб не забарились дальші томи, що мають дати повний образ минулого й сучасного українського народу.

С. Волох.

А. Кащенко. *У запалі боротьби. Історична повість. З портретом автора. Полтава, 1914, стор. 288, ціна 50 коп.*

Літературна продукція А. Кащенка велика, автор пише і випускає на книжковий ринок один свій твір за другим, й тим, як також і історичними темами, звертає на себе увагу. Автор присвятив свої літературні здібності одному з найбільш занедбаних у нас родів письменства— історичним оповіданням і повістям. По „Чорній раді“ Куліша, „Захарі Беркуті“ Франка в нашій літературі майже нема серйозних спроб історичного роману, бо з історичних оповідань Ореста Левицького можна лиш учитися, як писати історичний роман, і сі оповідання творять дуже важну основу, на якій може повстати історичний роман.

Серйознішою спробою історичного роману не можна уважати творів А. Кащенка. Бракує їм ширшого розмаху, відчуття духа історичної епохи, чи моменту її якогось, які описує автор, композиція творів і фабула занадто прості і примітивні, характеристичні епізоди в повістях змальовані слабо.

Сі хибі всіх попередніх творів Кащенка знати також і в останній його історичній повісті „У запалі боротьби“. Автор дуже широко закрав свою повість, хоче змалювати нам хмельниччину з її героями, подати причини вибуху народного повстання, цілу його таку інтересну, але й трагічну літопись і упадок. Але в дійсності виходить сухе подання фактів і подій, знати великий поспіх, бо дійсно автор мусить спішитися, щоби таку багату епоху змістити в вузьких рамках своєї повісті. Тут маємо і Жовті Води, і Корсунь, і Пиляву, облогу Львова (автор чомусь

все пише Львіва), і Замостя, поворот Хмельницького до Київа 1649 р., а вкінці погром козаків під Берестечком. Автор скоро оповідає факт за фактом, не вглиблюється в їх суть, не малює психології, як поодиноких героїв, так і цілої маси народної, що повстає в обороні своїх прав. Не переносить нас в ті давні, трагічні часи боротьби і ми не відчуваємо того, що називається духом історичної епохи.

Головним героєм роману являється полковник Чернота, що під час походу на Пиляву нападає на замок польського магната Януша, забирає його з дочкою Галиною в неволю і закохується в Галину, молоду панянку з демократичними симпатіями, котра відповідає йому також коханням; але під Пилявою Януш з дочкою втікає у Львів, потім у Замосте. Тут Галина кидає батька і перебрана переходить до обозу Черноти. Галина і Чернота з Хмельницьким повертають до Київа, потім до Переяслова, де жив гетьман. В Переяславі пан Януш, що приїхав в почете комісарів, знаходить Галину, убиває її, а сам топиться. Чернота по смерті дружини бере участь в баталії під Берестечком, б'ється втім полку, що заслонює відступлення козаків, дістається в неволю до поляків, які везуть його до Варшави на четвертування, але він розбиває собі голову. Відносини між Галиною і полковником Чернотою на канві історичних подій повинні висуватися і бути все на першому плані. Тимчасом історичні події і факти з їх найважливішим героєм Хмельницьким стоять все на першому плані, а в їх тіні стоять головні герої.

В творі багато подано інтересних епізодів, бо їх не могло бракувати в ті історичні часи, але немає ширшого їх змалювання, не віддані вони в своїй дійсній силі, а часом навіть в своєрідній красі. Візьмім хоча би такі епізоди, як „козацький герць“, тайний побут Черноти у Львові, в'їзд, майже тріумфальний, Хмельницького до Київа, прийняття чужосторонніх послів і польських комісарів—се все в повісті виходить блідо, автор збуває се кількома словами і спішиться далі. Так само зверхня історична обстановка, — чи се буде спосіб бою і його засоби, чи опись зброї, убрання, походу, чи де які побутові риси,—змальовані дуже слабо, а подані коротко, кількома лиш словами. Нема в повісті і якогось оригінальнішого поставлення питання, автор йде утоптанім шляхом і часто тримається шаблону. Се все не дозволяє назвати історичної повісті „У запалі боротьби“ серйознішою спробою історичного роману в українській літературі.

Але твори А. Кащенка, коли ми поглянемо на них з иншого боку, не позбавлені і позитивних сторін. А. Кащенко письменник народній, що в формі белетристичній популяризує нашу історію. І тут є його заслуга, як письменника. І як популяристик, має і буде мати своїх читачів.

І. Лизанівський.

М. Богдановичъ. *Червонная Русь. (Австрійські українці).* „Бібліотека войны“ №№ 8—9. Ярославль, 1914. Стор. 31. 16°
ціна 10 коп.

Вс. Дружковскій. *Современная Галиция. Изданіе Е. П. и В. П. Шевченко. Екатеринославъ. Стор. 16, 16°, ціна 10 к.*

Оссовскій. *Новыя владѣнія Россіи. Галиція. К. 1914.*

А. В. Бѣлгородскій. *Галиція — исконное достояніе Россіи. Изданіе т-ва И. Д. Сытина. Москва, 1914. Стор. 48, 16°, ціна 15 коп.*

В. Зубовскій. *Галиція. Краткій обзоръ географіи, этнографіи, исторіи и экономической жизни страны. Харьковъ, 1914. Стор. 48 малої 8°, ціна 20 коп.*

Бурчакъ. *Галиція. Издательство „Читатель“. Москва, 1914. Стор. 38. 16°, ціна 20 коп.*

И. Муриновъ. *Исторія Галиціи. Прошлое и настоящее Галиційскаго княжества. Переводъ съ галицко-русскаго. Книгоиздательство В. Д. Карчагина. Москва, 1915. Стор. 48, 16°, ціна 15 коп.*

Виписані в тім приблизнім хронологічнім порядку, як вони з'являлися на книгарському ринкові, заголовки книжок свідчать, що з природних і зрозумілих причин утворився великий попит на писання про Галичину і що сьому попитові квалляться постачати книжки не тільки в столицях, але й на провінціях, бо навіть у далекому великоруському Ярославлі. Може б воно і не годилося в одну купу валити всі сі видання, бо єсть між ними й такі, що змістом своїм, літературністю й напрямком ніяк не можуть ставати в близьке сусідство, але єднає їх всіх одна спільна прикмета: ні одна з перечислених брошур не дає докладних відомостей про Галичину і ні про одну галузь її життя. Се невеличкі брошурки, в яких автори в найкращім випадку намагалися дати загальний образ Галичини, а се й примусило їх говорити про все потрохи, а ні про що докладно. Не без того, що кожний автор на чомусь більше спиняється, як на иншому, з огляду на свої громадські, політичні чи просто комерційні завдання, але однаково конкретних відомостей вони дають надто мало, і з сього боку Галичину можна ще вважати країною не повойованою російською літературою.

Здебільшого автори користуються енциклопедичним словником і багато—брошурою небіжчика В. Доманицького („Про Галичину та життя галицьких українців“), яка так і лишається досі найкращою з книжок про Галичину, хоч і писалася, як популярна книжка, але мало заглядають до таких корисних книжок, як М. Лозинського „Сорок літ діяльності „Просвіти“, В. Дорошенка „Наукове товариство імени Шевченка у Львові“, А. Жука „Українська кооперація в Галичині“ та інших, що дали б докладний образ життя і культурно-політичних здобутків галицьких українців.

Одначе три брошури з семи треба виділити в окрему групу, бо автори їх цілком ясно уявляють собі, що таке сучасна Галичина й як до неї повинен підійти Росіянин, що хоче добра сій країні та її народові. Перший з них д. М. Богданович користувався добрими джерелами, але маленькі розміри книжки (31 стор. 16°) не дали йому змоги дати поважну і корисну лектуру читачеві та щось більше, як загальні фрази. До

речі, автор подає скільки коломійок і зразок мови галичан, та на жаль таким правописом, що зовсім не відповідає галицькій вимові. Краше було б подати вже правописом російським, а не етимологічним такий уривок:

Даремно, молодче, Не пробьешь слезами
На могилѣ плачешь: Святую землю,

Миленький не вбачишь.

Ні фонетика, ні етимологія. Велику частину брошури забрала стара історія Галичини, оті князі та бояри, брацтва, то що, а на історію відродження лишилось ледве яких п'ять сторінок, в які очевидно, тяжко убрати всю різноманітність галицьких літературних і політичних рухів, змагань, ініціатив, боротьби і завойовань. Характеристика народа вимігала б трохи більшої конкретности, і вже зовсім ні до чого такі фрази, як от: „Русини—всѣ больше охотники погѣть и потанцевать“. А воно й про те не завадило б ширше поговорити, які з тих русинів „охотники“ попоїсти, коли одначе матеріальний добробут галицького села дуже мало розохочує на танці. Загалом же взявши брошуру М. Богдановича, як для маленької книжки та ще на швидку писаної,—цілком порядна і від правди не виходить.

Гарне вражіння робить брошура д. Бурчака, писана по Доманицькому, статтях „Украинской Жизни“ то що, з добрим вибором і гарним виконанням малюнків. Виклад легкий і цікавий, розміщення матеріялу пропорціональне. Видання чепурне, на гарному папері.

Що до плану розміщення матеріялу і користування відповідними джерелами, то брошура д. В. Зубковського стоїть з сих трьох на першому місці. Зміст книжки такий: Загальний огляд. Границі. Земна поверхня Галичини. Ріки. Клімат. Ростини й звірина. Природні багатства. Людність. Міста.—II. Русини. Етнографічна границя. Економічний стан селянства. Його життя, релігія, пісні. Гуцули. III. Короткий історичний нарис: 1) Період самостійного існування. Перші князі. Ярослав. Остомисл. Роман. Метислав Удалий. Данило. Лев. Юрій. Занепад галицького князівства. 2) Період польського панування. Колонізація й народи. Діяльність львівських міщан. Брацтва. Унія. Занепад Польщі. 3) Період австрійського панування. Полегкості Русинам. Початки національного відродження. „Руська трійця“. Репресії австрійського уряду. Реформа 1848 року. Народовці й старорусини. Боротьба з поляками. Успіх русинського руху. Наука й література Полішення економічного становища селянства. Закінчення. Додатки: Галицькі князі до 1349 року. Зразки народніх пісень.

До сього плану нема що закинути. І як би не розміри брошури, то була б справді цікава й дуже корисна книжка про Галичину. Але через те, що авторові іноді доводиться певну частину плану збувати скількома загальними виразами, то й користь від книжки значно зменшується. Проте широке знайомство з джерелами повинно будити в читача довіря до автора, що так докладно студіював питання. Зробити все таки слід авторові один закид, що до упертої тенденції уникати справжньої термінології й заміняти її перекладати її в чужі форми: читаємо,—„Страховое Общество „Днѣстръ“, „Народная Торговля“, „Сельскій Хозяинъ“, „Рудницкій — одинъ изъ географовъ Южной Руси“, „русская

тройца" і поруч— „Просвіта“, „Наукове Товариство імени Т. Г. Шевченка“. Годилося б всі назви товариств подавати точно. На жаль у книжці, що свідчить про певний науковий стаж автора, є й сумнівні заяви, як напр. про гуцулів: „Даже можно сказать, что ихъ языкъ чище языка другихъ русинъ“... „Но типъ ихъ совершенно особый—не то цыганскій, не то румынскій“... „Это племя еще недавно было разбойничимъ“...

Що до останніх чотирьох брошур, то про них ледве чи й слово добре можна сказати. Маненька книжочка д. В. Дружковського не має ні плану, ні фактів, ні літературности. І хоч видавали її аж двоє Шевченків, а в автора книжки таки перебували в руках, але від сього читачеві пожитку не буде ніякого. Наївність і неграмотність—ось головні прикмети твору В. Дружковського. Автор пише: „Галиційскіе русины не что иное, какъ малороссы“... „Галицкое княжество, лежавшее у подножія Карпатъ, было крайней западной частью тогдашней Россіи“... „Царствованіе Іосифа, когда была облегчена участь всѣхъ австрійскихъ подданныхъ, въ томъ числѣ и русинъ“... „Долго длилось избіеніе (польскихъ панів). Окончилось тѣмъ, что Галицію посѣтилъ страшный голодъ, который навелъ ужасъ на все населеніе“... „Во Львовѣ русины образовали раду, которая стала заботиться о распространеніи родного просвѣщенія, родного языка“ (се певне, про „Головну Руську Раду“—політичну організацію)... „положеніе русинъ немного улучшилось. Они немного вздохнули“... „Дѣятельностью всѣхъ земледѣльческихъ кружковъ руководить «Общество земледѣльческихъ кружковъ»“... „Сельско-хозяйственныя товарищества стали возникать въ Галиціи только недавно. Среди нихъ наибольшее значеніе приобрѣтають молочныя товарищества и товарищества для совмѣстнаго пользованія машинами“... „Кооперативное дѣло все же получило въ Галиціи сравнительно (з чим?) слабое развитіе“... „Кромѣ того, уніаты признають непорочное зачатіе Богородицы“... „Польская интеллигенція... распространяеть сельско-хозяйственныя знанія, устраивая такъ называемыя „Вѣче““...

Видавництво І. Ситіна видало брошуру А. М. Білгородського мабуть для фельетоністів, що кричать, ніби на-світі нема ніякої літератури про Галичину і що треба порятунку сподіватися саме від Ситіна (пор. фельетон О. Яблоновскаго в „Кіев. Мысли“ 18 падолиста). Се фабрикація саме для сміливих фельетоністів, которі як чого не знають, то думають, що його й зовсім нема. А. Білгородський—майстер свого діла і склав брошуру переважно з кореспонденцій і статей „Нов. Вр.“. Де се можна зробити непомітно, він всіх прихильників української літературної мови і національного відродження зачисляє до гурту діячів иншого напрямку і таким способом набірає чимало імен. Чи уявляє собі докладно галицькі відносини А. Білгородський, хоч і добре знає „галицко-русскую“ літературу, можна бачити з того, що фонетику вважає мішаниною польської, німецької, української й латинської мови, коли термін „фонетика“ можна вживати, очевидно, тільки що-до звуків або правопису. А такі помилки, як те, що учитель Грейс забив хлопця Коханчика за „словянську“ мову молитви, свідчать, що автор не від того, щоби при нагоді скористуватися фактом з сфери неприємної йому національної течії. Але палкі фельетоністи сього не помітять...

Кумедне вражіння справляє книжка І. Муринова — „Історія Галиції“ — „Переводъ съ галицко-русскаго“. Сей автор росписався про стару історію Галичини, а на нову не настачило ні місця, ні пороку. Отже поклавши в основу галицького національного відродження „Історію государства російскаго“ Карамзина, звів балачку на уніятство, котре з одного боку побиває, а з другого обороняє, залепнив читача, що в народніх школах навчають тільки польської мови, що по селах розвили свою діяльність тільки польські організації і закінчив свою книжку чи то безнадійним „караул“, чи то невиразним „ура!“; з одного боку Галичина засужена на колонізацію, а з другого— „хотя съ пятое на десятое знаетъ свою історію“. Фактичний матеріал дуже давній і убогий.

Ан. Ніковський.

З М І С Т:

	Стор.	
В. Винниченко. Босая	3	
Л. Орленко. Лиха свекруха	27	
Г. Чупринка. Поезії	37	
В. Леонтович. Гості і діти пана Андрія	39	
Н. Кибальчич. Не-людські діти	49	
О'Коннор-Вілінська. Три листи	61	
Ф. Матушевський. Т. Шевченко	64	
М. Грінченко. На дружні могили. (Спомини)	87	
О. Грушевський. З життя київського українського гуртка вь 1870—1874 р.р.	107	
С. Русова. Національні відносини в Бельгії	113	
С. Єфремов. Про те, що було й чого не було	122	
БІБЛІОГРАФІЯ. „Україна“. Науковий трьохмісячник українознавства, видає Українське Наукове Товариство в Києві. 1917 рік, книга 3-тя. М. Жученко. — Українській народъ вь его прошломъ и настоящемъ. Подъ редакціей проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевскаго, проф. М. М. Ковалевскаго, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымскаго, проф. М. И. Туганъ-Барановскаго и акад. А. А. Шахматова. Томъ I. С. Волох. — А. Нащенко. У запалі боротьби. Історична повість. Г. Лизанієвський. — М. Богдановичъ. Червонная Русь. (Австрійські українцы); Вс. Дружковскій. Современная Галиція; Оссовскій. Новыя владѣнія Россіи; А. В. Бѣлгородскій. Галиція—исконное достояніе Россіи; В. Зубовскій. Галиція. Краткій обзоръ географіи, этнографіи, исторіи и экономической жизни страны; Бурчакъ. Галиція; И. Муриновъ. Исторія Галиціи. Прошлое и настоящее Галиційскаго княжества. Переводъ съ галицко-русскаго. Ан. Ніковскій		135

—

А. 155-23

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ім. І. І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ІМ. І. П. МЕЧНИКОВА